

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ЦЕНТР

ПІРКО В. О.

ЗАСЕЛЕННЯ І ГОСПОДАРСЬКЕ ОСВОЄННЯ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ В XVI-XVIII СТ.

Друкується за рішенням вченої ради історичного факультету
Донецького національного університету.
(протокол № 2 від 22.10.03.)

Донецьк
Східний видавничий дім
2004

ББК Т 3 (4 УКР)

П 332

Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.

ISBN 966-7804-67-4

У монографії на базі здебільшого нового фактичного матеріалу простежуються процес заселення Степової України в зазначений час та основні види занять місцевого населення (землеробство, скотарство, різні види промислів і ремесла, зародження промисловості та торгівлі), заснування та розвиток міст. Звернуто увагу на наявні в краєзнавчій літературі неточності у визначенні часу заснування ряду міст і сіл регіону.

Монографія розрахована не тільки на студентів і краєзнавців, але й на широку читацьку аудиторію, якій не байдужа історія півдня України.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Бут О.М.
кандидат історичних наук, доцент Богінська І. В.

ISBN 966-7804-67-4

© Пірко В.О., 2003
© Макет, "Східний
видавничий дім", 2003

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Розд. I. ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ І СТАН ЗАСЕЛЕННЯ КРАЮ НА КІНЕЦЬ XV СТ.	6
Розд. II. УМОВИ ТА ХІД ЗАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ В XVI – XVIII СТ.....	14
1. Заселення краю в XVI – першій половині XVII ст.	14
2. Міграційні процеси в Україні і залюднення степу в другій половині XVII – на початку XVIII ст.	23
3. Вплив зовнішньої та внутрішньої політики Росії на заселення Степової України у XVIII ст.	41
Розд. III. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО – ОСНОВНИЙ ВИД ЗАНЯТЬ НАСЕЛЕННЯ	75
1. Скотарство	75
2. Землеробство	81
Розд. IV. ПРОМИСЛИ І РЕМЕСЛО. ЗАРОДЖЕННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ.....	101
1. Відхідництво – початкова форма промислового освоєння краю	101
2. Соляні промисли. Зародження гірничодобувної та металургійної промисловості сучасного Донбасу	106
3. Інші види промислової діяльності населення	122
Розд. V. ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ. ТОРГІВЛЯ. МІСТА	135
1. Шляхи сполучення	135
2. Внутрішня і зовнішня торгівля	144
3. Міста	162
ВИСНОВКИ	182
ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ	185
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	210
ДОДАТКИ:	211
1. Таблиці	211
2. Графічні матеріали.....	215

ВСТУП

Степова Україна - важливий промислово-аграрний регіон нашої держави. Тут зосереджена більшість підприємств гірничодобувної, металургійної, машинобудівної та хімічної промисловості. На нього припадає понад 40% посівних площ, на яких у 1990 р. було вироблено понад 34% валової продукції сільського господарства¹. На цій території розташована більшість міст України, людність яких перевищила мільйон чоловік, а загальна чисельність населення краю складає понад 40% усіх громадян держави².

Завдяки своєму розташуванню цей регіон здавна належав до числа залюднених. Однак від початку I тисячоліття до н.е. до середини II тисячоліття н.е. він став ареною напруженої боротьби осілих землеробських племен і степових кочівників. Серед них останніми були монголо-татари. Після їх спустошень за причорноморськими степами на тривалий час закріпилася назва «Дике поле». Проблема його освоєння в наступний період не була предметом спеціальних наукових досліджень.

Необхідність її вивчення у нинішніх умовах диктується не тільки потребами науково-пізнавального, але й політичного характеру. Відсутність науково виважених висновків із зазначеної проблеми стала причиною появи в останні роки різного гатунку низькопробних публікацій, особливо на шпальтах періодичних антиукраїнських видань регіону, в яких применшується роль українського етносу в його освоєнні, натомість всіляко виправдовується колонізаторська політика царату в Північному Причорномор'ї. У деяких з них з метою прискорення його "європеїзації" пропонується навіть замість вживаної у минулому назви Новоросія застосовувати назву Нова Європа³. Спростувати ці вигадки можна лише неупередженими дослідженнями ходу освоєння краю в XVI-XVIII ст., тобто на початковому етапі формування його поліетнічного складу населення та освоєння ним природних багатств регіону.

Простежуються вони на території, яка зі сходу обмежується державним кордоном з Російською Федеративною Республікою, на півночі - Сіверським Дінцем, Оріллям та Тясьмином, а на заході - Синюхою і Кодимою (притоками Південного Бугу), державним кордоном з Молдовою. Не входить до неї Крим, який разом з прилеглими територіями Приазов'я і Причорномор'я до 1783 р. складав окреме політичне об'єднання - Кримське ханство.

Нині на цій території розмістилися Луганська та Донецька області, південна частина Харківської, Дніпропетровська, Кірово-

градська, Миколаївська, Одеська, північно-західні райони Херсонської та північно-східні райони Запорізької областей.

Не можна сказати, що винесені на розгляд в книзі питання не привертали увагу дослідників. Ще у XVIII ст. у працях, присвячених козацтву⁴, наявні окремі відомості про освоєння цього регіону. Більш докладно вони розглядаються у дослідженнях з історії краю XIX ст.⁵ Крім праць, які мають пряме відношення до теми, окремі відомості про заселення і господарське освоєння регіону можна знайти у тогочасних дослідженнях з історії України взагалі⁶ та сусідніх з нею держав⁷.

Більш вагомий вклад у вивчення проблеми внесли українські⁸ та російські⁹ дослідники XX ст. Окремі відомості про умови та хід освоєння території можна знайти і в узагальнюючих працях з історії України¹⁰, а також сусідніх держав¹¹. Оскільки автори спеціальних досліджень здебільшого торкалися лише XVIII ст. або окремих районів Степової України, то в запропонованій читачеві книзі зроблена вперше спроба простежити хід заселення та господарського освоєння краю, починаючи з кінця XV й до кінця XVIII ст., в період, коли край, так би мовити, з «Дикого поля» перетворився в обжитий регіон з яскраво визначеними перспективами його подальшого розвитку в майбутньому.

Для вирішення поставлених завдань автор скористався не лише працями своїх попередників, але й різними видами джерел, запозиченими не лише з публікацій¹², але й з вітчизняних і зарубіжних архівів¹³ рукописних відділів наукових бібліотек¹⁴. Різновидові за походженням та функціональним призначенням як опубліковані, так і архівні документи дозволяють визначити основні етапи заселення та господарського освоєння краю, фактори, що впливали на його хід, чисельність, етнічний та соціальний склад населення, спростувати хибні висновки, що зустрічаються як у науковій, так і в науково-довідковій та краєзнавчій літературі, про час заснування окремих поселень, їх розвиток до кінця XVIII ст.

Автор висловлює щирю подяку всім працівникам видавництва «Східний видавничий дім», перш за все докторові технічних наук, професорові В.С.Білецькому, за надану допомогу у підготовці та виданні не тільки цієї, але й двох попередніх книг («Заселення Степової України в XVI-XVIII ст.», «Заселення Донеччини в XVI-XVIII ст.») і сподівається, що у співпраці з ними вдасться ще порадувати читачів новими виданнями з історії регіону.

РОЗДІЛ I

ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОДІЛ І СТАН ЗАСЕЛЕННЯ КРАЮ НА КІНЕНЬ XV СТ.

Причорноморські степи з найдавніших часів приваблювали людей своїми природними багатствами, оскільки забезпечували їх життєві потреби і сприяли розвитку різних видів занять. Тому не дивно, що майже два тисячоліття регіон був ареною напруженої боротьби переважно осілих землеробських племен з пришельцями - кочівниками, а останніх поміж собою за ці території.

Останню хвилю кочівницької експансії зі сходу складали монголо-татари. Після походів Батия й підкорення ним розрізаних і знесилених міжусобними війнами руських князівств причорноморські степи увійшли до складу створеної ним поліетнічної держави - Золотої Орди зі столицею в м. Сарай-Бату (до цього Ітіль, у нижній течії Волги).

Західні кордони Золотоординської імперії доходили до середньої течії Південного Бугу та Дністра. Місто Бакота було центром створеної монголами буферної зони між володінням Галицько-Волинського князівства та Золотої Орди. Від Бакоти на схід кордон проходив приблизно по межі сучасних Київської і Черкаської областей до нижньої течії Росі, а на лівобережжі Дніпра - від гирла Сули на середню течію Ворскли і на лінії сучасних міст Чугуїв - Куп'янськ виходив за межі нинішніх кордонів України¹. Повідомлення галицького літописця про подорож князя Данила Романовича в 1250 р. до столиці Орди свідчить, що з м. Переяслава до ставки хана його супроводжували татари². Оскільки татарське населення здебільшого зосереджувалося в приморській частині степу, то між ним і руськими князівствами пролягала своєрідна санітарна зона, яка простягалася до 200 км на південь від м. Канева. Вона перебувала під контролем монголо-татар³.

Певну уяву про стан південноруських степів дає щоденник подорожі митрополита Пімена до Царгорода в 1389 р., який вів диякон Ігнатій. Від Чур-Михайлівського (нині м. Лебединь Липецької області) мандрівники з 2 до 18 травня в човнах Доном добиралися до Волго-Донської переправи. На своєму шляху вони не зустріли ні міста, ні села. Ігнатій так описав цей шлях: "Бысть же сие путное шествие печально и уныливо, бяше бо видети тамо ничто же - ни града, ни села; аще бо и быша древле грады красны и нарочиты зело видением места, точю пусто же все и не населено; нигде бо видети человека, точию пустыни велиа и зверей множество..."⁴. Лише нижче Волго-Донської переправи на

їх шляху зустрілися Сирохозин, Бек-Булатів, Ак-Бугін улуси, в яких татар було "як піску"; а їх табуни, в котрих паслися вівці, кози, воли, верблюди та коні, важко було перелічити⁵.

Від пограбувань баскацьких загонів опустіли не лише рязанські, але й переяславські та київські землі. Дехто вважає, що саме вилюднення Київського князівства та зменшення у зв'язку з цим церковних прибутків, поруч із загрозою нападів ординців, і спонукало митрополита Петра покинути Київ і переїхати до Володимира на Клязьмі⁶. Під натиском кочівників населення із степової та лісостепової зони відходило у більш недоступні для татар місця - в Полісся та на Прикарпаття. Це сприяло економічному розвитку Галицько-Волинського князівства, зміцненню його міжнародного престижу.

Боротьба Русі проти монголо-татарського іга не дозволила Золотій Орді поширити свою владу на народи Центральної та Західної Європи, що позитивно позначилось на їх подальшому економічному, політичному та культурному розвитку. Доказом цього може служити доля литовських племен, які, скориставшись ослабленням своїх сусідів, у першій половині XIII ст. не тільки створили власну державу, але й повели боротьбу за її розширення. Починаючи з князювання Міндовга (1240-1263 рр.) Литва стала на шлях інкорпорації знесилених у боротьбі з Ордою руських князівств. Особливо широкого розмаху набрала експансія литовських феодалів на білоруських і українських землях за правління князя Гедеміна (1315-1341 рр.) та його наступників.

Син Ольгерд, одружившись на дочці вітебського князя, став володарем Вітебської землі, а другий син Гедеміна - Любарт таким же чином обійняв Волинську землю. У 1320 р. Гедемін здобув м. Київ, прогнавши київського князя Станіслава⁷.

Розширенню Литовської держави за рахунок руських князівств у другій половині XIV ст. сприяло не тільки їх ослаблення в боротьбі проти татарського іга, але й феодальні чвари в самій Золотій Орді. З 1359 до 1381 року на ханському престолі змінилося понад 25 претендентів. Могутня монголо-татарська держава фактично розпалася на ряд самостійних феодальних володінь, правителі яких не тільки намагалися обходитися без центральної влади, але й вели між собою боротьбу за великоханський трон. Це було на руку литовським князям, які намагалися розширити свої володіння за рахунок українських земель, що знаходились у складі Золотоординської імперії.

Певну роль у забезпеченні успіху в розширенні Литовської держави за рахунок українських земель відіграло й те, що литовські князі, будучи язичниками, після одруження на руських князівках приймали християнство, а заодно й руську культуру. Давньо-

руська мова поступово стала державною мовою Великого князівства Литовського. Приєднуючи до нього руські князівства, литовські правителі намагалися зберегти в них старі порядки, інколи навіть залишали старий адміністративний апарат, не кажучи вже про місцеву знать, яка готова була служити литовським князям, щоб позбутися монголо-татарського іга. Тому руська знать, а разом з нею і народ не чинили особливого опору литовській експансії, вважаючи її легшою, ніж золотоординське іго. М. Грушевський вважав, що Велике князівство Литовське розглядало свою політику щодо руських земель як процес їх "збирання" в єдину державу. На його думку, воно зберегло традиції Київської Русі в більшій мірі, ніж Московське⁸. О. Субтельний вважає, що воно, по суті, стало відновленою руською державою, а не чужоземним формуванням, що поглинуло Україну⁹.

Інкorporація українських земель Литвою викликала протиріччя між Великим князівством Литовським і Золотою Ордою. Литовський князь Ольгерд (1345-1377 рр.) у 1362 р. здійснив похід проти татар і розбив при Синіх Водах (Синюсі) трьох татарських царків - Кичибей, Кутлобуга і Димитра, котрі вважали себе дідовими володарями Подільської землі¹⁰. Після цього Поділля перейшло до синів його брата Коріата - Юрія, Олександра, Костянтина та Федора.

Коріатовичі знайшли спільну мову з місцевими отаманами у справі організації оборони Подільської землі від татарських нападів і відмовилися платити їм данину. На кордонах Поділля вони стали зводити замки, розселяти під їх прикриттям нових поселенців, обживаючи в такий спосіб новопродбані землі. Наприкінці XIV ст. було збудовано замки у Смотричу, Бакоті, Кам'янці, дещо пізніше - в Скалаті, Брацлаві, Сокальці, Меджибожі та Вінниці, у Подніпров'ї - Кременчуцький, Мишуринорізький, Таванський¹¹.

Уже під кінець життя князя Ольгерда до складу Литовської держави ввійшли майже всі українські землі. Завдяки цьому Литовське князівство при князі Вітовті (1392-1430 рр.) перетворилося у велике державне об'єднання Східної Європи, в якому етнічні литовські землі складали лише десяту частину його території¹². З півдня на північ воно простягалось від Чорного до Балтійського моря, а зі сходу на захід - від витоків Оки до р. Стир. На думку М. Грушевського, завдяки зусиллям Вітовта на узбережжі Чорного моря були збудовані такі замки: Каравул і Білгород – при Дністрі, Гаджибей (Кичибей) - при одноіменній бухті, Очаків (Дашів) - при Дніпровському лимані, а в пониззях Дніпра - Тавань (Вітовтова Баня - спільна кримсько-литовська митниця)¹³. За деякими даними, Гаджибей (Кичибей) заснували вихідці з Придністров'я, тобто

Поділля, а за іншими - кримські татари, що знаходилися на той час в ленній залежності від великого литовського князя¹⁴.

Після смерті Вітовта Північне Причорномор'я було передане польським королем Владиславом подільським шляхтичам Бучацьким, які зобов'язувалися за свої кошти утримувати місцеві замки та розміщені в них гарнізони¹⁵.

Литовські князі та призначені ними до новозбудованих замків старости намагалися заселити закріплені за ними території, що заохочувало приплив до причорноморських степів нових поселенців. Головною їх повинністю була охорона південних кордонів, що сприяло поширенню козацтва на південних рубежах Литовської держави¹⁶.

Скориставшись міжусобною боротьбою у Золотій Орді, перш за все втечею Тохтамиша із своїм двором до Києва після поразки в боротьбі за ханський трон від Темір-Кутлука, Вітовт примусив першого зректися від посягань на українські землі, а заодно й посилив свій вплив у Причорномор'ї, у тому числі й на кримських татар. Вважають, що саме за підтримкою Литви Хаджі-Гірей став владикою Криму та засновником кримської династії.

Отже, завдяки інкорпораційній політиці литовських князів фактично до початку XV ст. майже вся територія сучасної України, за винятком частини південно-східних і західних областей, опинилася у складі Литовської держави. Це створювало умови для їх консолідації, а заодно і формування української народності.

Розширення території Литви за рахунок земель сучасної України не тільки зближувало Велике князівство Литовське з європейськими державами, але й країнами Сходу, що, безумовно, позитивно впливало й на розвиток українських земель, в першу чергу освоєння Степової України, де під прикриттям новозбудованих замків осідала українська людність.

Однак при наступникові Вітовта - Свидригайлі вплив Литви в Причорномор'ї, перш за все в Криму, поступово зменшується. Це дозволило кримському ханові звільнитися від опіки литовських князів і піти на зближення з Туреччиною, котра у другій половині XV ст. вела війни за розширення своїх володінь у Північному Причорномор'ї.

У 1475 р. це зближення завершилося підписанням між кримським ханом і турецьким султаном договору про васальну залежність Криму від Османської імперії. Договір між Кримом і Туреччиною не тільки ослаблював вплив Литви в Причорномор'ї, але й відкривав початок спільної татарсько-турецької експансії проти Великого князівства Литовського, від якої уже на кінець XV ст. зазнало найбільших втрат населення Степової України.

З метою попередження несподіваних нападів татарсько-турецьких загонів на територію Литви та Польщі польсько-литовський уряд вживав заходів до подальшого зміцнення південних кордонів. Зібрані за вказівкою польського короля Сигізмунда I (1506-1548 рр.) відомості про стан південних кордонів, незважаючи на їх далеко неповні дані, дозволяють зробити певні висновки про межі володінь Великого князівства Литовського на початку XVI ст. на південному сході України.

Згідно з цими даними південно-західний кордон Литовської держави проходив від р. Мурафи, лівої притоки Дністра (протікає на півдні сучасної Вінницької області), вниз по останньому до Чорного моря. Далі - по його узбережжю до Дніпровського лиману. Обігнувши Дашів (Очаків), по Дніпру доходив до острова Тавань, де знаходилася переправа, котру спільно утримували литовський князь і кримський хан. Від Тавані переходив на Кінські Води, по лівому березі ріки виходив на Приазовську височину, а по ній - на Воловий Брід, який, згідно з статейним списком М. Зотова і Тяпкіна, знаходився при впадінні в р. Вовчу її правої притоки р. Солоні. Від Волового Броду піднімався до витоків р. Самари, а далі, перейшовши Сіверський Донець, по правому березі Осколу виходив на Тиху Сосну, праву притоку Дону¹⁷, і підходив до південно-західного кордону Московської держави¹⁸.

На цей кордон князь Семен Олелькович, онук Ольгерда, посилав свого намісника Свирклова, котрий тримав уділ ("державу") Черкаси. Той їздив "відмежовувати" володіння литовських князів із татарськими землями, з Білгородом та Волощиною¹⁹.

Польський король Сигізмунд II (1548-1572), визначаючи завдання люстраторам земель Великого князівства Литовського, зобов'язував їх звернути особливу увагу на залишки старовинних поселень. За повідомленнями М. Литвина, на той час ще збереглися сліди укріплень давнього Кременчука, Упська (?), Гебердієвого Рогу (Келіберди), Мишуриноного Рогу, Кічкасу, Тавані, Бургунка (с. Бургунка на Дніпрі, поблизу дороги з Херсона до м. Берислава), Тягіні.

У цих укріплених пунктах литовські князі на рубежі XIV-XV ст. утримували військові гарнізони, щоб захистити свої володіння від нападів ординців та сприяти торгівлі з Середземномор'ям, країнами Сходу²⁰. Серед перелічених прикордонних укріплень виділялася Тавань з кам'яною митницею, на якій з купців брали так зване "осмацтво" на користь литовських князів. На час її заснування вказує і сама її назва - "Вітовтова Баня"²¹.

Про володіння литовських князів у цьому регіоні свідчать і деякі топоніми, що збереглися й понині, – "Вітовтова Балка" (на-

несена на карті Річчі Заноні, складеній у 1770 р.), при гирлі Інгулу (нині в межах м. Миколаєва)²².

Все це доводить, що на узбережжі Чорного моря в руках литовських князів наприкінці XIV ст. опинилися фактично всі портові міста (Білгород-Дністровський, Гаджибей, Очаків), через які підтримувалися торгові зв'язки з містами Сходу та Середземномор'я, перш за все з Константинополем²³.

Лівобережна частина України - князівства Сіверське, Переяславське, за винятком Чернігівського, до складу Литовської держави ввійшли ще за часів Гедеміна²⁴. Доказом того, що Сіверщина наприкінці XIV ст. перебувала у складі Литви, може служити присяга сіверського князя Федора Любартовича польському королеві Володиславу (Ягайлу) та королеві Ядвізі від 23 травня 1393 р. В ній говорилося: "Государ наш, милій брат і його королева, божої милості Ядвіга, жалували мене й дали мені землю до своєї волі на ім'я Сіверську зі всіма містами і всіма ужитками..."²⁵.

Таким чином, на початку XV ст. лише південно-східна частина українських земель продовжувала залишатися у сфері впливу Золотої Орди. Остання, переживаючи феодалні міжусобиці, була не в змозі протистояти експансії литовських князів на українських землях і поступовому їх приєднанню до Великого князівства Литовського.

Відторгнуті у Золотої Орди території Литва намагалася заселити й освоїти. Важливу роль у цій справі відігравали зведені у степовій частині України замки, які служили опорними пунктами для подальшого просування населення на південь. Головним колонізаційним елементом на інкорпорованій Литвою території були вихідці з українських земель, хоча литовські князі із задоволенням надавали можливість селитися тут і вихідцям з інших регіонів, у тому числі навіть із Кавказу. Переважну більшість переселенців складали вихідці з Поділля, Волині, Київщини, Сіверщини та інших місць. Розселялися вони не тільки на Правобережжі, доходючи до узбережжя Чорного моря, але й на Лівобережжі, досягаючи Самари та Осколу²⁶.

Створене потомком Тохтамиша, ханом Хаджі-Гіреєм, у середині XV ст. на уламках Золотої Орди нове політичне об'єднання - Кримське ханство не тільки поступово звільняється від опіки литовських князів, але й, прийнявши зверхність Туреччини, незабаром стає на шляху грабіжницьких воєн проти недавнього сюзерена. Заручившись нейтралітетом великого московського князя Івана III, кримський хан Менглі-Гірей наприкінці літа 1482 р. з великою ордою вторгся в межі Великого князівства Литовського і пограбував Середнє Придніпров'я. Татари штурмом взяли Київ, зруйнували місто та його околиці, забрали в неволю тисячі лю-

дей. Сучасники порівнювали цей похід кримського хана з навалю Батия. Однак він виявився не єдиним. За ним потяглася ціла низка нападів ординців на територію Поділля, Волині, Галичини, під натиском яких українське населення із степової зони змушене було знову відходити у менш доступні для татар місця. В результаті цих походів нанівець зводились зусилля литовських князів у справі освоєння півдня України.

Проведені за вказівкою польського уряду в середині XVI ст. ревізії порубіжних замків дозволяють стверджувати, що на Правобережжі населення збереглося під прикриттям Черкаського та Канівського замків, а на Лівобережжі - на північ від Сули та Уди²⁷. За територіями, що розташувалися на південь від цієї межі і залишилися без постійного населення, закріпилася назва "Дике поле" (в московській документації XVI-XVII ст. переважно зустрічається термін "Поле", а на західноєвропейських картах - "Loca desolata", "Loca desolata"). Здебільшого використовувалися ці землі для занять відхідницькими промислами з боку українського населення та для випасу худоби татарами, особливо в засушливі роки.

Не торкаючись наявних в літературі різних поглядів щодо правомірності використання терміна "Дике поле" для визначення стану залюднення півдня України на рубежі XV-XVI ст., необхідно зазначити, що він поширювався не тільки на степову частину України, але й південні райони сучасної Росії. Про це переконливо свідчать різні джерела як вітчизняного, так і зарубіжного походження, в тому числі й згаданий вище запис у щоденнику митрополита Пімена. На їх підставі можна також зробити і певні висновки про стан його заселення наприкінці XV - початку XVI ст.

Згідно з записками С. Герберштейна уже на початку XVI ст. до Сіверського Дінця доходила московська сторожова і станічна служби²⁸. Вона здебільшого формувалася із путивльських і рильських козаків, які внаслідок московсько-литовської війни 1500-1503 рр. опинилися у складі Московського князівства і виявилися його південно-західним порубіжжям. Фактично з XVI ст. Сіверський Донець стає неофіційним кордоном між Московською державою та Кримським ханством. На тривалий час за його лівобережжям закріплюється назва "російська" або "ногайська" сторона (остання походила від того, що нею часто користувалися ногайці для нападів на московські володіння), а за правобережжям - "кримська". Тому не дивно, що московський уряд протягом XVI ст. вживає ряд заходів з метою зміцнення свого становища у Середньому Подонці²⁹. Далі на захід від Дінця, очевидно, таким рубежем, на якому на початку XVI ст. постійно жило українське населення, була р. Оріль, а на Право-

бережжі - Тясьмин. Тясьмином, Великою Віссю та Синохою проходив східний кордон Польсько-Литовської держави³⁰, співпадаючи з межами Київського, Брацлавського і Подільського воєводств³¹. Фактично ця межа співпадала з русько-половецьким пограниччям XII - початку XIII ст.

Північне Причорномор'я та Приазов'я займали кримські та ногайські татари. До середини XVI ст., крім Криму, улуси кримських татар розташовувалися переважно до р. Берди на сході і до Дніпровського лиману - на заході. На півночі вони доходили до р. Конки, на якій у свій час знаходилася ставка темника Мамая. На мапах другої половини XVIII ст. можна знайти зображення татарських мечетей у цьому районі. Про їх залишки наявні відомості і в матеріалах обстежень цих територій під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр.³² З метою укріплення своїх північних рубежів татари наприкінці XV ст. в місцях дніпровських переправ збудували фортеці Аслан-кермен, Муберек-кермен, Мустрит-кермен і Кизи-кермен. Після спільних походів російських військ і українських козаків у пониззя Дніпра в 50-х рр. XVI ст. кримські татари відійшли за Перекоп, значно укріпивши його³³. У збудованих фортецях залишилися гарнізони, на які покладалося завдання гарантування безпеки Криму від наступу козаків.

Розпад Ногайської орди на Великих і Малих ногаїв сприяв переходові останніх під зверхність кримського хана й розселенню їх у Приазов'ї та Причорномор'ї. Найбільша кількість їх зосереджувалася в межах Азова та на звільнених кримськими татарами землях в пониззях Дніпра. Фактично ногайці прикривали з півночі Кримське ханство та захоплені Османською імперією у Причорномор'ї міста, серед яких найбільшу роль відігравали при гирлі Дону Азак (Азов), при Дніпровському лимані Очаків (Дашів) та при Дністровському - Акерман (Білгород-Дністровський). Таким чином, на грані XV-XVI ст. між татарським населенням Причорномор'я та Приазов'я і українським населенням існувала, як і після походів Батия, своєрідна санітарна зона, тобто нічийна земля, під назвою Дикого поля, яке, за спостереженнями турецького мандрівника Є. Челебі, нагадувало "гнилу пустелю"³⁴. Ця територія тривалий час служила місцем для відхідницьких промислів як для слов'ян, так і для їх сусідів - татар.

УМОВИ ТА ХІД ЗАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ В XVI-XVIII СТ.

1. Заселення краю в XVI - першій половині XVII ст.

Часті напади орд кримського хана на українські землі наприкінці XV - початку XVI ст. засвідчили, що наявними у розпорядженні Польсько-Литовської держави військовими силами гарантувати захист населення неможливо. Тому старости прикордонних замків часто з власної ініціативи стали формувати озброєні загони з місцевого населення, щоб захистити свої оселі від татарських орд. Самі ж старости й очолювали ці загони. Про це свідчать повідомлення про походи козаків проти татар. Наприклад, хмельницький староста Предслав Лянцкоронський уславився походами зі своїми козаками у 1516 р. під Очаків, у 1523 р. - під м. Акерман. Під час походів не тільки випробувались методи боротьби з ординцями, але й завдавались матеріальні та людські втрати туркам і татарам¹. У 1528 р. Лянцкоронський разом з черкаським та канівським старостою Остапом Дашкевичем ходили з козаками під Очаків і відігнали у татар велику кількість худоби.

О. Дашкевич на Петраківському сеймі в 1533 р. запропонував збудувати в пониззях Дніпра замок для постійної варти з 1000-2000 козаків, які змогли б утримати татар від нападів на українські землі. Однак сейм відхилив його пропозицію². Не дивлячись на це, старости прикордонних замків продовжували поповнювати свої козацькі загони, переважно за рахунок тих, хто рятувався від наступу феодалного зиску втечами на окраїни. Ріст чисельності таких загонів давав право їх керівникам називати себе гетьманами. Тож не дивно, що серед перших козацьких гетьманів, крім згаданих вище, ми бачимо барського старосту Бернарда Притвича, черкаського - Семена Полозовича та інших³.

Оскільки в історичній літературі проблемі походження українського козацтва було приділено достатньо уваги, то тут лише підкреслимо, що найбільш ранні повідомлення про дії козацьких загонів припадають на ці місця, через які проходили шляхи, котрими турки і татари вторгалися в межі України. Найбільше таких повідомлень за кінець XV - початок XVI ст. припадає на район Середнього Бугу та його приток - Синюхи, Собі, де проходили шляхи з Криму на Поділля, Волинь, до Галичини; на пониззя Тясьмину й Росі, через які з Криму вела дорога на Київ; межиріччя Псла й Сули, яким татари вторгалися на Лівобережну Україну, а також і в межі Московської держави⁴.

З одного боку, ці свідчення підкреслюють роль козацтва в захисті українських земель від турецько-татарської агресії, з другого - дають можливість стверджувати, що саме на цих рубежах на той час знаходились українські оселі і саме з них розпочалося просування української людності на південь з кінця 20-х - початку 30-х рр. XVI ст.

Посилення турецько-татарської агресії на початку XVI ст. і змусило польсько-литовський уряд приділити більше уваги зміцненню південних кордонів. У 1545 р. він розпорядився провести ревізію замків на південних рубежах з метою посилення їх обороноздатності. У 1551 р. Варшавський сейм прийняв рішення про перевірку привілеїв за відбування прикордонної служби, затвердив повинності на будівництво й ремонт замків, введення нового податку ("кварты") на потреби оборони. Внаслідок цих заходів поповнилися гарнізони у прикордонних замках, зокрема в Каневі, Черкасах, Вінниці та ін. Вони також сприяли припливу нових поселенців у прикордонні староства та поступовому просуванню населення в межі Степової України.

На Правобережжі найбільш активно заселялися землі в межиріччі Росі - Тясьмину й Вісі. Якщо в середині XVI ст. на цій території знаходилося лише Черкаське староство, в якому, згідно з люстрацією 1552 р., числилося 3 міста, 30 сіл і 60 відходів, то на початку XVII ст. поруч з ним згадується і Корсунське - з містечками Корсунь, Стеблів, Чигирин, Данилів і Крилів. Останнє містечко люстратори зачислили до нових поселень, хоча в ньому вже нараховувалося 200 дворів. Мешканці Крилова не відбували жодних повинностей, бо на 30 років отримали "слободи", тобто звільнення від всяких повинностей⁵. В Черкаському старостві в 1620 р. числилося 24 поселення, в тому числі 6 містечок. З цих поселень шість знаходилися на лівому березі Дніпра⁶. Люстрація 1629-1630 рр. на лівобережжі відмічає "володіння Нефорощу", що належало черкаському старості⁷.

На підставі люстрацій можна зробити й відповідні висновки про склад населення цих староств. На 1097 дворів 6 поселень Черкаського староства в 1622 р. припадало лише 211 "послушних" (реєстрових) козаків, а понад 4/5 складали "непослушні". Вони не несли замкової служби, а займалися переважно відхідництвом. Розповіді мешканців Канева свідчать, що їх відхідницька діяльність поширювалася на "Низ" Дніпра, аж до Тавані⁸. Отже, козаки Черкаського й Канівського староств у першій половині XVII ст. брали активну участь в освоєнні природних ресурсів пониззя Дніпра. Можна допускати, що вони мали відношення до спорудження переправи через Дніпро в межах нинішнього м. Нікополя.

На початок XVI ст. припадають відомості про козаків лівобережної частини Степової України. У 1505 р. великий московський князь Іван III скаржився кримському ханові, що від козаків "страх на Полі"⁹. Оскільки основні дороги, що вели з Москви до Криму, проходили через Сіверський Донець, можна вважати, що саме в Подонців'ї й осідало населення Сіверщини та прилеглих до неї земель, яке під час воєн за них між Великим Московським князівством і Польсько-Литовською державою в XVI - першій половині XVII ст., рятуючись від військових розорень, покидало насиджені місця. Про донецьких козаків повідомляє С. Герберштейн, який на початку XVI ст. двічі перебував у Москві¹⁰. У середині XVI ст. вони згадуються в Никонівському літописі та у повідомленнях царю прикордонних воєвод і російських дипломатів.

У 1546 р. путивльський воєвода Троекуров повідомляв царю, що нині на "Полі" багато черкасців, і киян, і твоїх, государ, людей. Вийшли, государ, на поле зі всіх україн"¹¹. Це дає підстави стверджувати, що козацькі загоны, які діяли на схід від Дніпра, формувалися не тільки з вихідців Лівобережної України, але й населення Правобережжя та південно-західних повітів Росії. Вихідці з Правобережжя переважно осідали в межиріччі Ворскли та Орелі¹².

На лівобережжі Дніпра найбільше відхідників і нових поселенців приваблювала р. Самара. Тут можна було не тільки наловити риби, але й добути мед, віск, хутрового звіра, знаходився прекрасний будівельний ліс. Тож не дивно, що запорожці називали ці місця "обітованою землею", "раєм божим на землі".

Самійло Зборовський, добираючись у 1583 р. на Січ, застав на Самарі до 200 козаків, які займалися полюванням та рибальством. Вони мали свого отамана ("starszego")¹³. На цей час (1576 р.) припадає заснування при Самарі постійного поселення, відомого під назвою Старий Самарчик, і Самарського Пустинно-Микільського монастиря.

Самару та її притоку р. Вовчу (Вовчі Води) запорожці використовували для зв'язків з Доном як суходолом, так і по воді. Із Вовчої вони виходили в її ліву притоку, річку Осикову, а з неї через Широку або Береснігову потрапляли до Кальміусу і в Азовське море. На початку XVII ст., коли почастишали їх спільні походи з донськими козаками на Крим і до берегів Туреччини, при гирлі Кальміусу було збудовано на місці венеціансько-генуезького поселення Адомахи невелике укріплення Домахи, яке пізніше стало центром Кальміуської паланки¹⁴. На Вовчій, при впадінні в неї її правої притоки р. Солоні, знаходилася водна станція, де в зарослях очерету та одвічних верб, вони утримували чайки для спільних морських походів. Тому не дивно, що з

кінця XVI ст. вздовж шляху на Дон починають з'являтися запорозькі пікети, які згодом переросли в зимівники та слободи.

Оскільки з початку XVI ст. Сіверський Донець вважався неофіційним кордоном між Московським великим князівством і Кримським ханством, то після вторгнення хана Махмед-Гірея в 1521 р. в межі Московської держави уряд Василя III був змушений приділити більше уваги зміцненню прикордонної служби. В свою чергу це сприяло розширенню відхідництва в Середньому Подонці¹⁴ та закріпленню тут козацтва.

Більш достовірні відомості про козацтво в цьому регіоні припадають на середину та другу половину XVI ст. Можна допускати, що певний вплив мали походи з Подонців'я на Азов і Північний Кавказ козаків, очолюваних Д. Вишневецьким, під час його перебування на службі в Івана IV. Відряжаючи І. Новосельцева в 1570 р. з посольством до Азова, Іван IV через нього передав донецьким козакам і отаманам грамоту, в якій висловлювалася їм подяка за службу царю¹⁵. Разом з грамотою посол доставив козакам гроші, сукно, свинець і селітру. З дороги він повідомив царя, що після прибуття 1 квітня на Донець йому довелося затриматися на тиждень, бо у козаків не було необхідної кількості човнів, щоб Дінцем дістатися до Азова. Лише після їх побудови козаки разом з послом рушили в дорогу.

Оскільки під час дій козаків Вишневецького та подорожі Новосельцева згадується ім'я отамана Черкашеніна, можна вважати, що йдеться про постійні козацькі загоны, котрі діяли на Середньому Дінці. Доказом цього може бути топонім Козацька пристань, котрий зустрічається в документах XVII ст. Вона розміщала на лівому березі р. Тор (Казенного Торця), де в 1684 р. збудували земляну фортецю (нині Райгород)¹⁶. Однак постійних поселень на цій території, крім Святогірського печерного монастиря, тут не відмічено. В той же час відомості про козацькі загоны й козацькі юрти зустрічаються в багатьох джерелах. Так, Б. Годунов, направляючи Б. Бельського та С. Алфьорова у 1599 р. на Донець для спорудження фортеці при впадінні в нього р. Оскол, доручив їм запросити до себе отаманів і кращих козаків з Дінця й Осколу та оголосити їм, що цар "пожаловал их и велел отдать им эти реки, чтобы жили там они по своим юртам и владели всякими угодьями безданно и безоброчно"¹⁷. За це вони повинні були відбувати службу на користь "государя". Воеводам доручалося переписати козаків. Внесеним до списку цар обіцяв "денежное и хлебное жалование". Це доручення Бельському та Алфьорову не тільки визнавало наявність козацьких юртів наприкінці XVI ст. в Подонці¹⁴, але й їх приналежність українському козацтву, на яке намагався поширити свій вплив московський уряд. Важливе міс-

це в здійсненні цих задумів відводилося новозбудованому м. Царборисів (нині Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області) - головному форпостові Московської держави в цьому регіоні.

Про поширення українського козацтва в Середньому Подонці свідчить також грамота царя Федора Івановича від 20 квітня 1593 р., в якій пропонувалося запорожцям, що "прийдуть на Донець", зустрітися з путивльськими козаками і разом з ними відправитися на Дон. "А велено черкасам запорожским, гетману Христофу Копинскому (очевидно, Косинському - В.П.) и всем атаманом и черкасом быть на Дону, на шляхах..."¹⁸.

Події іноземної інтервенції та громадянської війни на початку XVII ст. розладнали налагоджену систему прикордонної служби на півдні Московської держави. Установлені в 70-х рр. XVI ст. на лівому березі Сіверського Дінця Коломацька, Обишкінська, Балаклійська, Савинсько-Ізюмська, Святогірська, Бахмутівська та Айдарська сторожі припинили своє функціонування, і станичники, які повинні були доходити до витоків Орелі, Самари, Торця, Бахмуту та Кальміусу, не відходили далі 20-25 верст від міст їх формування - Белгорода, Путивля, Рильська. Це дозволило кримській орді в 1607 р. зруйнувати м. Царборисів, що, в кінцевому підсумку, послабило вплив Москви в цьому регіоні, посилило загрозу ординських нападів на південні її повіти в 20-30 рр. XVII ст. (у 1627 р. ногайці розорили Святогірський монастир, забравши в полон усіх монахів)¹⁹. З другого боку, пожвавились дії українських козаків в Подонці. Район їх впливу локалізується на заході річками Мжею та Коломаком, на сході - Айдаром і Доном. Найбільш численними серед них були: загін В. Рябухи, який згодом очолив С. Забузький (під час битви під Пилявцями перейшов на бік польського короля), та Г. Торського (гадаємо, що це прізвисько). В листах валуйському воєводі від 7 і 12 червня 1642 р. (написані з Тору) останній іменував себе полковником. У 1647 р. його загін нараховував до 2 тисяч чоловік. Тримався він незалежно, хоча лояльно ставився до московського уряду²⁰.

Документи повідомляють про неодноразові напади донецьких козаків на татарські чамбуки, що направлялися на Україну та в межі Московії. Зустрічаються і факти пограбування козаками кримських і московських послів (на Торі, в районі нинішнього м. Слов'янська, де знаходився розмінний пункт), купців, що добиралися Дінцем з Азова на Україну. Тому не дивно, що від воєвод порубіжних міст, ченців Святогірського монастиря (з 1620 р. царський уряд виділяв йому щорічно гроші та продукти) Москва отримувала інформацію не тільки про наміри татар, які влітку кочували зі

своїми улусами на кримській стороні Дінця, але й про дії козацьких загонів у Середньому Подонці¹.

У 1645 р. чугуївські козаки за вказівкою царя біля Торської переправи (для її охорони) збудували невеликий острог, в якому по черзі з настання весни й до першого снігу несли службу по 20 козаків. Малочисельність загону, недбале ставлення козаків до своїх обов'язків (у листопаді 1646 р. вони передчасно покинули острог, за що цар розпорядився покарати їх батогами) не могли гарантувати безпеку як послам, так і чумакам, котрі приїжджали на Тор за сіллю. Тому в 1646 р. московський уряд доручив козацькому отаманові Б. Протасеву, який супроводжував послів до Криму, підібрати місце на Торі для побудови "жилого города", в якому передбачалося поселити вихідців з Правобережної України, що переселялися в межі Росії. Вивчивши місцевість, Протасев дійшов висновку, що найбільш зручним для зведення міста у межиріччі Дінця і Тору був район Маяцького озера: поблизу знаходився ліс, а в Дінці прекрасна питна вода, в той час як в р. Тор вода мала солоний присмак. Правда, під час огляду Протасевим місцевості на нього напали місцеві козаки й змусили покинути ці місця²¹.

На початку квітня 1648 р. белгородському воеводі надійшло з царської канцелярії розпорядження відрядити на Тор з найближчих міст 500 чоловік для будівництва там міста. Їх повинні були забезпечити необхідним інвентарем, зброєю та харчами²². Проте заворушення, що відбулися в південних містах Росії, в тому числі і в деяких з названих у царському указі, спонукали воевод звернутися до Боярської Думи з проханням переконати царя скасувати своє рішення. Це питання стало предметом обговорення на засіданні Думи, яка запропонувала цареві скасувати указ²³. Таким чином, спроба московського уряду поширити свій вплив на межиріччя Дінця й Тору в середині XVII ст. закінчилася безрезультатно. В той же час у першій половині XVII ст. посилювався вплив у Подонці¹ запорозького козацтва. Під його контролем перебувало фактично все степове Лівобережжя, до самого Дону. Тому й не дивно, що запорожці, відстоюючи свої володіння в період Нової Січі, посилалися на універсали Стефана Баторія (від 20 серпня 1576 р.) та Богдана Хмельницького (від 15 січня 1655 р.) і доводили, що згідно з цими документами їх володіння на заході досягали Південного Бугу, Синюхи і Великої Вісі, на півночі Тясьмину й Орелі, на сході Сіверського Дінця і Дону, при якому вони ще в 1569 р. збудували Черкаський городок і стали жити в ньому спільно з донськими козаками²⁴.

Менш чітко на той час визначалися рубежі Запорожжя на півдні. Однак окремі відомості про вилов риби запорожцями у

Міуському лимані, добування солі на Бердянській косі дозволяють стверджувати, що вони досягли узбережжя Азовського моря, рік Берди та Конки, при якій знаходився славний Великий Луг, названий ними на противагу Січі-матері - батьком. Ця величезна за площею територія до 19 млн десятин землі²⁵ на перших порах використовувалася переважно для відхідництва і лише з утворенням Запорозької Січі, оформленням Низового Війська Запорозького, яке взяло на себе функції захисту людної від нападів татар, розпочинає поступово заселятися постійним населенням.

Перші згадки про осідання козаків у пониззях Дніпра документи відносять до середини XVI ст. У 1540 р. козаки черкасько-канівського старости, князя Михайла Вишневецького, боячись покарання за своїх товаришів, що пішли на Москву, покинули замки й сіли на низу Дніпра. Князь Вишневецький звернувся до польського короля Сигізмунда-Августа з проханням про охоронний лист на їх повернення до замків. У 1541 р. король писав князеві Коширському, справцеві Київського воєводства, що він уже багато разів наказував йому "і з ласкою, і з погрозою утримувати козаків від походів на татарські улуси, але князь ніколи не діяв згідно з королівськими наказами: козаків від шкод не утримував і навіть сам дозволяв їм це чинити. Тепер через нашого посла, пана Горностая, перекопський цар пише, що наші козаки в минулі рази, невідомо звідки прийшовши, на людей його, які йшли воювати Москву, вдарили на Каїрі (ліва притока Дніпра вище лиману - В.П.), 20 чоловік на смерть убили і 250 коней взяли, а гінця, котрого посилали до нас, на Дніпрі погромили й майно його собі забрали; крім того, тих людей царя перекопського, що в полі кочують, ті козаки часто б'ють і майно їхнє собі забирають, а гінця, котрого брат перекопського царя, цар казанський, до нас послав, на Дніпрі погромили і добро його собі побрали"²⁶.

Щоб у майбутньому козаки, які ходять з Києва на низ Дніпра за рибою й бобрами, не дозволяли собі жодної сваволі й не чинили збитків підданам перекопського царя, король відправив до Києва свого дворянина Стрета Солтовича, наказавши йому всіх київських козаків переписати, а той реєстр доставити до Варшави. Король зобов'язував воєвод складати списки усіх козаків, яким дозволяли займатися відхідництвом на Низу, щоб після повернення, у випадку якихось інцидентів, можна було б їх притягти до відповідальності. Крім київського воєводи, такі ж грамоти були направлені київському старості Бобоїдову та черкаському його колезі князю Пронському.

Нині не викликає сумніву той факт, що перші укріплення за порогами Дніпра були зведені козаками Д. Вишневецького на

Хортиці. Сталося це в 1556 р. після спільного походу російських військ і українських козаків проти кримських татар.

Завдавши втрат туркам і татарам, російські війська під командою Ржевського відійшли на правий берег Дніпра. Канівсько-черкаський староста Д. Вишневецький, опинившись зі своїми козаками на Хортиці, вирішив там закласти земляну фортецю, котра б стала опорним пунктом проти агресії Криму. Навесні 1557 р. кримський хан зробив спробу взяти хортицький замок, але змушений був відступити з "великим соромом". Лише в жовтні цього року, заручившись допомогою турецьких і молдавських військ, він примусив Вишневецького покинути Хортицю²⁷.

Однак, не дивлячись на зруйнування хортицьких укріплень, саме на цей час і припадає осідання козаків у пониззях Дніпра. Польський хроніст Мартин Бельський, описуючи життя козаків, відмічав: "Ці посполиті люди... займаються на Низу Дніпра тим, що ловлять рибу, яку там же, без солі, сушать на сонці і тим харчуються протягом літа, а на зиму розходяться у найближчі міста, а саме до Києва, Черкас та інших міст, заховавши попередньо на якому-небудь дніпровському острові, в потаємному місці, свої човни й залишивши там кілька сот чоловік на курені або, як вони кажуть, "на стрільбі". Вони мають і свої гармати: частково захоплені ними в турецьких замках, частково відбиті у татар. Спочатку козаків не було так багато, але тепер їх набралось до кількох тисяч, особливо багато їх стало останнім часом. Вони дуже часто завдають великої шкоди татарам і туркам і вже кілька разів руйнували Очаків, Тягінку, Білгород та інші замки, а в полях немало брали здобичі, так що тепер і турки й татари остерігаються далеко виганяти овець і рогату худобу на пасовища, як вони пасли їх раніше, так само не пасуть вони худоби й на лівому боці Дніпра, на відстані десяти миль від берега... Добре було б, щоб козаки були, але треба, щоб вони мали начальство й отримували платню..."²⁸ - резюмував автор.

З цієї розповіді випливає, що основна маса козаків приходила на промисли за пороги Дніпра влітку, а на зиму поверталася до своїх домівок. Зимувати на промислах залишалось небагато, щоб охороняти артільне майно. Жили вони в куренях, а для захисту від ворога використовували захоплені під час походів на турецькі фортеці гармати. Враховуючи неприступність деяких дніпровських островів, можна допустити, що для охорони козацького майна не було потреби у великій кількості людей. З другого боку, на наш погляд, збудовані козаками на островах курені можна розглядати як зимівники, а не як січові укріплення. В той же час ріст чисельності козацтва, зосередження в його руках необхідної зброї, зокрема гармат, створювали передумови для будів-

ництва постійного укріпленого поселення - опорної бази Низового козацтва.

Відсутність аутентичних джерел та суперечливість окремих згадок не дозволяють зробити остаточні висновки про час та місце заснування Токмаківської Січі - головного центру Низового козацтва. Однак, враховуючи те, що козаки в XVII-XVIII ст. переважно посилалися на реформи та привілей польського короля Стефана Баторія (1576-1586 рр.), можна допускати, що це відбулося наприкінці 70-х - початку 80-х років XVI ст. Розпорядження польських королів про встановлення суворого контролю над козацьким відхідництвом виявлялися малоефективними, бо ж самі старости були заінтересовані в його розвитку, оскільки отримували частину прибутків, а також сподівалися на розширення староств за рахунок новоосвоєних земель.

Проте чисельний ріст козацтва в перші роки правління Ст. Баторія викликав занепокоєння в Речі Посполитій. Оскільки українське козацтво брало участь у Лівонській війні на стороні Польщі, то польський король, як зазначає Д.Яворницький, скоріш за все лише у 1583 р. зважився піти на обмеження списку реєстровців до 600 чоловік та запровадження більш жорстких заходів щодо тих козаків, які самовільно ходили на Низ²⁹. Старостам суворо заборонялося приймати низових козаків. Тобто з того часу відбувся остаточний поділ на реєстрових та низових козаків. У свою чергу це змусило останніх вжити заходів, які б гарантували їх безпеку не лише від нападів татар, але й від польського війська. Очевидно, до цього часу й відноситься влаштування Запорозького Коша на острові Томаківці та закріплення за низовим козацтвом назви "Військо Запорозьке"³⁰.

Організація Війська Запорозького, його успіхи в боротьбі проти турецько-татарської агресії, особливо вдалі походи наприкінці XVI - початку XVII ст. на Крим, до берегів Туреччини принесли запорозькому лицарству загальне визнання. Експансіоністська політика польського уряду на Україні, особливо після Люблінської унії, сприяла подальшому росту чисельності низового козацтва, незважаючи на всі заходи королівської влади обмежити втечі підданих на Низ та встановити контроль над Запорожжям. Навіть збудовану в 1635 р. французьким інженером Бопланом за всіма правилами тогочасного фортифікаційного мистецтва Кодацьку фортецю (напроти р. Самари) запорожці на чолі з гетьманом Іваном Сулимою в цьому ж році зруйнували.

На наш погляд, у значній мірі ростом чисельності населення на Запорожжі і пояснюються перенесення Коша на Чортомлицький мис наприкінці XVI ст., а в 1638 р. - на Микитинський ріг та

заснування ряду постійних поселень у межах запорозьких вольностей.

Отже, запровадження фільварково-панщинної системи господарства в Галичині, на Волині та в інших районах України спричинило втечі селян із старих насиджених місць на неосвоєні землі Степової України. Цей процес значно посилювався у другій половині XVI ст., у зв'язку з запровадженням Люблінської та Брестської уній. Небезпека татарських нападів примушувала нових поселенців не заглиблюватися далеко у відкриті степи, а триматися ближче порубіжних замків, об'єднуватися в козацькі загони, щоб таким чином врятувати себе та свої домівки. Але заведення польським урядом з 70-х рр. XVI ст. козацьких реєстрів призвело до розколу в українському козацтві й утворення Низового Війська Запорозького, зведення за порогами його укріпленого центру - Запорозької Січі.

Наявність цього військово-політичного осередку на межі з Кримським ханством вселяла сподівання на захист від пограбувань сусідами. Успіхи запорожців у боротьбі з турецько-татарською агресією на рубежі XVI-XVII ст. посилили приплив населення на південь та освоєння незаселених степів. Завдяки цьому на південь від Орелі й Тясьмину, від Дону й Сіверського Дінця - на сході, до Південного Бугу й Синюхи - на заході, а на півдні до Дніпровського лиману й узбережжя Азовського моря в зазначений час з'являються різні форми не тільки сезонної, але й постійної осілости, яка в цей період і склала землі Війська Запорозького.

2. Міграційні процеси в Україні та залюднення степу у другій половині XVII - на початку XVIII ст.

а) Основні напрямки міграцій і залюднення краю в 50-х - середині 80-х рр. XVII ст.

Визвольна війна українського народу стала поворотним пунктом як у політичному, так і соціально-економічному розвитку України. Антифеодальна боротьба селянства призвела до ліквідації магнатського і шляхетського землеволодіння, масового позачення селян. Більша частина земель, які належали польським магнатам і шляхті, перейшла до рук козаків, селян і міщан. Ослаблення феодального гніту стимулювало ріст підприємливості та мобільність населення. Воно отримало більше свободи у виборі занять, місця проживання і т. ін. Все це посилювало міграційні процеси в межах України, тим більше що в ході Визвольної війни основна частина її території склала єдине ціле. Цей

стан закріплював універсал Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 р., яким визначалась територія Української козацької держави³¹.

Об'єднання більшості українських земель в єдине ціле, без сумніву, сприяло переходу населення з густіше заселених територій на менш освоєні. Політична боротьба в Україні після смерті Б. Хмельницького, поділ території згідно з Андрусівським договором (1667 р.) між Росією та Польщею не лише посилили, але й ускладнили міграційні процеси. Незважаючи на це, масові переходи населення в основному відбувалися, як і в попередній період, з заходу на схід та з півночі на південь, що сприяло подальшому заселенню не тільки Слобожанщини, але й запорозьких земель, особливо їх північних окраїн. Тому не дивно, що вже в середині XVII ст. на південь від Тясьмину, Вісі, на схід від Синюхи вихідцями з Поділля й Волині було закладено ряд нових осель. До цього часу відносяться згадки про такі поселення: Трисяги, Ольховате, Глинськ, Цибулів, Нестерівка, Стецівка, Петро-острів, Андрусівка, Табурище та ін.³² Біля Кодаку поселили берегову охорону та слободу лоцманів (1656 р.), що набиралися з охочих козаків.

Приплив нових поселенців на Запорожжя сприяв подальшому росту чисельності Війська Запорозького, розбудові й укріпленню його столиці - міста-фортеці над р. Чортомлик (поблизу сучасного с. Капулівки Нікопольського району Дніпропетровської області)³³. Чортомлицька Січ, в якій з 1652 до 1709 р. перебував кошовий отаман з канцелярією та курінне козацтво (38 куренів), мала в окружності до 900 сажнів. Була оточена земляним валом заввишки до 13 м. З боку поля (степу) вал укріпили ще частоколом з бійницями для гармат, а в 1709 р. викопали рів, який навесні заповнився водою, перетворившись у рукав Дніпра - річку Підпільну. Після цього територія Січі стала островом. Її центр складав Січовий майдан, навколо якого розміщувалися козацькі курені, будинки отамана та старшини. За фортецею знаходилася "грецька хата" - приміщення для послів і купців, що прибували на Січ³⁴.

Під прикриттям Січі у другій половині XVII ст., здебільшого в 50-60-х рр., появилася чимало зимівників, мешканці яких розводили худобу, бджіл, займалися рибальством, полюванням та іншими промислами. Окремі відомості про час заснування поселень на захід від Дніпра свідчать, що найбільш активно заселялися території поблизу Дніпра. Втікачі з Поділля, Волині й Київщини віддавали перевагу більш близьким до місць виходу територіям запорозьких земель. При заглибленні в степи вони здебільшого притримувалися Дніпра. Відновлення польським урядом

у 1684 р. реєстрового козацтва на Правобережжі значно поживило заселення земель, спустошених під час війни за Чигирин в 1677-1679 рр.³⁵ Певний вплив на прискорення заселення західних окраїн запорозьких земель мала передача згідно з Журавнівським договором (1676 р.) Поділля під владу Туреччини. Після цього більшість українського населення з Поділля подалася на схід. Частина переселенців осіла в межах західних окраїн Запорозжя. Очевидно, завдяки цьому запорожцям вдалося збудувати й укріпити містечко Орлів при впадінні в Буг р. Синюхи (з 1770 р. Катерининський шанець, 1781 р. - Ольвіополь, нині Первомайськ Миколаївської області)³⁶.

Однак політична нестабільність в Україні не завжди сприяла закріпленню населення на нових місцях. Інколи воно, відсидівши пільгові роки ("слободи"), покидало уже насиджені місця й переселялося на нові. Здебільшого йшло на Лівобережжя, де з приходом на гетьманство І. Самойловича політична ситуація дещо стабілізувалася, а феодалний гніт в порівнянні з Правобережжям був слабшим³⁷. У той же час спостерігається і зворотний процес переходу населення з Лівобережжя, в тому числі й Гетьманщини на Правобережжя, зокрема на українські землі, які згідно з Журавнівським договором відійшли до молдавського господаря І. Дуки³⁸. Здебільшого на Правобережжя поверталися ті, хто був насильно переведений в 70-х рр. прихильниками Самойловича на Гетьманщину. Між іншим, політична боротьба в Україні після смерті Б. Хмельницького часто була причиною насильницького переведення населення з Правобережжя на Лівобережжя і навпаки. За таких обставин у пошуках більш сприятливих умов господарювання населення переходило на територію Запорозжя.

Невдачі козацько-селянського війська у Визвольній війні та повернення польської шляхти в Україну після Білоцерківського договору стали поштовхом до масових переселень з Правобережної України на Лівобережжя та в межі Росії. Передбачаючи це, царський уряд уже в липні 1651 р. розіслав воєводам прикордонних з Україною міст грамоти, в яких визначався порядок прийняття та влаштування "черкас". Головними районами їх розселення називалися міста Коротояк, Воронеж, Козлов. У грамотах також зазначалося, що, коли переселенці будуть приходити великими групами, то їх слід направляти "степами" аж до Волги³⁹. Таким чином, для поселення українських біженців царський уряд відводив слабозаселені південні райони, аж до самої Волги.

Однак основна маса переселенців у другій половині XVII - на початку XVIII ст. оселилася в межиріччі Сіверського Дінця та Дону. Завдяки їм на південно-західній окраїні Росії виникло українське козацьке поселення, за яким закріпилася назва Слобід-

ська Україна. Якщо у 1657 р. на її території нараховувалося 64 населених пункти і близько 100 тис. мешканців, то в 1686 р. - відповідно 232 і 250000, а в 1732 р. - 469 поселень і близько 370 тис. чоловік⁴⁰.

Ріст чисельності населення Лівобережної та Слобідської України сприяв його подальшому просуванню на південь і заселенню території між Ворсклою та Оріллю. Після 1660 р. у межах Полтавського полку на новоосвоєних землях виникають Старо- і Новосанжарівська, Белицька, Сокольська, Кішенська та Переволочанська сотні⁴¹. Особливо активно заселялася ця територія у другій половині 70-х років за рахунок вихідців із Поділля. Так, вихідці з Уманщини в 1674 р. заселили містечко Нехворощу, Маячку, Царичанку, ладиженці в 1677 р. оселилися в Китай-городі. При гирлі Орелі в 1678 р. було відновлено засноване на початку XVII ст. містечко Орлик. Згодом ці містечка стали центрами Орлівської, Нехворощанської, Маяцької, Царичанської та Китайгородської сотень⁴². Таким чином, на Орелі населення Лівобережжя, тобто Гетьманщини, впритул підійшло до володінь запорожців. Це сприяло його переходу в межі Запорожжя та подальшому освоєнню краю у другій половині XVII ст.

Вторгнення орд кримських та ногайських феодалів у межі Запорожжя і Слобожанщини під час війни за Чигирин примусило царський уряд подбати про подальше зміцнення південних кордонів. У 1679-1680 рр. від старої, збудованої в 1638-1658 рр. Белгородської лінії по правому березі Осколу до Сіверського Дінця, по лівому березі останнього, до впадіння р. Мжі, силами слобідських козаків та служилих людей південних міст Росії була зведена Ізюмська укріплена лінія⁴³. Генерал Г. Косагов, під керівництвом якого зводилась її західна ділянка, влітку 1680 р. виміряв відстань між Сіверським Дінцем і Дніпром, по Берестовій та Орелі, й запропонував І. Самойловичу побудувати вздовж цих рік нову лінію, щоб перегородити Муравську сакму. Самойлович, зіславшись на труднощі у виконанні досить великого обсягу робіт, зайнятість козаків та посполитих, запропонував перенести будівництво лінії на більш зручний час⁴⁴. Допускаємо, що не тільки зазначені чинники, але й можливість затруднень у спілкуванні з Кошем після побудови лінії та переходів населення на Запорожжя, спонукали Самойловича запропонувати перенести на більш пізній час спорудження укріпленої лінії вздовж рік Орелі та Берестової.

В цілому міграція населення в Україні у другій половині XVII ст. сприяла здебільшого освоєнню південних районів Лівобережної України, Слобожанщини і лише частково Запорожжя. В межах останнього поселенців найбільше приваблювала Самара. На

початку 70-х рр. запорожці відбудували зруйнований татарами Самарський монастир. У 1672 р. відбулося його урочисте відкриття⁴⁵. Найбільш помітний приріст населення в межах Самари припадає на 1677-1678 рр., коли сюди переселилася велика кількість православного населення з Правобережжя. Воно не знесло зрущань польських феодалів, котрі стали повертатися на землі, які за умовами Андрусівського перемир'я відійшли до Польщі. На Самару переселилася й частина козаків, що втекли з-під Черкас, Канева й Чигирин під час їх сплюндровання в роки війни за Чигирин⁴⁶.

У зв'язку з інтенсивним заселенням Слобідської України у другій половині XVII ст. частина переселенців, просуваючись все далі на південний схід, переходила в межі Запорожжя та Війська Донського. Починаючи з 50-х рр. відмічається їх осідання в Середньому Подонці. Уже в 1654 р. черкаси з жінками й дітьми осіли на Цареборисівському городищі, при гирлі Осколу⁴⁷. Це дозволило порушити питання про відбудову зруйнованого на початку XVII ст. міста. Цареборисівське городище разом з прилеглими до нього угіддями в 1656 р. було передане патріарху Никону⁴⁸. Проведений у цьому ж році огляд місцевості виявив на ньому "черкаську слободу", в якій проживали 143 жонатих і 174 нежонатих українців і лише відповідно 5 і 4 росіянина. Поблизу слободи, на лівому березі Осколу, знаходилися рілля та сінокоси, а на правому (кримському) боці Дінця - пасіки. На р. Бахтин Колодязь розміщалися два млини⁴⁹. Навесні 1657 р. Никон спорядив на Цареборисівське городище спеціальну експедицію для відбудови міста. Однак уже в 1658 р., у зв'язку з конфліктом між патріархом і царем, до Цареборисова направили царського воєводу. Цареборисівців зобов'язали відряджати на Тор по 50 чоловік для охорони соляних промислів⁵⁰.

Поселення вихідців із Правобережної України в цьому регіоні дозволило царському урядові знову порушити питання про будівництво острогу на Торі для захисту соляних промислів від нападів татар. 25 травня 1660 р. воронезький воєвода повідомив царя про прибуття до міста великої групи "черкас" з метою поселення. У відповідь він отримав розпорядження направити їх на Тор. 8 червня белгородський воєвода Г. Ромодановський отримав царську грамоту, в якій цар доручав йому направити переселенців на Тор разом з дворянином або "сином боярським" для побудови там міста⁵¹.

Відписка воєводи від 2 липня 1660 р. свідчить, що з Белгорода направили на Тор С. Кошелева з 767 "черкасами", виділивши їм мідну піщаль, 300 ядер, бочку пороху та інвентар для будівництва міста⁵².

У серпні цього ж року Кошелєв писав воєводі, що, прийшовши на Тор, він став підбирати місце для міста і дійшов висновку, що найбільш придатний для цього район Маяцького озера. Як і Протасєв, він відмічав, що поруч знаходився ліс, необхідний для побудови міста, а в Дінці хороша питна вода⁵³. Однак, поки Кошелєв підбирав місце для майбутнього міста, погоджував його з воєводою, люди, що прийшли з ним на Тор, розійшлися і ні з ким уже було зводити місто. Через те воєвода наказав йому зброю та припаси перевезти до Цареборисова, а самому повернутися до Белгорода⁵⁴.

Нове царське розпорядження про побудову міста на Торі надійшло белгородському воєводі у квітні 1663 р. Врахувавши невдачу попередньої експедиції, московський цар розпорядився укомплектувати нову з числа "служилих людей" близьких до Тору міст, а для її охорони виділити солдат і козаків, забезпечивши їх зброєю, харчами й необхідним інвентарем, щоб "острожное и колодезное дело ни за чем не стало"⁵⁵.

Я. Філімонов, якому доручили очолювати цю експедицію, після прибуття на Тор, щоб попередити раптовий напад татар на прибулих з ним людей, розташував їх, як це робили чумаки, "табором" і укріпив його ровом. Після цього оглянув місцевість і приступив до побудови міста при тому ж Маяцькому озері. Протягом літа 1663 р. місто в основному було збудоване. В ньому поселили по 50 родин з Валуйок і Чугуєва, 12 - з Харкова⁵⁶. Отже, в 1663 р. на правому боці середньої течії Сіверського Дінця нижче Святогірського монастиря, появилось перше укріплене поселення, збудоване за вказівкою московського уряду. Йому відводилося важливе місце в подальшому освоєнні цього району.

У 1665 р. до Маяцького відрядили С. Тітова, доручивши йому завершити будівництво міста та влаштувати "дворами" валуйських, салтівських, чугуївських і харківських "зведенців", тобто побудувати житло для переселених до новозбудованого містечка мешканців Валуйок, Салтова, Чугуєва і Харкова. Біля міста передбачалося також побудувати різні укріплення для захисту від несподіваних нападів татар як на саме місто, так і на відведені міщанам під рілля та пасовища землі⁵⁷.

Під прикриттям Маяцького острогу за вказівкою царя біля Торських озер у 1664 р. збудували казенні соляні варниці⁵⁸. Однак виявилось, що збудований за 5 верст від торських соляних промислів Маяцький острог не може служити їм надійним захистом від нападів татар. Тим більше, як зазначав Тітов, вони безперервно нападали під час його перебування у цих місцях не тільки на соляні промисли, але й на шлях, що вів до них, "убивали та брали в полон людей"⁵⁹. Тому навесні 1666 р. на Тор на-

правили з Воронежа В. Струкова, доручивши йому "виміряти та описати" місця, через які найбільше здійснювали напади на промисли татари, визначити, які укріплення необхідно там збудувати, щоб захистити не тільки промисли, але й Маяцький острог і Святогірський монастир від несподіваних нападів кримських орд⁶⁰.

Після ознайомлення з місцевістю Струков запропонував побудувати цілу систему нових укріплень в залежності від місцевості: у степу насипати земляні вали з дерев'яними вежами, в лісах і дібровах збудувати засіки, а на заболочених місцях - надовби. Ці укріплення повинні були зводитися від Сіверського Дінця вздовж польової ріки Голої Долини до злиття з Сухим Торцем, його лівим берегом і Казенного Торця до Сіверського Дінця. Однак з різних причин у 1666 р. вони не були збудовані.

Під час виступу І. Брюховецького маячани приєдналися до нього і покинули острог. Уряд наказав повернути їх до Маяцького, однак уже в 1670 р. вони разом з торськими солеварами активно підтримали похід разінців під керівництвом отамана Олексі Черкашеніна на Слобідську Україну⁶¹. Все це примусило царський уряд вжити нових заходів щодо зміцнення свого впливу в цьому районі.

Влітку 1676 р. белгородський воєвода Г. Ромодановський відрядив на Тор служилих людей та переселенців з Правобережної України під керівництвом Р. Маслова, доручивши їм "для захисту від нападів військових людей збудувати місто Соляне"⁶². Відписка Ромодановського цареві свідчить, що на початку 1677 р. будівництво міста поруч з Торськими соляними озерами ще не було завершено, однак у ньому вже поселилися та влаштувалися дворами 245 переселенців з українських міст, інші продовжували приходити та селитися⁶³.

У січні 1678 р. на місце воєводи Р. Маслова до Соляного направили Б. Протасова, зобов'язавши його "в том городе всякое строение и заводы, и людей пересмотреть, и тому всему учинить переписные книги". В доставлених до Розряду в березні 1678 р. книгах відмічалось: "Со 184 году в Соляном построено две башни проезжие, 4 - глухих. Промеж башен острогу 161 сажень. Башни четвероугольные, кровати и катки на дву стенах, а обламы на одной стене сделаны. К дву стенам катков и кроватей, а обламов на трех стенах не сделано. Около городу ров в ширину две сажени, в глубину - в полторы... А лесу готового на отделку города будет, только доделать его некому..."⁶⁴. Коли і ким добувалося Соляне містечко, джерела не дозволяють установити. Однак складений у 1683 р. його опис засвідчує, що будівництво містечка було завершено. В ньому на той час проживали 50

росіян та 151 українець (очевидно, мова йде про чоловіків), головною повинністю яких складала охорона міста⁶⁵.

Як свідчать подальші події, зведенням Маяцького та Соляного не вдалося забезпечити охорону соляних промислів та розташованого поруч Святогірського монастиря. У 1679 р. кримська орда розорила його, а уцілілих ченців разом з архимандритом Іоїлем забрала до полону. Правда, мешканці Маяцького та Соляного "відсиділися" за кріпосними стінами, хоча зазнали великих збитків і просили уряд забезпечити їх продуктами та зброєю⁶⁶. Неодноразово також вони зверталися до московського уряду з проханням поповнити місцеві гарнізони.

Очевидно, все це було враховано, бо коли в 1680 р. велика група переселенців з Правобережної України (до 10 тис. чол.) звернулася до царського уряду за дозволом поселитися в межах Росії, то їх вирішили розмістити при Ізюмській лінії, що зводилася на правому березі Осколу та лівому березі Дінця в 1679-1681 рр. З них передбачалось сформувати новий слобідський полк⁶⁷. Документи не повідомляють, де оселилася ця партія вихідців із Правобережжя, але сформування в 1685 р. Ізюмського слобідського полку і поява поселень у цьому районі з аналогічними подільськими назвами дозволяє стверджувати, що частина з них осіла в цих місцях. Згідно з донесенням харківського полковника Г. Донця в новозбудованому м. Ізюмі числилося 218 "черкас", які відбували "городову службу"⁶⁸.

Часті скарги торян та маячан на загрозу нападів татар спонукали белгородського воєводу П. Хованського, під керівництвом якого зводилася Ізюмська лінія, у 1680 р. оглянути розташовані на правому боці Дінця місця, щоб визначити, які укріплення необхідно тут збудувати, здатні захистити соляні промисли та наявні поселення в межиріччі Дінця і Тору. У цьому ж році у воєводській канцелярії склали "смету й чертеж" укріплень, які передбачалося звести на правобережжі Дінця⁶⁹.

Підготовлену документацію відправили до Розрядного приказу, але тільки 22 березня 1684 р. на ім'я белгородського воєводи О. Шеїна надійшла царська грамота за підписами Івана й Петра, в якій говорилося: "В защиту от приходу воинских людей Маяцкому, Святогорскому монастырю, Торским озерам, Царевоборисову и иным украинным черкасским городам, от города Изюма, от реки Северского Донца, вниз по Донцу, по степи, по урочищам, через Черкасской лес, по Голой Долине, через реку Торец к верховьям реки Тору сделать земляной вал и деревянные крепости, где какие пристойно. А от устья реки Торца, где впала в реку Тор, вниз по реке Тору до устья сделать земляные и всякие крепости. А город Мояцкой с прежнего места перенесть

на устьє реки Тору, где впал Тор в реку Северской Донец. А сделать Харьковскому полку на 18 верстах; а другую половину - Ахтырскому полку и иных украинских городов служилыми людьми, которые к тем местам близко, от устья реки Тору на 17 верстах. А в Разряд прислать строельные книги и чертеж⁷⁰.

У листопаді цього ж року до Белгородської воєводської канцелярії від харківського полковника Г. Донця надійшла "строельная книга". З неї довідуємось, що при гирлі Тору, куди передбачалося перенести містечко Маяцьке, збудували новий острог при шести вежах, дві з яких були проїзні, а чотири глухих. Одну вежу насипали із землі. Протяжність його валів складала 174 сажні. Вали обкопали ровом, глибина та ширина якого складала 3 сажні. Оскільки мешканці Маяцького відмовилися від переходу на нове місце, заявивши, що вони переважно живуть з доставки дров на Торські соляні промисли, то до нього "призвали" осадного Семена Бронку і доручили йому заселити містечко. До осені він встиг поселити лише п'ять родин "черкас" і попа. Охорону новозбудованого острогу поклали на козаків харківського полку.

Земляним валом і ровом (на заболочених місцях - надобами, а в лісах та байраках - засіками) обвели все межиріччя Тору та Сіверського Дінця, починаючи на півночі від нинішнього села Пришиб (на захід від м. Ізюма), Голою Долиною, по лівому березі Сухого і Казенного Торця до гирла останнього, тобто до новозбудованого містечка – Городка⁷¹. Оскільки Охтирський полк не вислав людей на будівництво укріплень і не з'явилися служилі люди з південних міст, то не на всіх ділянках заплановані укріплення були зведені. Тому так звана Торська лінія (вона нанесена на картах початку XVIII ст., згадується в описах кінця XVIII ст., в окремих місцях - в селах Пришиб, Адамівка, Майдан - її залишки збереглися й до нині) залишилася незавершеною⁷². У XVIII ст. запорожці вважали її кордоном між землями Війська Запорозького і Слобожанщиною.

29 листопада 1684 р. воєвода Шеїн отримав царську грамоту, в якій йому і харківському полковникові Г. Дінцю висловлювалася подяка за зведені влітку укріплення на правому боці Сіверського Дінця та нагадувалося про необхідність їх завершення в наступному році⁷³. Однак уже 23 січня 1685 р. Шеїн отримав нову царську грамоту, в котрій повідомлялося, що завершувати будівництво Торської лінії "не велено"⁷⁴.

Прийнявши до уваги скарги маячан на адресу царя, в яких вони доводили, що не користувалися пільгами, котрі надавалися "черкасам" при поселенні в цих місцях (очевидно, на увазі малися поселенці Райгородка, як стали називати з початку XVIII ст. новозбудоване містечко при гирлі Тору), можна стверджувати,

що поруч з урядовою колонізацією і під її прикриттям активно велася народна колонізація. Завдяки цьому в середній течії Дінця наприкінці XVII - початку XVIII ст. було засновано не тільки міські, але й ряд сільських поселень. Їх назви (деякі з них збереглися й понині) до певної міри віддзеркалюють хід та особливості заселення регіону в другій половині XVII - на початку XVIII ст.

При загальній оцінці зрушень, що мали місце в залюдненні Степової України в 50-70-х рр. XVII ст., не слід забувати такий факт, що в цей період було прийнято ряд актів, котрі обмежували вільний перехід населення з однієї території на іншу. Ще в березні 1655 р. Б. Хмельницький писав головнокомандувачеві російськими військами: "Мы також де для того от Чигирина съехали, что много казаков на Запорожье и на Дон итти хотели, которых мы задержали и по городам имати велели и смертью казнили..."⁷⁵. З метою не допустити масових втеч з Правобережжя на Січ гетьман П. Дорошенко розпорядився установити численні застави в Каневі, Черкасах, Воронові, "щоб ніхто не пройшов Дніпром в Запороги"⁷⁶. Під час війни за Чигирин гетьман Самойлович перевів значну частину мешканців Правобережжя на Гетьманщину, залишивши пустими "тії місця"⁷⁷.

Таким чином, завдяки в першу чергу стихійним переселенням у межах України протягом 50-х - середини 80-х рр. XVII ст. значно збільшилося населення Степової України, появились нові як сільські, так і міські поселення.

б) Залюднення краю на рубежі XVII-XVIII ст.

Кінець XVII ст. позначився зміцненням антитурецької коаліції європейських держав. "Священна ліга", до якої входили Австрія, Венеція і Польща, намагалася залучити до свого складу і Росію. Російська дипломатія головною умовою приєднання до антитурецької коаліції поставила питання про укладення тривалого миру з Польщею.

При сприянні членів Ліги 6 травня 1686 р. Росія і Польща підписали в Москві "Трактат про вічний мир". Річ Посполита погодилася на приєднання до Росії Лівобережної України з м. Києвом та Запорожжя, яке до цього знаходилося під протекторатом обох держав. Українські землі на правому боці Дніпра, від містечка Стайок до гирла Тясмину (міста Ржищів, Тарахтемирів, Канів, Мошни, Сокоільня, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронків, Крилів та Чигирин), спустошені під час війни за Чигирин, повинні були залишитися незаселеними⁷⁸. Росія і Річ Посполита зобов'язувалися спільно боротися проти Туреччини та Кримського ханства. Перша повинна була активізувати дії проти Криму, друга - проти Біл-

городської орди та Туреччини. Вступаючи до "Священної ліги", Росія перш за все розраховувала на зміцнення своїх позицій у Північному Причорномор'ї.

Після підписання "Вічного миру" Росія тут же розпочала підготовку до війни з Османською імперією. 5 вересня 1686 р. був оголошений царський указ про підготовку військ до походу на Крим. На початку травня наступного року 100-тисячна армія під командуванням В. Голіцина рушила в похід. По дорозі до неї приєдналися 50 тис. українських козаків на чолі з гетьманом І. Самойловичем. Переправившись через Самару та Кінські Води, об'єднане військо досягло Великого Лугу. Другий загін російсько-українського війська під командуванням Г. Косагова направився правобережжям Дніпра до татарської фортеці Кизи-кермен. До походу були залучені й донські козаки.

Щоб зірвати наступ російсько-українських військ на Крим, хан наказав підпалити степи на шляху їх просування. Від р. Карачокрак Голіцин змушений був повернути армію назад. Вину за невдачі в поході приписали Самойловичу і на скликаній у російському таборі при р. Коломак раді його усунули з гетьманства, обравши гетьманом генерального осавула І. Мазепу.

У 20-му пункті підписаних Мазепою Коломацьких статей зазначалося: "...гетьманові і старшині, служачи свято великим государям та великій государині, їхній царській пресвітлій величності, виказати дбання для притиснення і стримування Криму від походу кримських орд війною як на великоросійські, так і на малоросійські міста і зробити на цьому боці Дніпра, напроти Кодака, шанець в такий спосіб, як і Кодак, а на ріці Самарі і на ріці Орелі, і в гирлах річок Берестової та Орчика побудувати міста і заселити їх малоросійськими жителями..."⁷⁹. Таким чином царський уряд офіційно добився права на утримання своїх гарнізонів на території Запорожжя та будівництва для цього укріплених міст.

Протягом 1688 р. велася підготовка до нового походу на Крим. Врахувавши невдачі першого, російський уряд розпорядився побудувати при гирлі Самари фортецю, яка могла б стати базою для російських військ у боротьбі з Кримом. В ній повинні були розміститися військові склади, порохований і селітровий заводи та ін. Розпорядження царського уряду та підготовка гетьмана до його виконання викликали незадоволення на Запорожжі. Щоб заспокоїти запорожців, на ім'я кошового отамана Г. Сагайдачного направили царську грамоту, в якій зазначалося, що "для захисту від ворожих нападів на великоросійські та малоросійські міста, а також самих вас, наших царської величності підданих в Січі" цар розпорядився "збудувати місто і бути тому місту пристанищем

наших царської величності ратних людей і для складів усяких запасів для майбутнього походу військ на Крим"⁸⁰.

Навесні на Самару прибули не лише українські козаки під командуванням Мазепи, але й російські війська під командуванням севського воєводи Л. Неплюєва. Закладка фортеці відбулася у травні 1688 р. при гирлі Самари, поруч з Старим Самарчиком, а завершилося будівництво наприкінці серпня. Спорудженням фортеці керував інженер-полковник Вільям фон Зелен. Оскільки основні роботи по спорудженню фортеці були завершені до свята Богородиці, то збудованій в ній дерев'яній церкві присвоїли назву Святої Богородиці, а саме новозбудоване місто стали називати Новобогородицьким. На той час воно було одним з найбільших міст півдня України. Довжина його земляних валів складала 1641 сажень, а їх висота - до 2,5 сажня. У фортеці знаходився не тільки двір воєводи, але й гетьмана. Разом з воєводою до фортеці прибув цілий штат служилих людей та гарнізон понад 4000 чол. Першим воєводою був призначений К. Малієв, якого незабаром змінив комендант Кодацької фортеці Г. Косагов⁸¹.

На посаді поселили українців та росіян. Уже у вересні 1688 р. тут проживало понад 1000 українських родин. Як військам, так і мешканцям міста заборонялося чинити будь-які кривди запорожцям. Крім Богородицького, при гирлі лівої притоки Самари р. Бик передбачалося побудувати велику фортецю, щоб взяти під контроль Муравську дорогу, якою кримчаки найчастіше напали на Слобідську й Лівобережну Україну та на південні повіті Росії. Однак участь українських козаків у другому поході російських військ на Крим у 1689 р. не дозволила виконати цей план. Очевидно, певне значення мало й негативне ставлення запорожців до зведення укріплень на їх території.

Першими відважилися відкрито виступити проти побудови фортець на запорозьких землях ченці Самарського монастиря. Російські війська, повертаючись з другого, також невдалого, походу на Крим, за розпорядженням В. Голіцина оточили монастир і вчинили жорстоку розправу над монахами. Крім цього, з наказу Голіцина було підібрано місце для зведення другої фортеці в межах запорозьких земель. Її заклали 20 червня 1689 р. "на угодном и оборонном месте, у вод, родников, лесов, сенных покосов, ровных и хлебородных полей" на цій же р. Самарі, при урочищі Сорок Байраків, вище Вільного Броду⁸². Зводилося воно під керівництвом того ж полковника фон Зелена рейтарами і солдатами воєводи І. Волинського та дяка М. Полянського. Назвали його Сергіївськом або Вільним.

Побоювання запорожців про можливість втручання призначених до новозбудованих міст російських воєвод у внутрішні

справи Січі незабаром стали збуватися. Уже 27 вересня 1688 р. на ім'я воєводи Косагова надійшла царська грамота з розпорядженням випалити степи до Перекопу й Січі, а також по самій Самарі. При цьому вказувалося, що це необхідно зробити обережно, щоб не довідалися запорожці⁸³. До того ж царські воєводи разом з гетьманськими козаками стали контролювати межиріччя Орелі та Самарі. Тому не дивно, що частина запорожців підтримала Петрика в його боротьбі проти Мазепи в 1692-1696 рр.⁸⁴

Однак спроба Петрика підкорити собі самарські та орельські фортеці закінчилася невдачею. Крім спалення посаду Богородицької фортеці, війська Петрика й татари спричинили ще великі збитки містечкам по Орелі, але під натиском гетьманських полків змушені були відступити. Збудовані на Самарі укріплення фактично стали опорною базою російських військ під час азовсько-дніпровських походів.

Зрозуміло, що всі ці події другої половини 80-х - початку 90-х рр. не могли не позначитися на стані заселення наприкінці XVII ст. запорозьких земель, особливо на посиленні впливу Росії в регіоні.

Напади кримських орд на українсько-російське порубіжжя змушували царський уряд приділити більше уваги захисту поселень, що знаходилися за Ізюмською лінією. Неодноразові скарги воєводи Соляного спонукали белгородського воєводу направити на Тор влітку 1690 р. загін М.Ізмайлова з дорученням відновити погорілу під час нападу татар стіну міста та оберігати мешканців від нападів. По дорозі до загону Ізмайлова приєдналися козаки Охтирського й Харківського полків. Наприкінці літа та на початку осені вони не тільки відновили стіни фортеці, поглибили рів та замінили прогнилі надовби, але й збудували ряд нових укріплень навколо соляних промислів. Надобами обнесли місця розташування чумаків, що приїжджали на промисли за сіллю. Загальна довжина побудованих укріплень склала 1863 сажні. У будівельних роботах брали участь 2560 чоловік⁸⁵.

Через чотири роки на укріпленні Соляного були зайняті війська думного дворянина і стольника В. Ведеревського. У серпні 1694 р. він повідомив белгородському воєводі Б. Шереметеву, що до 28 липня стояв з військом під Соляним і його солдати насипали земляний вал від кріпосної стіни до озера й солеварних куренів протяжністю на 334 сажні. На валу збудували вежі та бійниці, а за валом вирили рів⁸⁶. Але вже через два роки довелося відбудувати місто фактично заново. У серпні 1696 р. Соляне і його посад "згоріли"⁸⁷. Белгородський воєвода терміново відрядив на Тор полк С. Короб'їна для відбудови міста. По дорозі до нього приєдналися козаки Харківського та Ізюмського полків під

командуванням ізюмського полковника Ф. Шидловського. Спільними зусиллями з солдатами полку Короб'їна вони відбудували місто на попередній основі, але замість двох проїзних веж збудували лише одну, відновили навколо нього рів⁸⁸. Однак навесні 1697 р. посад Соляного і варниці знову спалила орда⁸⁹. На Голій Долині вона напала на "дров'яний табір" (доставщиків дров на промисли). Козаки, що супроводжували його, вступили з нею у бій і "билися з ранку до півдня". Татари змушені були відступити. Але при відступі вони спалили покинутий мешканцями посад Соляного. Гарнізон містечка та його мешканці "відбилися й відсиділися" за стінами острогу⁹⁰. Очевидно, значна частина торян після цього не стала відбудовувати ні житла, ні варниць, а подалася на р. Бахмут⁹¹, де козаки Сухарівського юрту ще з 1683 р. виварювали сіль із ропи соляних джерел, що виявилася значно вищою концентрації, ніж у торських озерах. За торянами на Бахмут подалися й маячани і завели тут постійне солеваріння. За описними книгами початку 1704 р., "на р. Бахмуті, з обох боків, збудовано острог із стоячих дубових колод з двоїми проїзними воротами"⁹². Поруч з острогом на березі ріки розмістився посад, на якому знаходилися соляні заводи на 170 сковорід ("чренів"), з яких 140 належали ізюмським козакам, а 30 - людям "різних чинів"⁹³. Таким чином, у перші роки XVIII ст. на правому боці Сіверського Дінця, на середній течії р. Бахмут, виникає нове укріплене містечко - Бахмут, яке разом з Маяком, Тором і Городком було приписане до сотенних містечок Ізюмського слобідського полку.

Швидкий розвиток соляних промислів на Бахмуті призвів до суперечок між старшиною Війська Донського та Ізюмського полку за право володіння ними. Свої докази обидві сторони направили царському урядові. В зв'язку з цим Розрядний приказ у 1702 р. доручив белгородському воеводі відрядити на Бахмут "відповідальну людину", яка склала б опис та план промислів і новозбудованого міста. У доставленому в квітні 1703 р. в Розряд описі відмічається, що на Бахмуті поселилися 150 мешканців, у тому числі 112 козаків слобідських полків, 36 вихідців із південних міст Росії і 2 донських козаки⁹⁴. Враховуючи такий склад населення, царський уряд прийняв рішення, щоб росіянами відала торська приказна канцелярія, а українцями - Ізюмська полкова канцелярія, промисли - "відписати на казну".

Наведений та ряд інших прикладів свідчать, що наприкінці XVII ст. на Сіверському Дінці та Бахмуті зустрілися два основних переселенських потоки - із Слобожанщини та Війська Донського⁹⁵. Перший з них був значно потужніший, бо в його запліччі стояли українські слобідські козаки, яким царський уряд довіряв більше, ніж донським. Крім того, поруч знаходилася одна з найси-

льніших на той час прикордонних фортець - Ізюм⁹⁶. Другий становив далеку західну окраїну Війська Донського. Крайнім його рубежем на заході був Сухарівський юрт, який вперше згадується в 1666 р. при розмежуванні володінь Святогірського монастиря⁹⁷. Переважно до кінця XVII ст. донські козаки селилися на лівому боці Сіверського Дінця, де їх оселі доходили до річок Красної та Жеребця⁹⁸.

Певний вплив на прискорення освоєння правобережжя Сіверського Дінця та Північно-Східного Приазов'я на рубежі XVII-XVIII ст. мали азово-дніпровські походи. Після них до Росії відійшла Азовська фортеця з околицями, у нижній течії Дніпра Кримське ханство позбулося таких опорних пунктів, як Аслан-кермен, Мубеурек-кермен, Мустріт-кермен (Тавань), Кизи-кермен⁹⁹. Згідно з умовами Константинопольського договору 1700 р. обидві сторони зобов'язувалися не зводити в пониззях Дніпра ніяких укріплених поселень, окрім заїжджих дворів для купців.

Константинопольський договір вперше визначив офіційно кордон між Росією і Туреччиною. За умовами договору та обопільних межових уточнень 1704-1705 рр. він проходив від Азова по березі моря до Міуського лиману, від нього - прямою лінією через степ до місця впадіння в Берду її лівої притоки р. Каратиш, Бердою виходив на Конку, по правому березі останньої йшов до Дніпра, а далі вниз по ньому до його правої притоки, річки Кам'янки, від неї майже прямою лінією через степи виходив до Бугу, в місці прийняття ним р. Чорний Ташлик, а відтак - по Бузі до кордону з Польщею.

Визнання за Росією міжнародними актами запорозьких земель сприяло ще більшому поширенню на них впливу царату. Будівництво поруч з м. Азовом Таганрозького порту та для прикриття його Троїцької фортеці й цілої системи укріплень навколо неї¹⁰⁰, Кам'яного Затону на лівому березі Дніпра, напроти Січі, розміщення в них військових гарнізонів, примусове переселення до них ремісників і купців¹⁰¹, не тільки посилювало вплив Росії в регіоні, але й сприяло його заселенню та господарському освоєнню. З другого боку, ці заходи погіршували взаємостосунки між запорожцями та царським урядом. Запорожці протестували не тільки проти проведення по рубежах їх володінь кордонів Російської держави, але й побудови на їх землях нових оборонних споруд¹⁰².

Поруч з урядовою пожвавилася на рубежі XVII-XVIII ст. й народна колонізація Півдня. Про це свідчить поява нових і ріст населення старих поселень. Наприклад, за ревізькими даними 1720 р., населення заснованого в 1684 р. Городка за 20 останніх років збільшилося на 42 родини. З них 16 переселилися до міс-

течка з Чугуєва, по 4 - з Курська та Лівен, 3 - з Харкова, по 2 - з Донецького, Нового Осколу та Хотмиська, по одній - з Айдара, Белгорода, Валуйок, Маяцького, Новосілля, Полатова, Рильська, Севська, Чернявська¹⁰³. Отже, незважаючи на досить великий регіон припливу переселенців, все ж таки переважна більшість з них прибула до Райгородка із Слобожанщини, зокрема з найближчого Чугуївського повіту.

Про перехід мешканців Слобожанщини в межі Приазов'я говориться і в царській грамоті від 7 липня 1707 р.: "чугуевцы, да харковцы, золочевцы, змиевцы, моячане, служилые да и жилецкие люди многие, оставья де дома свои с женами и с детьми, а иные де, оставья жен, явно идут де на Дон и в донецкие городки"¹⁰⁴. Завдяки цьому помітно зросло населення Бахмутського повіту, створеної наприкінці 1708 р. Азовської губернії. Згідно з переписом у 1711 р. в 14 поселеннях повіту числилося 1302 двори податного населення, а за першою ревізією 1719 р. - 8747 душ чоловічої статі¹⁰⁵.

Доказом подальшого залюднення земель запорожців у цей час є поява нових зимівників, поступове їх переростання в постійні поселення. У Приазов'ї вони відмічаються при витоках Кальміусу, Кривого Торця, Міусу та Лугані, тобто на теренах сучасної Донецької та Луганської областей. Так, у 90-х рр. згадуються зимівники, котрі згодом переросли в села Ясиновате, Землянки (нині входять до м. Макіївки), Олександрівку (у складі м. Донецька) та ін.¹⁰⁶

Якщо у Сухій балці та Холодному яру, при Сіверському Дінці й Луганчику, в 1650 р. знаходилися запорозькі пікети, то в 1704 р. тут уже жили сімейні запорожці¹⁰⁷. З 1690 р. згадуються запорозькі зимівники при Скелеватому яру¹⁰⁸. З 1696 р. запорожці заселили Кам'яний байрак, в 1680 р. - Водяний і Дупчатий яри при р. Луганчику¹⁰⁹. На підставі церковної документації Ф. Мака-р'ївський дійшов висновку, що Степовий яр, біля Ненаситецького порогу, запорожці заселили в 1675 р., Ягідний, при р. Кільчені, - у середині XVII ст., Гончарську балку, при р. Бик, - в 1707 р., Широкий яр, при Кам'янці, - в 1704 р., а Злодіївську балку - в 1696 р.¹¹⁰ Наведені факти переконливо свідчать про значну активізацію освоєння запорозьких земель на рубежі XVII-XVIII ст., особливо на схід від Дніпра.

Заселялося й правобережжя Дніпра. Так, у балці Варвиній у 1696 р. поселилося декілька родин вихідців з Волині¹¹¹, в балках Кобиній і Крутоярській, вище р. Омельник, в 1706 р. сиділи пристарілі запорожці, котрі займалися випасом худоби, розведенням бджіл, рибальством¹¹². У 1707 р. в балці Бородаївці згадується хутір козака Бородая, від якого отримала назву й сама балка, а в

1715 р. - сл. Бородаївка була уже заселена сімейними запорожцями¹¹³. Балки Колосникова, Гарасківка, Торкашева, Кузьмин Яр, при р. Самоткані, числилися заселеними з 1690 р.¹¹⁴, Верхньощурівська балка, нижче Самоткані, Романківська і Тарамська (Козирева) - з 1704 р. Останні заселила переважно старшина з Нового Кодака зі своєю челяддю¹¹⁵.

Певне значення у пожвавленні освоєння Правобережжя на рубежі XVII-XVIII ст. мала передача Речі Посполитій у 1699 р. Поділля, куди переселялися вихідці з Волині й Прикарпаття, обтяжені феодалними повинностями. Документи свідчать про масові переходи на рубежі XVII-XVIII ст. населення з Прикарпаття на Поділля¹¹⁶. Проте частина з переселенців недовго затрималася на нових місцях. Відсидівши надані їм "слободи", щоб не потрапити в залежність від нових власників, вони йшли далі на схід, селилися на землях Запорожжя¹¹⁷.

Зазначені вище зрушення в заселенні Степової України на рубежі XVII-XVIII ст., наприкінці першого - початку другого десятиріччя XVIII ст. були перервані розгромом Булавінського повстання, зруйнуванням у травні 1709 р. російськими військами Старої Січі та переходом запорожців у межі Кримського ханства, перенесенням згідно з умовами Прутського, Константинопольського й Адріанопольського договорів кордону з Туреччиною з узбережжя Азовського моря в межиріччя Орелі й Самари¹¹⁸.

Крім Січі, загін полковника Яковлева зруйнував усі запорозькі поселення на правому березі Дніпра, починаючи від м. Переволочни до самої Січі¹¹⁹. Частина запорожців, на чолі з отаманом Якимом Богушем, потаємними шляхами зуміла вибратися з оточеної царськими військами Січі й уникнути розправи. Налякани звірствами карателів, на дубах вони подалися вниз по Дніпру. Переконавшись, що ніхто їх не переслідує, зупинилися на кордоні з Туреччиною при впадінні в Дніпро річки Кам'янки, де заснували Кам'янську Січ¹²⁰.

Петро I, готуючись до війни з Портою, запропонував запорожцям повернутися на старі місця. Цар обіцяв повернути їм усі володіння та забути їх "провини". Однак, не довіряючи цареві, запорожці не погодилися прийняти його умови.

При сприянні Карла XII вони уклали з турецьким султаном Ахмедом III "пакта конвента", за якими їх приймали до турецького "лицарства" на правах "малих шпаг", а до Кримського ханства - на правах "братства, колегатії та вічної приязні"¹²¹. Їм дозволялося володіти землями від р. Кам'янки, Олешок понад Дніпром до м. Переволочни, від Очакова понад Чорним морем - до Буджака, збирати мито на дніпровських і бузьких переправах. Надавалося також право вільного вилову риби в усіх лиманах, а також "тай-

ми" (раціону харчів на кожного козака та фуражу на коня під час військових походів).

Після цього запорожці розбилися на чотири частини: одна, під керівництвом новообраного гетьмана Пилипа Орлика, залишилася в Бендерах при сераскирі; друга, на чолі з Костем Гордієнком, пішла на Буджацькі лимани й заснувала Кіш над озером Ялпухом; третя - реєстрові козаки з полковником Горленком розмістилися біля Буджака; четверта - залишилася при р. Кам'янці. Незабаром до них стали приєднуватися й інші козаки. Сучасники відмічали, що Кам'янська Січ зібрала "стільки люду", що куренів тут було не менше, ніж на Старій Січі¹²².

Однак Кам'янська Січ проіснувала недовго. Розгніваний на козаків цар, збираючись у похід на Прут, наказав генералу Бутурліну та гетьману Скоропадському, які зі своїми військами охороняли південні кордони Росії, зруйнувати Кам'янську Січ. Запорозці перейшли на лівий берег Дніпра і влаштували нову Січ при Олешківському городищі (Олешківська Січ проіснувала до 1728 р.).

Необхідно підкреслити, що після зруйнування Січі цар розпорядився усіх запорожців, за винятком тих, що покаялися і погодилися жити на Україні як прості селяни, ловити й страчувати. Їх землі між Оріллю та Самарою приписав до Миргородського полку, яким на той час командував Данило Апостол.

Після невдач при Пруті Росія змушена була підписати Прутський (1711 р.), Константинопольський (1712 р.) та Адрианопольський (1713 р.) договори, за якими вона зобов'язувалася повернути Туреччині Азов зі всіма укріпленнями навколо нього. Таганріг з Черпахінським, Міуським і Семенівським ретраншаментами, Кам'яний Затон, Новобородицька фортеця підпадали зруйнуванню. Новий кордон між Росією і Туреччиною проходив від Дону річкою Темерник на р. Тузлів, вздовж останньої на Міуську переправу, що вела до м. Черкаська, з неї - Міуською дорогою, на схід від Саур-Могили - до водорозділу Кринки, Лугані, Бахмуту, Торця і Кальміусу. Біля П'яти Байраків знаходився 10-й від Дніпра прикордонний знак. Від нього кордон піднімався на витоки Кривого Торця. Перейшовши його біля "старого селітряного кургану", виходив на витоки Сухого Торця, а відтак - по водорозділу Самари й Орелі на верхів'я Великої та Малої Тернівок, Кільчені, на р. Проточ - до гирла Орелі. Перейшовши Дніпро, напроти останньої, по його правому березі доходив до м. Крилова, на р. Тясьмин. Від м. Крилова повертав на південь, на витоки Іркля, Інгульця, Інгулу, а відтак - на р. Вись, останньою до р. Синюхи, а по ній - до Бугу, відмежовуючи володіння запорожців від земель Речі Посполитої¹²³. Військо Запорозьке визнавалося володарем усіх своїх земель, а Росія зобов'язувалася не турбувати козаків.

Таким чином, після Визвольної війни та проголошення Української держави міграційні процеси на її території значно посилилися. Це створювало більш сприятливі умови для освоєння Степової України. Однак боротьба за владу після смерті Б. Хмельницького, втручання в неї сусідніх держав перешкождали рівномірному розміщенню української людності на теренах держави, в тому числі й Війська Запорозького. Переважна більшість населення з Правобережної України мігрувала на Лівобережжя і Слобожанщину.

У тісному зв'язку з заселенням останньої було проникнення населення на правий берег Середнього Дінця й заснування там ряду поселень, котрі у 80-х рр. склали Ізюмський полк, а після створення в 1708 р. Азовської губернії багато з них увійшли до складу новоствореного Бахмутського повіту. Хоча його територія згідно з Прутським і наступними договорами Росії і Туреччини залишилася у складі першої, однак повстання К. Булавина та постійна загроза татарських нападів негативно позначилися на чисельності його населення. Активна його участь у повстанні К. Булавина стала причиною сплюндрування повіту та розорення самого м. Бахмута. Зруйнування Старої Січі, численних поселень у Подніпров'ї військами полковника Яковлева, перехід запорожців під протекторат кримського хана спричинилися до вилюднення значної частини Запорожжя.

Отже, оцінюючи заселення Степової України у другій половині XVII - на початку XVIII ст., можна констатувати, що, крім постійних поселень - укріплених міст, острогів, збудованих у північній частині регіону, за цей час на його території з'явилося чимало хуторів (зимівників), слобід, розкиданих по всій території Війська Запорозького. Однак внаслідок розгрому повстання Булавина та розорення Січі багато з них були зруйновані, що поруч із зовнішніми факторами спричинило скорочення чисельності населення в регіоні наприкінці першого - у другому десятиріччях XVIII ст.

3. Вплив зовнішньої та внутрішньої політики Росії на заселення Степової України у XVIII ст.

На відміну від попередніх двох етапів, що відзначалися переважно стихійним переходом українського населення до степової зони й поступовим її освоєнням, XVIII ст. характеризується поєднанням стихійних міграцій з цілеспрямованою політикою російського уряду, направленою на зміцнення позицій Росії у Північному Причорномор'ї. В залежності від заходів, що вживалися царським урядом в освоєнні регіону, взаємостосунків Росії із сусідами, результатів освоєння краю, в заселенні та господарсько-

му освоєнні півдня України протягом XVIII ст. можна виділити наступні періоди: 30-50-і рр., середину 60-х – 90-і рр.

а) Російсько-турецькі взаємостосунки та заселення краю в 30-50-х рр.

Перехід запорожців під протекторат Кримського ханства, перенесення російсько-турецького кордону у межиріччя Самари й Орелі та вороже ставлення царського уряду до запорожців на певний час загальмували перехід української людності до степової зони. Виняток складало правобережжя Дніпра та Бахмутський повіт, який після встановлення нових кордонів виявився найближче до Криму і чере те з 1713 р. й до початку російсько-турецької війни 1735-1739 рр. майже щорічно він зазнавав втрат від нападів ординців¹²⁴. Російський уряд неодноразово звертався до турецького султана з вимогою заборонити грабіжницькі напади кримських орд на південні повіти¹²⁵. Однак ці вимоги до уваги не бралися.

За таких обставин царські власті змушені були вживати заходи щодо зміцнення південних кордонів. Найбільше уваги надавалося зміцненню обороноздатності міст, розташованих на правому боці Сіверського Дінця, перш за все м. Бахмуту, висунутому найдалше в степ. Якщо у 1710 р. було відновлено зруйновану в 1708 р. Бахмутську фортецю, то в 1723 р. земляним валом, ровом і палісадом обнесли соляні промисли, посад. Бахмутська заводська контора звернулася до Військової колегії з клопотанням поповнити батальйон, що охороняв соляні заводи, довівши його чисельність до 300 солдат при 10 гарматах¹²⁶. Завдяки цим заходом Бахмут у третьому десятиріччі перетворився в одне з найбільш укріплених міст на південних окраїнах Російської імперії. Для обслуговування казенних заводів до повіту була переведена частина однодвірців із центральних районів Росії, у 1712 р. приписано 1450 осіб чоловічої статі українців¹²⁷. Однак епідемія чуми в 1718-1719 рр. спричинила нове скорочення його населення.

З метою посилення обороноздатності південних рубежів, Петро I у лютому 1713 р. видав указ про набір у Київській та Азовській губерніях по 3500 чол. ландміліції з числа драгун, солдат, козаків, гарматників, а також відставних військовиків у віці від 15 до 30 років¹²⁸. Фактично цими територіальними військами царський уряд сподівався замінити запорожців, які до цього прикривали південно-західні рубежі Російської держави. На підставі виданих після указу різного виду документів видно, що формування 6 ландміліцьких полків зволікалося¹²⁹. Порядок їх форму-

вання та розміщення на південних кордонах визначили лише в 1722-1723 рр.¹³⁰

У квітні 1723 р. командувачем ландміліцьких полків призначили князя М. Голіцина. Це позитивно позначилося не тільки на їх формуванні, але й облаштуванні всієї прикордонної служби. Згідно з указом від 7 січня цього ж року на кордоні встановлювалися форпости з маяками, в обов'язки служби входило попередження населення про наближення ворога¹³¹.

За розпорядженням Голіцина у 1729 р. при витоках Орелі та Сухого Торця, між Торською фортецею і майбутньою Українською лінією розмістили залишки Сербського гусарського полку Албанеца, що повернувся з невдалого Перського походу¹³². Поруч з ними були поселені в конфіскованих Петром I маєтках ізюмського полковника Ф. Шидловського молдавани, які разом з Д. Кантемиром після невдач російської армії при Пруті покинули Молдавію¹³³.

Однак всі ці заходи у справі зміцнення південних кордонів виявилися недостатніми. Тому наприкінці 20-х рр., у зв'язку із загостренням стосунків з Туреччиною, царський уряд вдається до нових. Перш за все він активізував переговори з запорожцями про їх повернення на старі місця.

Оскільки кримські татари для вторгнення в межі Росії найбільше користувалися Муравською дорогою, то в 1729 р. київський генерал-губернатор фон Вейсбах запропонував перегородити її лінією укріплень і розселити під їх прикриттям ландміліцькі полки. З цією метою у травні 1730 р. Військова колегія відрядила в район р. Орелі генерал-майора фортифікації Дебернї і доручила йому визначити, які споруди там слід побудувати, щоб надійно прикрити південні кордони та ландміліцькі полки, які збиралися розселити вздовж них¹³⁴.

У грудні 1730 р. Дебернї подав на розгляд колегії складений ним план побудови системи укріплень між Дніпром і Сіверським Дінцем, тобто план Української лінії. У січні його розглянула і затвердила Військова колегія. В її інструкції від 15 січня 1731 р. зазначалося: "Для захисту тієї України між Сіверським Дінцем по Берестовій та Орелі, а також по Сіверському Дінцю звести лінію. У найбільш небезпечних місцях збудувати фортеці"¹³⁵. Лінією та фортецями передбачалося закрити південні кордони імперії на ділянці між Дніпром і Луганню, а під їх прикриттям розселити 20 ландміліцьких полків.

Оскільки на східній ділянці лінії знаходилися Бахмутська, Торська, Маяцька та Ізюмська фортеці, то будівництво лінії розпочали від Сіверського Дінця до Дніпра, де проходила сама Муравська дорога.

Хоч уряд уживав усі заходи, щоб прискорити спорудження лінії та розселення під її прикриттям ландміліцьких полків до початку нової війни з Туреччиною. Однак ні сама лінія, ні розміщені за нею фортеці не були викінчені до початку російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Командувач російськими військами фельдмаршал Мініх, ознайомившись з їх станом наприкінці 1735 р., визнав, що генерал-лейтенант Тараканов і генерал-майор Дебреньї, які відповідали за зведення лінії та розселення полків, халатно поставилися до дорученої їм справи: Тараканов більше турбувався про заселення виділених йому у цьому районі земель, ніж про зведення лінії. Мініх вимагав від імператриці дозволу на залучення до робіт на лінії понад 50 тис. українських козаків та посполитих, щоб влітку 1736 р. закінчити всі намічені роботи. Однак в умовах розпочатої війни, на яку було мобілізовано основну частину українських козаків, покладалося на них ще й забезпечення провіантом і фуражем російських військ, тому імператриця, боячись незадоволень серед українського козацтва, не погодилася задовольнити вимоги Мініха. Завершення будівництва лінії, тобто спорудження укріплень вздовж Сіверського Дінця до р. Лугані, перенесли на більш пізній час.

На правому березі Орелі та Берестової і на лівому березі Береки в основному силами козаків і посполитих Гетьманщини в 1731-1733 рр. збудували 386,5 версти суцільного реданного земляного валу, 17 фортець і 49 редутів, прикритих ровом і висунутими перед ним форпостами. Під їх прикриттям поселили у 1734-1738 рр. замість 20 тільки 9 ландміліцьких полків¹³⁶.

У літературі здебільшого висловлюється досить скептичне ставлення щодо доцільності зведення Української лінії, порівнюючи затрачені зусилля з ефективністю використання всього комплексу споруд. Не вдаючись у подробиці цього питання, необхідно визнати, що ні в роки війни 1735-1739 рр., ні під час походу кримської орди наприкінці 1768 р. татари не зважилися штурмувати лінію і вторгтися в межі Росії на цій ділянці кордону. З другого боку, лінія, що вклинилася між Лівобережною Україною, Слобожанщиною та Запорожжям, негативно позначилася на міграції населення, обмежила його перехід на територію останнього, що також було передбачено ініціаторами її побудови.

Щоб уникнути невдач походів В. Голіцина 1687 і 1689 рр., російське командування у 1736 р. не тільки відновило розорені згідно з Прутським договором Новобогородицьку та Сергіївську фортеці, але й побудувало вздовж шляху просування армії по лівому березі Дніпра 2 фортеці та 22 редуту, на відстані 20-30 верст один від одного, від Української лінії до р. Каїри¹³⁷. Вони використовувалися не тільки для підтримки постійного зв'язку з

основною базою військ, що знаходилася на лінії, в м. Царичанці, але й для зберігання провіанту і фуражу, а також для контролю над усім районом від Самари до Перекопу. В кожному з цих укріплень розмістили відповідні гарнізони. Крім того, в 1736 р. при Ненаситецькому порозі спорудили ретраншамент, а через рік на Хортиці - верф для побудови військових кораблів¹³⁸. Таким чином, під час російсько-турецької війни значно посилювався вплив Росії на півдні України.

Підготовка до війни з Туреччиною спонукала царський уряд змінити своє ставлення до запорожців. З 1727 р. за посередництвом різних людей велися переговори з кошовими отаманами про перехід запорожців у межі Росії¹³⁹, тим більше що козаки під Олешками почували себе скривдженими: кримський хан обмежував їх зв'язки з рештою України, забороняв ввозити зброю і навіть продукти, збувати власні товари, не пропускав на Січ втікачів, вимагав від запорожців участі в далеких військових походах. Через те вони все частіше стали подумувати про повернення на старі місця.

В літературі по-різному висвітлюється перехід запорожців під зверхність Росії. Найбільш вірогідно, що, отримавши від Петра II запевнення на дотримання умов переходу, прибічники проросійської орієнтації стали активно готуватися до нього. Проте партія К. Гордієнка на це не погоджувалася. Після обрання в травні 1728 р. Гордієнка отаманом його противники під керівництвом Івана Гусака, який притримувався проросійської орієнтації, звинуватили кошового у всіх бідах запорожців, зв'язали його, забрали клейноди і, розгромивши Олешківську Січ, подалися на старі місця. Однак царський уряд, боячись загострення взаємостосунків з Туреччиною, не дав офіційної згоди на прийняття їх у своє підданство. Тому, проживши два роки при Чортомлику, запорожці вимушені були спуститися вниз по Дніпру, до р. Кам'янки і відновити там Кам'янську Січ.

У 1733 р., у зв'язку з боротьбою за королівський престол у Польщі та спробами кримського хана направити туди запорожців для підтримки антиросійського кандидата, Анна Іоанівна видала в серпні грамоту про прийняття козаків у російське підданство¹⁴⁰.

Умови, на яких запорожці погодилися перейти в межі Росії, були викладені у статтях договору, підписаного в Лубнах між ними та представниками царського уряду. Згідно з ними: 1) уряд прощав запорожцям усі їх "провини та зради"; 2) дозволяв їм оселитися там, де вони жили до 1709 р., і займатися промислами як на Дніпрі, так і в степах, незважаючи на російські кордони; 3) старшину обирати за старими звичаями; 4) запорожці зобов'язувалися зберігати вірність престолу й бути охоронцями російських

кордонів; 5) підкорятися генералові, який призначався головнокомандувачем російських військ на Україні; 6) щорічна оплата козакам за службу визначалася у 20 тис. крб.¹⁴¹ Тут же в Лубнах влітку 1734 р. запорозькі депутати від імені всього війська запряглися на вірність імператриці, а для приведення до присяги усіх козаків на Січ відправили генерал-лейтенанта Тараканова.

Спорудження Нової Січі розпочалося у березні 1734 р. неподалік від Старої (Чортомлицької). Це місце становило невеликий півострів, який з півдня омивався Дніпром, а з півночі і сходу його рукавом р. Підпільною. За короткий час козаки звели земляні укріплення, а з боку степу викопали рів. На валах установили гармати та коші з землею. На кордоні з Кримським ханством, на переправах через Дніпро, Самару та Південний Буг влаштували форпости з маяками. Понад 40 років Нова Січ була не тільки політичним і адміністративним центром Війська Запорозького, але й важливим господарським осередком регіону.

Оскільки за умовами Прутського, Константинопольського та Адріанопольського договорів більша частина земель Війська Запорозького опинилася в межах Кримського ханства, то частина населення покинула ці місця й перейшла на території, що примикали до Правобережної, Лівобережної та Слобідської України. Сюди ж в 20-30-х рр. проникало і населення із зазначених регіонів, що сприяло їх освоєнню¹⁴². Чи не найінтенсивніше заселялися землі по сусідству з Поділлям, оскільки польська шляхта в 20-х рр. стала на шлях відкритої колонізації покинутих запорожцями земель¹⁴³. Однак уже в 1732 р. Росія повернула собі так звані "Задніпровські місця" і стала всіляко заохочувати до переселення на цю територію не лише своїх підданих, але й вихідців з Речі Посполитої. Адміністративно ці землі були приписані до Гетьманщини, що сприяло переселенню сюди вихідців з Лівобережної України, особливо козаків і посполитих Миргородського та Полтавського полків, які до зведення Української лінії надавали перевагу межиріччю Орелі - Самари.

З метою прискорення заселення Задніпров'я царський уряд дозволив київському генерал-губернаторові селити "втікачів із Польщі"¹⁴⁴, у тому числі навіть і росіян-розкольників, які переходили в межах Речі Посполитої. Завдяки цьому уже на середину 30-х рр. тут числилося 40 поселень¹⁴⁵. Однак на початку російсько-турецької війни 1735-1739 рр. майже всі вони були переведені на Лівобережну Україну¹⁴⁶. Згідно з переписом 1745 р. тут залишилося лише 643 двори з тих поселенців, що жили до початку війни¹⁴⁷.

Складена в 1740 р. карта території, що відійшла в 1739 р. до Росії, дозволяє стверджувати, що до початку війни в "Задніп-

ровських місцях" знаходилися такі поселення: Цибулів, Ухівка, Федорки, Нестерівка, Колонтаїв, Войтів, Стецівка, Іракліївка, Глинське, Золотарівка, Мишурин Ріг, Кам'янка, Бородаївка, Андрусівка та ін.¹⁴⁸

Після закінчення війни між Росією та Туреччиною 5 жовтня 1739 р. була підписана конвенція "Об определении границ обеих империй", згідно з якою відновлювалися російсько-турецькі кордони, встановлені Константинопольським договором 1700 р. та конвенцією 1705 р. Протокол, підписаний при р. Інгул в 1740 р. київським генерал-губернатором І. Неплюєвим і представником Туреччини Мустафою Селіхтаром Кятибі, на правому боці Дніпра устанавлював кордон від злиття р. Синюхи з Бугом по лівому березі останнього до впадіння в нього Чорного Ташлика, від нього через степ на Гарбузинку, Мертві Води, Громоклею до Інгулу. Залишивши ліс на його берегах за Туреччиною, далі він йшов до Білого Броду на р. Вісунь, з неї на Інгулець, на 10 миль вище від Кизи-кермену, а відтак - на р. Кам'янку й до Дніпра. У 1742 р. В. Рипніним, з російського боку, і Хаджі Ібрагімом Капиджі, з турецького, - були встановлені межові знаки вздовж російсько-турецького кордону на схід від Дніпра: по Кінських Водах на витоки Берди, по Великій Берді до впадіння в неї р. Каратиш, а відтак - прямою лінією до Семенівської фортеці при гирлі р. Міус, від Семенівської фортеці до Азова по узбережжю Азовського моря¹⁴⁹.

Перенесення кордонів на південь, припинення агресії з боку Кримського ханства створювали більш сприятливі умови для освоєння Степової України. Особливо активізувалося заселення правобережжя Дніпра. Для відвернення ненацьких нападів на нього кочівників вздовж нового кордону стали зводити оборонні споруди, багато з яких згодом переросли в постійні поселення. З метою скорішого заселення цієї території місцеві власті стали відправляти спеціальних агітаторів до Речі Посполитої для вербування переселенців не лише з Поділля, але й з більш віддалених районів. Особливу активність тут проявив осадчий м. Архангельська¹⁵⁰. Наслідки такої діяльності стали помітні уже в середині 40-х рр. Перепис 1745 р. урахував на цій території два містечка (Архангельськ і Крилів), 13 сіл, 29 висілків і 133 хутори, в яких числилося 1596 козацьких і 1624 селянських двори, близько 9700 осіб чол. статі. В основному це було українське землеробське населення, яке відновлювало старі та засновувало нові поселення в межах запорозьких "вольностей"¹⁵¹.

Повернення запорожців у межі Росії та проявлена ними хоробрість під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. змінили дещо ставлення до Січі царського уряду. Грамотою від 16 вересня

1742 р. було не лише підтверджено плату запорожцям, але й дозволено їм вільний проїзд на Лівобережну Україну, а купцям - на Запорожжя¹⁵². Все це позитивно вплинуло на приплив населення в межі Війська Запорозького. Тому не дивно, що вже в першій половині 40-х рр. відновлюються старі й засновуються нові поселення по обидва боки Дніпра. Наприклад, у 1745 р. на території Кодацької паланки числилося 13 великих поселень, не враховуючи зимівників, з яких 7 були засновані у 1740-1745 рр.: Старий Кодак (1635 р.), Новий Кодак (1640 р.), Нова Січ (1734 р.), Микитин Перевіз (кінець XVI ст.), Шолохове (1740 р.), Томаківка (1740 р.), Звонецьке (1745 р.), Тарамське (1704 р.), Тритузне (1740 р.), Карнаухівка (1737 р.), Романкове (з кінця XVII ст.), Аннівка (1740 р.), Тарасівка (1740 р.); на землях Самарської паланки на той час нараховувалося 12 великих поселень: Новоселиця (Самарчик з XVI ст., нині Новомосковськ), Кільчень (Голубівка - з 1745 р.), Новобогородичне (1688 р.), Кам'янка (1700 р.), Курилівка (1746 р.), Орлівщина (1735 р.), Чаплинка (1707 р.), Могилів (1720 р.), Котівка (1734 р.), Байбаківка, Гупалівка і Колпаківка (1740 р.)¹⁵³.

Інші території запорозьких земель заселялися дещо повільніше. Так, на землях Кальміуської паланки в 1736 р. виникла слобода Кагальницька, а в 1739 р. - сл. Миколаївка-Рудева, названа на честь свого засновника, який поселив у ній 426 жінок і чоловіків, звільнених з турецької неволі. З 1749 р. слобода стала називатися просто Миколаївкою. У 1752 р. в ній уже проживало 315 чоловіків та 196 жінок. Під час останнього нападу татар у 1768 р. вона була спалена, але невдовзі відбудована. В 1778 р. в ній числилося 323 чоловіки та 310 жінок¹⁵⁴.

В цілому землі запорозьких козаків заселялися стихійно: кожен займав місця, які йому подобалися, і заводив поселення. Одні селилися громадами, засновуючи цілі села, як Миколаївка, Котівка, Орлівщина, інші починали з зимівників та хуторів. Розселялися прибулі на всій території, що належала з давніх часів до запорозьких володінь. У зв'язку з цим у Північному Приазов'ї, яке від Дону стало більш активно заселятися донськими козаками, мали місце суперечки між старшиною Війська Донського та Нової Січі за землі, рибні промисли. Зваживши на претензії обох сторін, Єлизавета Петрівна доручила комендантові фортеці Св. Анни Вирубову, а згодом спеціально відрядженому на місце полковнику Білсу вивчити це питання. На підставі їх донесень у квітні 1746 р. сенат прийняв рішення про розмежування володінь запорозьких і донських козаків рікою Кальміус¹⁵⁵. Таким чином, з цього часу східний кордон запорозьких земель офіційно складала р. Кальміус, хоча насправді це розмежування довго залишалося досить умовним.

Порівняно повільно велось заселення Бахмутського повіту, котрий після ліквідації Азовської губернії в 1727 р. був переданий Воронежській¹⁵⁶. На цій території під кінець війни з Туреччиною навіть зменшилася чисельність населення¹⁵⁷. За неповними даними, в першій половині 40-х рр. тут не виникло ні одного нового поселення, за винятком хуторів. Складений у 1747 р. опис поселень за Українською лінією, між Дніпром і Дінцем, нарахував на цій території 16 сіл і слобід, 317 хуторів з загальною кількістю 756 дворів. Більшість з них знаходилася між Оріллю і Самарою та поблизу Бахмуту й Тору. Так, на р. Бахмуті знаходилося 2 слободи і 137 хуторів, на р. Тор - 5 слобід і 52 хутори¹⁵⁸. Правда, більшість з них належала місцевим солеварам.

Такий стан залюднення цього району, на наш погляд, був обумовлений не тільки порівняно нижчою міграцією населення на території Гетьманщини та Слобожанщини, але і його підпорядкуванням Воронежській губернії та подальшою загрозою татарських нападів.

У зв'язку з цим у 1743 р. генерал-майор Дебреньї запропонував побудувати укріплену лінію від гирла Самари до Лугані, щоб прикрити нею не лише поселення, що знаходилися між Оріллю й Самарою, але й Бахмутську провінцію. Хоча цей план підтримала Військова колегія, однак у життя його не втілили¹⁵⁹.

У 1744 р. Військова колегія доручила генералу Бісмарку оглянути поселення, що розмістилися на південь від Української лінії, та внести свої пропозиції щодо їх захисту від можливих татарських нападів. Бісмарк, на відміну від Дебреньї, не наполягав на зведенні нової лінії, а вважав, що можна задовольнитися посиленням патрульної служби в межиріччі Дніпра і Дінця, зобов'язавши населення, котре знаходилося за лінією, на випадок нападів татар переходити за неї та під захист фортець на правому боці Дінця (Маяцької, Торської та Бахмутської)¹⁶⁰.

У 1746 р. майор Українського ландміліцького корпусу Циркель запропонував побудувати нову лінію та перевести на неї війська зі старої, яка на той час уже втратила своє значення. Військова колегія доручила йому скласти план нової лінії. Незабаром на її розгляд було запропоновано два варіанти плану. Згідно з першим вона повинна була пройти по р. Самарі, від неї до р. Бузової, в межах Тамбовського ландміліцького полку з'єднатися зі старою Українською лінією. Згідно з другим - від Самари через степи нова лінія повинна була простягтися до р. Лугані. У 1748 р. інженер-капітан Муравйов, якому доручили цей план звірити на місцевості, запропонував свій варіант побудови лінії - від р. Самари до м. Ізюма. При розгляді усіх цих проектів у 1749 р. Військова колегія прийшла до висновку не зводити нової лінії, а зміц-

нити обороноздатність наявних на цій території укріплень. У випадку воєнних дій населення, що знаходилося на південь від Української лінії, передбачалося перевести у більш безпечні місця¹⁶¹. Все це підкреслює, що загроза нападів кримських орд примушувала як центральний уряд, так і місцеву владу в 30-40-х рр. звертати увагу на оборонні споруди і підтримувати їх у належному стані не тільки на схід, але й на захід від Дніпра. Так, козаки Миргородського полку під керівництвом французького інженера де Боксета на кордоні з Польщею в 1740-1745 рр. укріпили ряд старих та збудували нові укріплення в м. Крилові (при р. Тясьмин), Орлівську (при Бузі), Новоархангельську та Новомиргородську фортеці¹⁶².

Отже, готуючись до війни з Туреччиною, царський уряд ужив ряд заходів для зміцнення південних кордонів, що вплинуло на заселення краю. Найбільше на заселенні півдня позначилось повернення на старі місця запорожців та спорудження ними Нової Січі. Однак воєнні дії в 1736-1739 рр. не сприяли цьому процесові. Лише після закінчення війни й перенесення кордонів Росії з Туреччиною на узбережжя Азовського моря цей процес став безповоротним.

Однак панування феодально-кріпосницьких відносин і їх подальше посилення в другій половині XVIII ст. в Росії та на Україні позбавляло селян права вільного переходу. Це, в свою чергу, гальмувало міграційні процеси і негативно позначалося на освоєнні малозаселених територій півдня України. Тому царський уряд намагався всіляко стимулювати переселення на південь вихідців з інших країн. Особливо він був заінтересований у переселенні сюди близьких за релігією балканських слов'ян, котрі мали досвід боротьби проти турецької агресії.

Обмеження слов'ян в Австрійській монархії спричинилося до переселення сербів, словенців, хорватів та інших представників православної віри в середині XVIII ст. до Росії. Серед тих, хто звернувся через російського посла у Відні М. Бестужева-Рюміна до російського уряду за дозволом переселитися в межі Росії, виявилось чимало офіцерів і солдат австрійської армії. Тому царський уряд з великою зацікавленістю поставився до їх прохання, сподіваючись сформувати з них гусарські та пандурські полки і розмістити їх на південних кордонах.

Перша група вихідців із Австрії прибула до Києва в жовтні 1751 р. на чолі з полковником І. Хорватом у складі 424 чоловік. 24 грудня 1751 р. уряд опублікував указ "О принятии в подданство сербов, желающих поселиться в России и служить особым полком, о назначении на границе со стороны Турецкой выгодных мест к поселению и о подчинении оных полков Военной колле-

гии¹⁶³. 29 грудня був виданий новий указ, в якому зазначалося: "Пришедших и впредь приходящих... сербов и протчих тамошних народов... селить в Заднепрских местах, а именно: начав от устья реки Каварлыка (Кагарлыка - В.П.) прямою линиею до верховья реки Тура, на устье реки Каменки, на вершину реки Омельника и по оной вниз даже до устья ее, где она в Днепр впадает, уступья от польской границы по 20 верст"¹⁶⁴. Таким чином, цими указами уряд визначив статус та місце розселення іноземних поселенців на Україні. В жалуваній грамоті генерал-майору І. Хорвату від 11 січня 1752 р. перед ним ставилося завдання на відведених землях влаштувати два гусарських і два пандурських полки, для їх прикриття побудувати нову фортецю, назвавши її іменем Єлизавети. Поселення назвали Новою Сербією і на честь цього відбили спеціальну медаль з надписом "Nova Serbia"¹⁶⁵.

Після цього було видано ще декілька указів та інструкцій, котрі визначали порядок розселення іноземців на відведеній для них території. Оскільки австрійський уряд почав ставити перешкоди переселенню військослужбовців до Росії, то царські власті дозволили приймати до Нової Сербії вихідців з Польщі, Туреччини та інших країн, крім селян-втікачів і злочинців¹⁶⁶. У той же час указ від 19 жовтня 1752 р. забороняв приймати до новостворюваних полків українців, що проживали на цій території¹⁶⁷.

Указом від 21 вересня 1752 р. царський уряд збільшив територію Нової Сербії, додавши до раніш відведених 10 верст для кожної роти ще по 2 версти¹⁶⁸. Таким чином, під поселення Нової Сербії було відведено так звані "Задніпровські місця", котрі заселялися українцями, з 30-х рр. XVIII ст. переважно вихідцями з Полтавського і Миргородського полків. Згідно із складеною у 1745 р. де Боксетом картою на цій території знаходилися наступні поселення: Архангельськ, Трисяги, Петроострів, Ольховате, Три Байраки, Єремина Балка, Крутояр, Лісницьке, Цибулів, Некрасів, Ухівка, Дмитрівка, Нестерівка, Стецівка, Усиківка, Глинськ, Петриківка, Колонтаїв, Андрусівка, Крилів, Табурище, Крюків і Кам'янка. З півночі вони були відмежовані кордоном з Польщею, а на півдні пунктирною лінією, що йшла від гирла р. Кагарлик до впадіння в Дніпро р. Омельник¹⁶⁹.

Відповідальний за влаштування Нової Сербії полковник І. Глібов разом з І. Хорватом намітили на цій карті місця розквартирування рот: штаб кожної гусарської роти розміщався на відстані 8, пандурської - 6 верст від іншої. В кожній з них нараховувалося по 200 дворів. На відведеній під Нову Сербію території заборонялося розміщати інших поселенців, а все наявне українське населення передбачалося перевести у ті місця, де воно жи-

ло до поселення в Задніпров'ї. Будівлі виселенці повинні були продати іноземцям. На їх переведення уряд відводив 6 місяців¹⁷⁰.

Гетьман К. Розумовський намагався захистити українське населення, що жило до цього на вказаній території. Посилаючись на універсали Ст. Баторія та Б. Хмельницького, він доводив, що відведені під Нову Сербію землі належали запорожцям. Однак усі його звернення до царського уряду з цього приводу виявилися марними.

Команда І. Хорвата (офіцерів на ранг підвищили у військових званнях), провівши зиму 1751-1752 рр. у Києві, навесні 1752 р. вирушила до місць поселення. Оскільки попереднє населення ще залишалося на своїх місцях, то царський уряд звернувся до нього з закликом не чинити перешкод новим поселенцям у зайнятті відведених для них земель, а в разі необхідності надавати "всіляку допомогу"¹⁷¹.

Переселення українського населення з відведених під Нову Сербію земель розпочалося в 1753 р. З визначених для повернення на старі місця 3828 дворів козаків і посполитих погодилися переселитися в межі Миргородського і Полтавського полків лише 992 родини. Щоб останні не перейшли на Запорожжя, тим більше на територію створюваної під зверхністю Криму в межиріччі Бугу і Дністра "Ханської України", 18 серпня 1753 р. сенат прийняв рішення відвести для них 20-верстну зону на південь від Нової Сербії та сформувати з них Новослобідський козацький полк. Коменданту Єлизаветинської фортеці полковнику І. Глібову було наказано негайно відрядити геодезистів для відмежування під Новослобідське поселення земель¹⁷².

У листопаді Глібов уже рапортував сенату, що на південь від Нової Сербії за рахунок запорозьких земель відмежована територія під поселення Новослобідського полку, а само переселення розпочалося лише навесні 1754 р. В той же час почалося зведення українськими козаками Єлизаветинської фортеці, яка стала штаб-квартирою полку, а Глібов одночасно і комендантом фортеці, і полковником новоствореного полку¹⁷³. Так, у ході поселення людей І.Хорвата в межах запорозьких земель на початку 50-х рр. царський уряд створив два військово-землеробських поселення - Нову Сербію і Новослобідський козацький полк.

Центром Нової Сербії став Новомиргородський шанець, до цього сл. Трисяги. У ньому розмістилася штаб-квартира І.Хорвата, гарнізон з 300 чол. (з 1759 р. - 500 чол.). Складалася вона з Гусарського та Пандурського полків. До Гусарського належали наступні поселення - роти: 1-а рота - шанець Новомиргородський, 2-а - Печки (до поселення сербів сл. Коробчина), 3-я - Петроострів, 4-а - Надлак (Кілтень), 5-а - Кальниблат (Кальнибо-

лот), 6-а - Семлик (Скалеве), 7-а - Архангельськ, 8-а - Мартонош (Єремина Балка), 9-а - Панчів (Ольховатка), 10-а - Каніж (Три Байраки), 11-а - Сентів (Могилів), 12-а - Вуковар, 13-а - Федвар (Лісницьке), 14-а - Суботець, 15-а - Цибулів, 16-а - Дмитрівка, 17-а - Мошорин (Іванківці), 18-а - Сомбор (Диківка), 19-а - Глинськ, 20-а - Вершац (Нестерівка). До Пандурського полку входили: 1-а рота - шанець Крилівський, 2-а - Табуриш (Табурище), 3-я - Крюків, 4-а - Кам'янка, 5-а - Зимунь (Плахтіївка), 6-а - Чанат, 7-а - Пилажинці, 8-а - Ковин, 9-а - Благоват, 10-а - Сланькамінь, 11-а - Бечка (Усиківка), 12-а - Вараждин, 13-а - Глаговац, 14-а - Янів, 15-а - Полнош (Стецівка), 16-а - Вингош (Диріївка), 17-а - Чонград (Андрусівка), 18-а - Павлиш, 19-а - Мондорлак, 20-а - Сантомеш¹⁷⁴. Кожна рота мала свої оборонні споруди, здебільшого земляні вали, від чого й поселення отримали назву шанців. Усього в обох полках було 40 рот. У грудні 1754 р. в межах Нової Сербії проживало 2245 чоловіків і 1694 жінки. З них 3260 особи - в межах Гусарського полку і лише 679 - в Пандурському¹⁷⁵.

Завдяки характеру заселення Нова Сербія з перших же кроків свого існування являла поліетнічне поселення на території Степової України. Цьому сприяло не тільки переселення в межі Росії представників різних етнічних груп (сербів, хорватів, македонців, болгар та ін.) з Австрійської імперії, але і її розташування на кордоні з Річчю Посполитою та Туреччиною, з яких до Росії переселялися молдавани, волохи, болгары, греки та ін.

У 1752 р. до Нової Сербії прибув якийсь молдавський шляхтич Манолакій Замфірович і заявив про бажання великої партії сербів, греків, волохів та ін. переселитися до Росії. Поки в урядових колах розмірковували, як вчинити у цій справі, бо за умовами Белградського договору обидві сторони зобов'язувалися видавати самовільних переселенців, Хорват прийняв Замфіровича на службу і дозволив йому викликати бажаних селитися в Новій Сербії при умові, що перехід відбуватиметься таємно через Польщу¹⁷⁶. Такий шлях переходу православних християн у межі Нової Сербії використовувався досить часто.

Операції по виводу поселенців до Росії підтримувалися царським урядом. Указ від 7 серпня 1756 р. установлював, що з військовослужбовців, котрих відправляють за кордон "для вербування", не слід робити ніяких вирахувань¹⁷⁷. Оскільки переселення, тобто вивід іноземців, оплачувалося й винагороджувалося військовими званнями, то ним стало вигідно займатися. Наприклад, рядовому за виведення одного переселенця оплачували 3 крб., не враховуючи видатків на утримання виведеного. Той, хто на вербував до 30 чол., отримував військове звання вахмістра, до 50 - прапорщика, до 70 - поручика, вище 70 - капітана¹⁷⁸. Тому не

дивно, що при вербуванні мали місце різні спекуляції та зловживання. Про це свідчить і справа І.Хорвата, якого за зловживання було віддано до суду, а потім вислано до Вологди.

Завдяки заходам уряду та зусиллям Хорвата перехід поселенців на територію Нової Сербії під кінець 50-х рр. помітно поживався. Наприклад, лише в 1759 р. сюди прибуло 1020 осіб, у тому числі 638 чоловіків і 382 жінки¹⁷⁹. Однак, не дивлячись на це, в 1761 р. в межах Нової Сербії проживало лише 6305 осіб чоловічої статі, в той час як у 1752 р., тобто до її організації, тут числилося 12024 особи чоловічої статі¹⁸⁰. Це дозволяє стверджувати, що сподівання уряду на масове переселення іноземців до Росії не виправдалися. За 12 років на їх поселення витратили близько 700 тис. крб.¹⁸¹, а віддача виявилася надто скромною.

Більш активно і без особливих витрат з боку казни велось заселення Новослобідського козацького полку. На початку 1754 р. його поселенці розміщалися в 6 селах - Мишурин Ріг, Калужинка, Кам'янка, Омельницьке, Буянське, Бородаївка і Пушкарівка. Їх чисельність складала 1626 осіб чол. статі¹⁸². Центральна садиба знаходилась у фортеці Св. Єлисавети, збудованій згідно з указом від 20 квітня 1753 р. при р. Інгулі влітку 1754 р.¹⁸³

Оскільки населення, що жило на відведеній під Нову Сербію території, відмовлялося переселятися на нові місця, то Глібову довелося переводити його примусово. На кінець 1757 р. переважна більшість українців з території Нової Сербії була переведена до Новослобідського козацького полку. На той час на відведеній для нього території уже значилося 27 слобід: Приміська, Аджамка, Верхньокам'янка, Мурзинка, Овнянка, Верблюжа, Жовта, Омельницька, Воронівка, Мишуринорізька, Буянська, Кам'янка, Калужина, Бородаївка, Домоткань, Пушкарівка, Близький Байрак, Інгульська, Комісарівка, Грузька, Віска, Плетинецько-Ташлицька, Красна, Новоархангельська, Вільшанка і Добрянка. В них числилося 3538 родин, з яких 3383 уже встигли побудуватися і лише 155 цього не зробили. На початок 1758 р. на територію Новослобідського полку було переведено 2813 родин з Нової Сербії. Крім них, сюди переселилися ще 451 родина українців з Речі Посполитої і 179 родин старообрядців, а також 58 - із Запорожжя. Під кінець 1758 р. в межах Новослобідського козацького полку числилося 31 поселення з 4566 родинами, з яких 4204 встигли вже побудуватися¹⁸⁴.

Переселення на територію Новослобідського полку розкольників з Речі Посполитої всіяко заохочувалося царським урядом. У вересні 1755 р. він опублікував "Манифест о прощени живущих в Польше и Литве русских подданных"¹⁸⁵, згідно з яким розкольникам дозволялося повернутися до Росії зі всіма роди-

нами та нажитим майном. Масове переселення розкольників примусило коменданта Єлизаветинської фортеці І. Глібова відвести для них землю та поселити їх окремими слободами¹⁸⁶.

Найбільш інтенсивно велося заселення Новослобідського козацького полку в 1759-1762 рр. Якщо на 1 січня 1759 р. на його території проживало 14220 осіб чол. статі, то на це ж число 1763 р. їх уже числилось 19625. Розмістилися вони в 35 поселеннях. Крім переведених поселенців з території Нової Сербії, більшість складала переселенці з Правобережної України. Пояснюється це тим, що в 1760-1761 рр. російський уряд заборонив перехід з Гетьманщини¹⁸⁷. В той же час згідно з царським указом від 14 серпня 1761 р. дозволялося поселення тут вихідців з Польщі та з Запорожжя українського походження, а також волохів, що прибували з Польщі та Молдавії¹⁸⁸. Цей же указ вимагав перевірити, чи немає на території Нової Сербії українців, що втекли з Новослобідського полку, або тих, хто залишився ще від попереднього "Задніпровського поселення". В разі виявлення таких їх належало перевести до Новослобідського полку, за винятком денщиків. Дозволялося також залишити на території Нової Сербії незначну кількість людей різних "художеств", тобто ремісників, для обслуговування іноземних поселенців. Ці винятки в законодавстві дозволили деякій частині українського населення залишитися в межах Нової Сербії. Дехто спеціально поступав на службу до офіцерів, займався ремеслом і т.п.

У цілому на середину 60-х рр. у Новій Сербії числилося 40 поселень, а в межах Новослобідського полку - 38. Деякі з них мали уже досить тривалий вік, хоча дехто схильний вважати їх новими поселеннями. Наприклад, шанець Вараждан, в якому розташовувалася 12-а рота Пандурського полку, виник на місці хутора сорочинського протопопа Г. Горковського. Він мав свій будинок у Києві, на Подолі. З поселенням Нової Сербії тут була розміщена рота і присвоєно поселенню назву Вараждан¹⁸⁹.

Крім Нової Сербії, Новослобідського козацького полку, на захід від Дніпра йшло в той же час і залюднення так званої "Ханської України" (Очаківської області), в межиріччі Південного Бугу й Дністра. Заселялася ця територія виключно за рахунок народних міграцій. Уже з кінця XVII ст. польські магнати Любомирські, яким належали великі маєтки на Поділлі, намагалися використати з метою розширення своїх володінь переходи населення на територію, що належала Туреччині. Поруч з турецькою фортецею Балта, заснованою ще в першій половині XVI ст., у 1695-1696 рр. вони збудували свою на лівому березі р. Кодими. На початку XVIII ст. населення Балти зросло, у зв'язку з поселенням тут учасників Булавинського повстання¹⁹⁰. Особливо посилюва-

на цю територію приплив населення в 50-х рр. у зв'язку з організацією Нової Сербії. Переселялися сюди не лише українці, але й вихідці з Балкан, на що вказує назва села Серби Кодимського району Одеської області¹⁹¹.

У 1754 р. на торговому шляху з Поділля до Криму князь Любомирський заснував містечко Кодиму. Майже одночасно виникають тут поселення Гольма, Перелети, Перейма, Ананієве, Плоске, Лісничівка, Обочіле, Пасат, Шляхове, Бендзари (нинішнього Балтського району Одеської області), Липицьке, Троїцьке, Ясинове (Котовського району цієї ж області)¹⁹². За неповними даними, на середину 60-х рр. тут уже проживало близько 5000 українців, молдаван та інших осілих поселенців, крім до 12000 кочових татар¹⁹³.

Частково українське і російське населення проникає далі на південь, у межиріччя Дністра й Дунаю. На початку XVIII ст. здебільшого це були прихильники гетьмана Мазепи та учасники повстання Булавина, які, рятуючись від переслідувань, переселилися на територію Туреччини. У 20 - 30-х рр. сюди перейшла частина запорожців із Олешківської Січі, а в 50-х рр. - здебільшого втікачі з Польщі та Нової Сербії. Наприкінці 40-х рр. виникло тут велике поселення російських старообрядців Липованське (нині м. Вілкове). У 50-х рр. українці та росіяни проживали в Стаучанах, Хребтівцях, Філіпонах, Кулешівці, Грубному, Вітрянці, Чобручах¹⁹⁴.

Підводячи підсумки досягнень залюднення територій на захід від Дніпра, можна констатувати, що в 50-х - середині 60-х рр. XVIII ст. ця територія переважно заселялася українською людністю, яка мігрувала сюди з Поділля, Волині, північних районів Правобережної України і Галичини. Рятуючись від наступу феодалів, вона все далі проникала на південь, досягаючи узбережжя Чорного моря та пониззя Дунаю.

Услід за командою І. Хорвата до Києва в 1752 р. прибули зі своїми людьми полковники І. Шевич і Р. Прерадович (в російському діловодстві Депперадович). Після тривалого обговорення на різних рівнях питання розміщення цієї партії вихідців із Австрії було вирішено поселити їх між ріками Бахмутом та Луганню. 31 березня 1753 р. на спільному засіданні сенату, військової та іноземних справ колегій поселення полків Прерадовича й Шевича розглядалося в загальному контексті проблеми зміцнення південних кордонів Росії. На засіданні прийняли ухвалу замість Української лінії, що залишилася позаду нових поселень, побудувати нову - від гирла Самари до Бахмутської фортеці, а між Бахмутом і Луганню розмістити людей Прерадовича і Шевича. Передбачалось на цій території поселити не менше 3000 дворів,

а в разі потреби то їх чисельність можна було довести до 5000 дворів¹⁹⁵. Таким чином, було остаточно визначено місце майбутньої Слов'яносербії. Вздовж лінії, тобто від Бахмуту до гирла Самари, передбачалось поселити 9 із 11 ландміліцьких полків, які до цього ще не поселились при Українській лінії. Два полки - залишити в резерві для прикриття території від р. Самари вверх по Дніпру.

Населення, що проживало на відведеній під Слов'яносербію території (в основному це були вихідці із Слобідської України), передбачалось перевести на старі місця. Розселення іноземців планувалося вести з протилежних боків: полк Прерадовича від Бахмуту на схід, а полк Шевича - зі сходу на захід, починаючи від р. Лугані. Місто Бахмут визначалося центром Слов'яносербського поселення, заодно і штаб-квартирою полку Прерадовича¹⁹⁶.

Складена в 1754 р. "Ландкарта Слав'яносербии" (підписана генерал-майором Бібіковим, який відповідав за розміщення полків Прерадовича й Шевича) свідчить, що на території, відведеній під полк Прерадовича, крім м. Бахмута, знаходилося 3 слободи (Серебрянка, Шипилівка, Ковалівка) та 65 хуторів; на території, де планувалось поселити полк Шевича, - лише 50 хуторів¹⁹⁷. Для захисту поселенців від нападів кочівників передбачалося збудувати форпости на витоках Бахмуту, при Булавінському Колодязі, на річці Ольховатій (правому відверші Лугані), біля Сватового Колодязя та три - при р. Луганчик.

Після затвердження плану Шевичу і Прерадовичу звеліли негайно відправлятися на відведені для їх полків місця. Однак вони зволікали, очікуючи на прибуття до Росії співвітчизників. Тому заселення Слов'яносербії розпочалося лише в 1754 р.¹⁹⁸ Велось воно повільно, оскільки вихід переселенців з Австрії ускладнився. На середину 1755 р. на території Слов'яносербії поселилося лише 1513 чол., в тому числі 1102 чол. і 412 жінок. З них у полку Шевича - 799 (611 чол. і 188 жінок), а в полку Прерадовича - 714 (490 чол. і 224 жінок)¹⁹⁹. Розуміючи, що одними сербами і хорватами заселити ці території не вдасться, Шевич і Прерадович добилися дозволу приймати до Слов'яносербії не лише сербів, болгар, македонців і волохів, але й інших вихідців з Австрії, Валахії та Молдавії православної віри²⁰⁰.

Заселення Слов'яносербії, як і Нової Сербії, велось ротами (шанцями). Поселено було 16 рот: 1-а - с. Серебрянка, 2-а - Красний Яр, 3-я - Верхне, 4-а - Вергунка, 5-а - Привільне, 6-а - Кримське, 7-а - Нижне, 8-а - Підгірне, 9-а - Жовте, 10-а - Кам'яний Брід, 11-а - Черкаське, 12-а - Хороше, 13-а - Калинівське, 14-а - Троїцьке, 15-а і 16-а роти - Луганське²⁰¹. Під кожную роту, за винятком 15-ї і 16-ї, відводилось окреме поселення, тому й донині

старожили інколи замість назви поселення вживають назву роти. Оскільки приплив іноземних поселенців з перших кроків організації Слов'яносербії був незначний, то власті лояльно поставилися до населення, що жило на цій території до утворення Слов'яносербії. Це не тільки прискорило адаптацію іноземних поселенців на нових місцях, але й заселення Слов'яносербії. Все це й визначило багатоетнічний склад населення цього військово-землеробського формування. На кінець 50-х рр. у Бахмутському повіті проживали представники майже трьох десятків етносів²⁰². У цілому організація Слов'яносербії сприяла освоєнню малозаселеного району межиріччя Бахмуту та Лугані.

Поруч з військово-землеробською колонізацією в середині XVIII ст. тут формується й поміщицьке землеволодіння: виникає 4 поміщицьких поселення, заселених українськими селянами, - Степанівка, Суходіл, Первозванівка, Петрівка, а також однодвірське село Бахмутівка. Найбільш інтенсивно заселялася східна частина Слов'яносербії. Її населення з 1745 до 1763 р. збільшилося з 203 до 4925 осіб чол. статі, тобто більш ніж у 24 рази²⁰³.

Одночасно з заселенням Слов'яносербії продовжувала залюднюватись і територія на захід від Бахмуту. На плані Бахмутського повіту 1767 р. зліва від р. Бахмут нанесена слобода Микитівка, хутір Хованів і ще 11 безіменних хуторів, що розташувалися від м. Бахмута до витоків ріки. Вниз по Бахмуту та його притоках, більш за все на Близьких та Дальніх Ступках, відмічено ще 8 слобід і 132 хутори, в тому числі і хутір Капустіна при впадінні р. Бахмут у Донець²⁰⁴.

Продовжувалось у середині XVIII ст. заселення й запорозьких земель. Однак відсутність переписів запорозької людності не дозволяє відтворити повну картину стану заселення Запорожжя. Окремі відомості дають можливість стверджувати, що заселялись усі території Війська Запорозького, в тому числі й прикордонні з Кримським ханством, хоча більшість поселень виникла на обох берегах Дніпра, вище Січі, на численних його притоках, зокрема в межиріччі Самари та Орелі. Картографічні матеріали середини XVIII ст. свідчать, що на південь від Новослобідського полку на землях Запорожжя знаходилися с. Романівка, Новий і Старий Кодаки, Ненаситецький редут, Малишевський редут і верф на о. Хортиці, Нова Січ при р. Підпільній, а при ній Новосіченський ретраншамент, зведений у 1735 р. На Південному Бузі відмічена Корабельна слобода, укріплене поселення при Малому Ташлику та численні зимівники на всій території між Дніпром і Бугом²⁰⁵. Згідно з повідомленнями Коша в Щурівському урочищі в 1754-1755 рр. знаходилося 22, на берегах річки Самоткані - 5, Грушівки - 3, на обох Сурах - 52 зимівники²⁰⁶.

Певних висновків про стан заселення півдня на той час можна дійти на підставі відомостей про час заснування приходів і церков, зібраних Феодосієм (Макар'ївським). Згідно з наведеними ним відомостями на захід від Дніпра виникли наступні поселення: Куцеволівка (1756 р.), сл. Лихівці (1754 р.), сл. Дніпрова Кам'янка (1755 р.), Домоткань (1756 р.), с. Кам'янське (1750 р.), сл. Алферівка (1760 р.)²⁰⁷. На схід від Дніпра - сл. Кагальницька, при р. Міусі - в 1750 р. та одне поселення при р. Берді (1754 р.). До середини XVIII ст. належать відомості про заселення сіл Підгородне, Чорнухіне при Дінці, с. Кочерижки та сл. Дмитрівки - на р. Самарі, а також скит Самарського монастиря²⁰⁸.

Звичайно, що цей перелік поселень, котрі появились в середині XVIII ст., не тільки неповний, але й, очевидно, хронологічно неточний, бо появі кожного населеного пункту, зокрема в межах Запорожжя, часто передували зимівники, у якому жили здебільшого непридатні для військової служби козаки. Поруч з ними згодом селилися їх родичі, односельці, котрі приходили на Січ з різних територій України, і поступово зимівник, розташований при невеликій річці або балці, переростав у слободу чи село. До такого типу поселень, на наш погляд, можна віднести більшість поселень, що виникли на межі запорозьких земель з Новослобідським полком, зокрема Максимівку, Куцівку, Петрове та інші. Їх поява в середині XVIII ст. була прискорена побоюванням запорожців, щоб командири Новослобідського полку не прибрали до своїх рук землі поза відведеною для нього межею. Тому на цій території і виникла значна кількість поселень. У цьому переконають численні конфлікти, що мали місце між запорожцями та поселенцями Новослобідського полку як в 50-60-х рр., так і більш пізній час. Окремі епізоди напруженої боротьби запорожців за збереження своїх земель відбилися у місцевій топоніміці. Так, засноване на р. Гарбузинці якимось дворянином на запорозькій землі поселення запорожці тричі розоряли, після чого за ним закріпилася назва Трикрати, а с. Кам'янка після неодноразових нападів та зруйнувань стало називатися Голою Кам'янкою²⁰⁹.

Поповнювалося Запорожжя не лише вихідцями з різних регіонів України, але й російськими втікачами та іноземцями - молдаванами, волохами, сербами й ін. Причому багато з них переселилися на Запорожжя з Нової Сербії та Слов'яносербії. Про це свідчить скарга Прерадовича від 1756 р., в якій зазначалося, що зі Слов'яносербії на Січ перейшло 115 чол.²¹⁰

Втечі з Нової Сербії та Слов'яносербії на Січ спонукали сенат звернутися до гетьмана К. Розумовського з вимогою вислати із Запорожжя усіх "шатаючихся без паспортів"²¹¹. Згідно з ви-

сновками М. Кабузана в 50-60-х рр. Запорожжя заселялося більш інтенсивно, ніж інші райони Степової України²¹².

Таким чином, завдяки стабілізації політичної ситуації в регіоні, особливо після укладення Белградського договору між Росією та Туреччиною, помітно зріс приплив населення на південь не тільки з інших регіонів України, але й сусідніх держав, що прискорило його заселення. Не дивлячись на всесторонню підтримку царським урядом вихідців з іноземних держав, що селилися в межах Росії, їхні поселення виявилися нечисленними і слабо пристосованими до ведення господарства в умовах півдня України. Через те вони не мали великого впливу на хід освоєння краю в середині XVIII ст. Домінуючу роль у цьому процесі продовжувало відігравати українське населення.

б) Колонізаторська політика Росії в Північному Причорномор'ї в 60-90-х рр. та її наслідки

Заселення півдня України у 60-90-х рр. значною мірою визначалося колонізаторською політикою царського уряду в регіоні. Уже з кінця 1762 р. він починає відходити від обмеження переселенців релігійною приналежністю і дозволяє селитися на півдні усім іноземцям, за винятком лише євреїв (скасовано цю заборону в 1769 р.)²¹³. Указом від 22 липня 1763 р. уряд гарантував іноземним поселенцям не тільки свободу віросповідань, але й усі форми господарської діяльності²¹⁴. Для сприяння переселенню іноземних громадян до Росії було створено Канцелярію опікуєнства, яка займалася викликом і облаштуванням іноземців на території Росії²¹⁵.

Однак, незважаючи на ці заходи, очікуваного масового переселення іноземців на територію Росії, у тому числі й на південь України, не наступило. Очевидно, через те указом від 11 червня 1763 р. було дозволено приймати до Нової Сербії не тільки росіян і українців, що приходили сюди із Речі Посполитої, але й усіх бажаючих, у тому числі й кріпаків, якщо вони жили за поміщиками менше 10 років²¹⁶. Фактично цим указом відмінялися всякі заборони на перехід українського населення в малозаселені південні райони, в тому числі з Лівобережної і Слобідської України.

Важливе значення для подальшого заселення регіону мали адміністративні реформи середини 60-х рр. на Україні - ліквідація гетьманства та поділ її території на губернії. Згідно з указом від 22 березня 1764 р. на базі Нової Сербії та Новослобідського полку створювалася Новоросійська губернія²¹⁷. Гусарський полк Хорвата переіменували в Чорний, а Пандурський - в Жовтий гусарські полки. Новослобідський козацький полк отримав назву Єли-

заветградського пікінерного. Указом від 11 червня того ж року до Новоросійської губернії приєднали Українську лінію, Слов'яносербію та Бахмутський козацький полк²¹⁸. При цьому малочисельні полки Шевича та Прерадовича зливалися в один Бахмутський, а створений у 1748 р. Бахмутський козацький полк став називатися Луганським пікінерним. Створювалися також два нових пікінерних полки - Дніпровський і Донецький. Бахмутський гусарський полк розташовувався в околицях Бахмуту, Донецький і Луганський - вздовж Дінця та Української лінії, Дніпровський пікінерний та переведений з Києва Молдавський гусарський (переіменований в Самарський) - при Самарі та Дніпрі²¹⁹.

У вересні того ж року до Новоросійської губернії приєднали ще частину Лівобережної України: дві сотні (Власівську та Кременчуцьку) Миргородського полку і 13 сотень (Старо- і Ново-Санжарські, Белицьку, Келебердянську, Кишенську, Китайгородську, Кобиляцьку, Нехворощанську, Маяцьку, Сокольську, Переволочанську, Орельську та Царичанську) Полтавського. Правда, указом від 26 лютого частину території Лівобережної України повернули Гетьманщині. Після чого Новоросійська губернія була розділена на дві провінції: Єлизаветградську, на правому боці Дніпра, та Катерининську і Бахмутський повіт, що відійшов від Воронежської губернії у 1765 р., - на лівому.

Одночасно з адміністративними змінами царський уряд затвердив і плани заселення обох частин Новоросійської губернії. З метою заохочення бажаючих поселитися в Новоросії уряд надавав їм ряд пільг. Перш за все іноземцям, що поступали в гусарські полки, надавали допомогу для обзаведення господарством у розмірі 30 крб., а російським підданим, що поверталися з Речі Посполитої, і запорожцям - по 12 крб.

Згідно з указом від 22 березня 1764 р. Нова Сербія ділилася на 70 округів, з яких 52 відводилися для поселення військовослужбовців, 2 - для міщан, а останні 16 - для всіх бажаючих оселитися в краї і заснувати нові слободи. Всього під заселення відводилося 1421000 десятин землі. Кожен округ ділився на 70 ділянок ("дач"). Їх величина у 32 округах складала 26 десятин, а в 38 (безлісих) - до 30 десятин. План передбачав неподільність цих дач, які повинні були залишатися постійною одиницею як для обкладення податками, так і відбування військової служби. Встановлювалися три види поселень: державні, поміщицькі та військові. Державні поселяни та поміщики повинні були сплачувати поземельний податок, а військові - відбували військову повинність. Бажаючим заснувати нові оселі відводилася така кількість землі, яку вони могли заселити, але не більше 48 дач. У випадку їх заселення в установленний термін земля переходила в їх повну

власність. Після закінчення пільгового терміну (від 6 до 16 років, залежно від якості землі) власник землі платив за неї вдвічі менше, ніж державні селяни. Правда, право на володіння землею отримували лише ті, хто служив чи проживав у межах губернії. Якщо володілець виїжджав за її межі, то був зобов'язаний продати землю місцевим мешканцям. Той, хто протягом трьох років не заселив надану йому землю, позбавлявся прав на неї²²⁰. Для отримання дачі не встановлювалося ніяких станових обмежень. Землю міг отримати кожен, у кого були необхідні засоби для її освоєння. Так уряд сподівався прискорити заселення краю.

11 червня 1764 р. царський уряд затвердив аналогічний план заселення Слов'яносербії²²¹, згідно з яким її територія розділялася на 140 округів по 20 тис. десятин у кожному. 108 відводилися для поселення військовослужбовців, а 32 - для всіх інших. Умови заселення були такими ж. З метою заохочення вивозу зарубіжних поселенців за вивід 300 чоловік надавався чин майора, 150 - капітана, 80 - поручика, 60 - прапорщика, 30 - вахмістра. Якщо іноземні поселенці не записувалися в полки, то для отримання цих військових звань вимагалось вивести їх вдвічі більше. Ці умови дещо ускладнювали отримання офіцерських звань в порівнянні з 50-ми рр.

При обговоренні адміністративних реформ і заселення краю порушувалося питання зміцнення його обороноздатності, зокрема будівництва нової укріпленої лінії. Комісія в складі Вільбоа, Паніна, Чернишова та Мельгунова прийшла до висновку, що не варто будувати суцільної лінії, а достатньо для прикриття полків, котрі розміщалися між Дніпром і Дінцем, зміцнити старі та побудувати нові фортеці і редути. У Новобогородицькому, на Самарі, в Бахмуті та при гирлі Лугані передбачалося збудувати фортеці середньої величини, при витоках Самари - велику фортецю, а між ними - різної величини редути²²².

У 1764 р. при відрядженні інженерів-геодезистів для обмежування Новоросійської губернії їм доручили визначити місця для зведення майбутніх укріплень. Подані ними пропозиції свідчать, що на Самарі передбачалось збудувати фортецю поруч з Новоселицею, тобто центром Самарської паланки; наступну - при верхів'ї Самари, приблизно на відстані 100 верст від першої, назвавши її Катерининською. При витоках р. Бик, лівої притоки Самари або при витоках Сухого Торця планувалось збудувати велику фортецю, яка перегородила б Муравський шлях, і назвати її Павлівською, а при гирлі р. Лугані - Єлизаветинською. Між фортецями звести 24 редути, в яких розмістити роти двох регулярних полків. Будівництво укріплень повинні були розпочати в 1767 р. зведенням Самарської фортеці²²³. Для цього поселені при Украї-

нській лінії три полки повинні були відрядити по 150 чол., гетьманські - по 300 чол., Донецький - 100, Дніпровський - 200 чол. Завершити будівництво укріплень планували в 1768 р. До ново-збудованих фортець повинні були перевезти артилерію з Української лінії, а саму лінію не руйнувати²²⁴.

Без сумніву, вжиті урядом заходи позитивно вплинули на подальше залюднення півдня України. На перших порах більш активно заселялася Єлизаветградська провінція. Так, тільки в 1764 р. сюди переселилося 10291 осіб, у тому числі 5787 чоловіків. Кількість вихідців з інших країн була невелика, серед них переважали молдавани²²⁵. Переважну більшість поселенців на початку року склали росіяни-старовіри, а наприкінці - українці, яких уряд дозволив приймати навіть з Лівобережної України, якщо вони не належали поміщикам або прожили за ними менше 10 років²²⁶. Загальна чисельність населення провінції на кінець року склала 60196 чол., серед яких 32571 припадало на чоловіків і 27625 - на жінок²²⁷.

У наступні роки заселення Єлизаветградської провінції продовжувалося здебільшого українцями та частково росіянами. Поміщики стали навіть переводити сюди кріпосних селян із центральних повітів Росії та зманювати всякими пільгами вихідців із Польщі. Незважаючи на це, більшість населення провінції розміщалося в державних слободах і військових поселеннях. Протягом 1765-1767 рр. населення провінції збільшилося на 6662 особи чол. статі і на початок 1768 р. склало 39233 особи чол. статі²²⁸.

Про хід заселення Єлизаветградської провінції у другій половині 60-х - на початку 70-х рр. можна зробити відповідні висновки на підставі відомостей про роздачу земель у 1764-1772 рр. За вказані роки було роздано 288 дач (273068 дес. землі). До 1767 р. кількість розданих земель неухильно зростала. В 1767 р. роздали 77 дач, тобто 26,7 % від усіх розданих земель. Найбільше дач під заселення було виділено в межах Чорного (73 дачі) і Жовтого (81 дача) гусарських полків. У державних округах було виділено лише 45 дач (68432 дес. землі)²²⁹. Враховуючи те, що під заселення відводилось 1426639 дес., то кількість розданих земель була порівняно незначною.

Російсько-турецька війна 1768-1774 рр. не тільки загальмувала заселення краю, але й на перших порах завдала йому відчутних збитків. Найбільше на стані Новоросійської губернії та Війська Запорозького позначився напад кримської орди наприкінці 1768 - на початку 1769 рр. Майже 100-тисячна армія хана Крим-Гірея, зазнавши невдачі при спробі взяти Бахмутську фортецю, пройшлася вздовж Української лінії (брати її штурмом не нава-

жилась) через землі запорожців до Дніпра. Переправившись через ріку, завдала великих збитків Єлизаветградській провінції. Французький резидент при кримському дворі барон Тотт, який супроводжував хана в цьому поході, повідомляв, що татари спалили 150 сіл, забрали до полону не менш 20 тис. чоловік. Він писав, що велика хмара диму від пожеж дійшла аж до Польщі²³⁰. За його словами, орда навела такий жах, що край залишило не тільки цивільне населення, але й частина військових. Через що протягом декількох років губернська канцелярія зверталася з "промеморіями" до сусідніх губерній з проханням повернути втікачів. Підтвердженням занепокоєння місцевої адміністрації може служити проект новоросійського губернатора Воєйкова перегруповання поселень та переведення населення з південних районів до більш захищених північних²³¹.

Й.Гільденштедт, який навесні 1774 р. відвідав ці місця, серед розорених татарами поселень називав шанець Тишковський Молдавського полку, де до 1769 р. жили одні українці, Добрянський, заселений ними у 1753 р., а в с. Лелеківці уціліла лише одна церква. Зруйноване с. Зелене стали заселяти запорожці. За його спостереженнями, царський уряд розселяв у спустошених татарами селах вихідців з Молдавії, які під час війни перейшли на бік Росії і виявили бажання служити у новоствореному Молдавському полку²³².

На початку війни турецьке командування сформувало з болгар, волохів, молдаван та інших християн Балканського півострова окремий Молдавський полк, але незабаром він перейшов на бік Росії і склав ядро Молдавського гусарського полку, поселеного на лівому березі Бугу та Синюхи, Чорного Ташлику. Командувач цього полку майор В. Зверєв (Василе Лупул) під час війни проводив велику агітаційну роботу серед християн на звільнених від турок територіях щодо їх переходу в межі Росії. Його приклад наслідували багато офіцерів полку, завдяки чому на відведеній йому території уже в 1770 р. проживало 23259 чол., що було не набагато менше, ніж у менш потерпілих сусідніх полках²³³.

Селилися виведені з турецьких володінь християни і в інших місцях Новоросії. Так, у 1771 р. майор Штерич перевів до своїх маєтків у Бахмутському повіті 3595 чол. молдаван і волохів²³⁴. Восени 1773 р. цей же Штерич вивіз із району воєнних дій близько 200 родин болгар (понад 1000 чол.) і збирався розселити їх у тому ж Бахмутському повіті. Але оскільки в жовтні вони прибули до Єлизаветградської фортеці, то їх тимчасово розмістили у навколишніх селах (Аджамці, Дмитрівці та Диківці). Коли навесні наступного року прикордонний комісар підполковник Л. Серезлій

став вияснити, де вони хотіли б поселитися, то з'ясувалося, що Штерич примушував їх до переселення. Тому вони просили відправити їх до Молдавії. Штерич їх поведінку пояснював впливом на них "зловредних подговорщиків". Справа закінчилася влаштуванням цієї партії переселенців на території Молдавського, Чорного та Жовтого полків, хоча якась частина з них повернулася на батьківщину.

Під час війни з Туреччиною до Новоросії з Бесарабії переселилася значна кількість старообрядців, які опинилися там після розгрому повстання К. Булавина. Тільки за один раз головнокомандувач російської армії П. Рум'янцев відправив з Бесарабії для поселення в Новоросії 1242 родини, більшість з яких осіли в спустошених татарами на початку 1769 р. поселеннях поблизу Єлизаветграда та в передмістях останнього²³⁵. Таким чином, уже в ході війни, завдяки переселенню придунайських християн у межі Росії, не тільки стало відновлюватися втрачене під час погромів орди населення, але й поступово воно стало збільшуватися. На початок 1772 р. населення Єлизаветградської провінції склало 107728 чол. проти 73761 чол. у 1768 р.²³⁶

Дещо повільніше заселялися у той час Катерининська провінція та Бахмутський повіт. На час створення провінції у складі Новоросійської губернії її населення складало 57836 осіб чол. статі. З них близько 13100 осіб припадало на Українську лінію, 39212 - на приєднані до неї сотні Миргородського та Полтавського полків, а 5526 - на відторгнуті від Слобідської України поселення²³⁷. Територія провінції була закріплена і Дніпровським пікінерними полками. До Донецького належали Нехворощанська, Маяцька, Царичанська, Китайгородська та Орлицька сотні, села Карлівка, Федорівка та Варварівка, які до цього належали гетьману К. Розумовському, а також державні слободи - Нові й Малі Водолаги. Сотні Кременчуцька, Власівська, Старо- і Ново-Санжарівська, Белицька, Кобиляцька, Сокільська, Кишенська, Переволочанська та Келебердянська увійшли до Дніпровського полку.

Після створення Катерининської провінції частина її населення скористалася дозволом повернутися на Гетьманщину, частина перейшла на територію Запорожжя, внаслідок чого її населення у 1772 р. в порівнянні з 1768 р. скоротилося на 10470 осіб чол. статі²³⁸. З 1773 р. відмічається приріст населення провінції, і в 1775 р. воно склало 64503 особи чол. статі, тобто збільшилося на 6687 осіб чол. статі.

З 1727 до 1765 р. Бахмутський повіт перебував у складі Воронезької губернії і залишався малозаселеною її окраїною. З 1762 до 1768 р. на його території не було засновано ні одного

нового поселення. У грудні 1768 р. повіт зазнав значних втрат у зв'язку з нападом кримської орди²³⁹. Тільки з початку 70-х рр. спостерігається деяке поживлення в його залюдненні. В 1772 р. вихідцями із Севської провінції була заснована сл. Фащівка. Через два роки в ній уже нараховувалося 365 чоловіків та 343 жінки. Друга партія севських переселенців заснувала сл. Чернуху при р. Чернусі, в якій у 1774 р. проживали 313 чоловіків і 291 жінка. В 1772 р. вихідці з Орловської та Курської губерній поселилися при р. Шовковій, притоці Лугані (380 чоловіків і 367 жінок)²⁴⁰. У 1774 р. розпочалося переселення двірцевих селян у слободи Велику та Малу Катеринівки, Петропавлівку та Уткіну²⁴¹. Продовжуючи переселення однодвірців з Воронежської та Слобідсько-Української губерній, уряд розміщав їх переважно по р. Торцець²⁴². Завдяки цьому населення Бахмутської провінції на початку 70-х рр. складало здебільшого вихідці із Слобожанщини та сусідніх губерній Росії.

У той же час спостерігається переселення на цю територію і молдаван. У 1770 р. молдавани й волохи були розміщені у старих запорозьких поселеннях при витоках Казенного Торця (Ясенуватій, Землянках, Зайцевому та ін.), Бахмуту (Государів Байрак), Лугані та Кринці²⁴³. Зокрема в 1771 р., як уже зазначалось, майору Штеричу вдалося вивести й поселити у своїх володіннях 3595 молдаван і волохів²⁴⁴. За спостереженнями академіка Гільденштедта, вони швидко акліматизувалися на нових місцях і в 1774 р. "їх важко було відрізнити від малоросів"²⁴⁵. У цілому населення Бахмутської провінції протягом 1772-1775 рр. збільшилося на 7838 чол.²⁴⁶ Особливістю заселення цього району було помітне збільшення чисельності поміщицьких селян. У 1775 р. вони вже склали 37,15 % від загальної кількості населення повіту²⁴⁷. Загальна чисельність населення повіту в 1772 р. досягла 43007 чол.²⁴⁸ За поданою губернаторові Азовської губернії В. Чорткову відомістю, податне населення усіх трьох частин губернії в 1772 р. досягло 241886 чол.

Згідно з підрахунками В. Кабузана темпи приросту населення на запорозьких землях у той час були вищими, ніж в інших частинах регіону, що й обумовило значні зміни в його заселенні. Про швидкий ріст населення Запорожжя в 60-х рр. свідчить не тільки поява нових поселень, але й нових паланок - Протовчанської та Орільської, а в 1770 р. - Барвінківської. Однак уже з кінця 1768 р. відмічаються факти переходу населення із запорозьких земель на сусідні території. Так, внаслідок нападу кримської орди в грудні 1768 р. на Кальміуську паланку частина її населення перемістилася в межі Війська Донського і заснувала поблизу Ростова п'ять нових поселень: Покровське (Верхне), Троїцьке, Ні-

кольське (Сарматське), Консюзьке (Кам'янобрідське) і Батайське²⁴⁹.

Про перехід населення із Запорожжя в межі Новоросії говорить і такий факт, як надання запорожцям для обзаведення господарством на новому місці 12 крб. державної допомоги. Можна припустити, що найбільший відплив населення із Запорожжя припав на початок російсько-турецької війни, коли козаків зобов'язували не тільки відбувати військову повинність, але й ряд інших як на користь Коша, так і по забезпеченню російської армії, що знаходилася в регіоні. Без сумніву, що в умовах воєнних дій, реквізицій військовими командами хліба та інших сільськогосподарських продуктів вести дрібнотоварне господарство у зимівнику ставало великою проблемою. До цього додалася ще й епідемія чуми, занесена військами. Тому спостерігався перехід запорожців у інші місця.

Однак уже на початку 70-х рр. відмічається ріст чисельності населення в межах Війська Запорозького, заснування нових осель, особливо на Правобережжі. Царський уряд у той час постійно звинувачував запорожців у зманюванні та насильному переселенні гусар і пікінерів до своїх володінь. Гільденштедт у своїх записках наводить велику кількість прикладів добровільних переходів військових поселенців на запорозькі землі, в тому числі й іноземців. При цьому він підкреслює, що переходять більше "за власним бажанням, ніж за примусом". Так, у 1774 р. на Запорожжя переселилися 52 родини із Спасівського шанця. В с. Зеленому запорожці поселили 30 родин із Молдавського полку, а в 14-й роті Жовтого полку залишилося тільки 15 родин, а решта переселилася на Запорожжя²⁵⁰. Таких прикладів автор наводить чимало і вони дозволяють спростувати наявні в офіційних документах звинувачення на адресу запорожців у переманюванні чи насильному переводі військових поселенців на територію Запорожжя. Тим більше що мали місце й факти зворотного процесу²⁵¹. Але оскільки темпи приросту населення на Запорожжі були вищими, ніж у провінціях Новоросійської губернії, то можна вважати, що умови господарювання дрібного виробника, незважаючи на всі труднощі воєнного часу, на Запорожжі були більш сприятливі, ніж у військово-землеробських поселеннях.

На наш погляд, однією з причин, що прискорювали заселення запорозьких земель на початку 70-х рр., були зусилля січової адміністрації у відстоюванні "вольностей" від наступу на них не тільки царату, але й місцевих дворян та чиновників. Як свідчать документи, найбільш боляче відреагувало запорозьке козацтво на будівництво на його землях Дніпровської лінії²⁵².

Зухвалий напад кримського хана наприкінці 1768 - на початку 1769 р. на Новоросію спонукав царський уряд вдатися до нових заходів у справі зміцнення обороноздатності південних рубежів. На початку 1770 р. генерал-поручик М. Деденьов склав план побудови цілого комплексу укріплень, щоб не допустити можливість вторгнень кримської орди в межі Росії по старій Муравській дорозі.

Згідно з цим планом на лівому березі Дніпра, при р. Московці, на узбережжі Азовського моря, при гирлі р. Берди, намічалось побудувати фортеці середньої величини, на правому боці Кінських Вод і на лівому Берди - відповідно 3 і 2 малих фортеці. Між верхів'ями цих рік насипати земляний вал на 35 верст та викопати рів і збудувати три ротних фортеці, 7 редутів. За допомогою дамб підняти рівень води в ріках, створивши таким чином на шляху орди ще й водну перешколу. Загальна сума витрат на будівництво Дніпровської лінії передбачалась у 1178549 крб.²⁵³

Офіційним документом, згідно з яким розпочалися роботи по спорудженню лінії, стали "Высочайше утвержденного доклада пункты Военной коллегии" від 10 травня 1770 р. Мета її зведення була викладена в іменному указі імператриці від 2 вересня цього ж року. В ньому в характерній для Катерини II манері говорилося: "...мысли мои... непрестанно стремятся к благоденствию и утверждению спокойного жития врученного мне народа, а потому за нужное я сочла, дабы как Малороссийская, так и Слободская губернии навсегда от варваров обеспечены были, учредить линию крепостей от Берды до Днепра..."²⁵⁴ Отже, Дніпровською лінією царський уряд сподівався захистити розташовані на північ від Берди і Конки землі від татарських нападів та прискорити їх освоєння. У згаданому указі зазначалося: "Что между строящейся линией, Днепром, Кальмиусом, Бахмутом и Украинской линией земля остается почти необитаема, но будучи плодородной, изобильной реками и разными угодьями, она не долго без жителей останется". Фактично уряд не брав до уваги численні зимівники й слободи запорожців, що знаходилися на цій території, особливо в межиріччі Орелі й Самари, та підкреслював необхідність освоєння цих земель.

Спорудження лінії розпочалося в серпні 1770 р. із закладення флангових фортець: Олександрівської, при Дніпрі, та Петрівської, при гирлі Берди. Велось воно досить повільно. До кінця війни з Туреччиною зуміли викінчити тільки Олександрівську, Петрівську та Кирилівську фортеці. Останню звели на водорозділі Берди та Кінських Вод замість передбаченого планом суцільного валу та ротних фортець. Близькі були до завершення Микитинська, на правому березі Конки, та Захарівська - на лівому березі

Берди, земляні вали насипали в Григорівській та Олексіївській фортецях²⁵⁵. Не дивлячись на це, лінія стала важливим опорним пунктом для російської армії вже під час війни з Туреччиною, а з Петрівської фортеці морем доставлялися різні вантажі до Керчі та Єнікале, де розмістилися російські гарнізони. В Олександрівській фортеці розмістилося командування лінії, шпиталь. Під прикриттям лінії вирости військові слободи, заселені її будівниками та відставними солдатами²⁵⁶.

За умовами Кючук-Кайнарджійського договору до Росії відійшла південна частина Дніпровсько-Бузького межиріччя, яке уже в ході війни стало обживатися запорожцями. Про це свідчить топографічний опис території, складений у 1775 р. В ньому зазначається, що на берегах Інгулу знаходилося 17 запорозьких зимівників, Інгульця і Громоклеї - 11, Дніпра - 14, Бугу - 7, Мертвих Вод - 4, Єланця - 5, Сухого і Куцого Єланця - по одному. Крім того, на цій території знаходилися п'ять загонів для худоби, рибні заводи, при яких були збудовані землянки та курені. На берегах Дніпра та його лиману переписувачі відмітили 17 землянок і 15 куренів, на берегах Бугу - відповідно 11 і 39, Інгулу - 2 і 4, Інгульця - 4 і 1 - разом 34 землянки та 59 куренів²⁵⁷. Тільки в районі Збурівського кута знаходилося два постійних поселення, в котрих нараховувалося 78 хат і землянок. На кордоні запорожці тримали свої застави: на мисі Кізе - 500 чол. з човнами (25 землянок і 30 куренів), при Семенівському Розі - 200 кінних козаків (40 куренів з очерету), при Гарді - до 500 козаків (50 куренів, 2 хати і 10 землянок), при Олександрівському шанці - для 100 кінних козаків (10 землянок і 3 "жилых покоя")²⁵⁸. Все це переконливо свідчить про активне освоєння в 60-70-х рр. узбережжя Дніпровсько-Бузького лиману.

Перехід Кримського ханства згідно з умовами Кючук-Кайнарджійського договору під протекторат Росії ліквідував загрозу ординських нападів на південні рубежі Російської імперії. Боротьба запорожців за свої володіння ставала на перешкоді реалізації імперських планів царського уряду. Це й визначило долю Запорозької Січі, а разом з нею й останнього оплоту української державності. 4 червня 1775 р. царський генерал П. Текелі згідно з секретним розпорядженням імператриці зруйнував Січ, що не могло не позначитися на заселенні запорозьких земель на кінець 1775 р. За повідомленням запорожців, "вольності" покинуло до 40 тис. чол.

Найменш заселеними виявилися на середину 70-х рр. XVIII ст. землі, що до 1774 р. перебували в складі Османської імперії. На території, котра після Кючук-Кайнарджійського договору ввійшла до Кизикерменського, Херсонського та Новопавлівського

повітів (з 1783 р. - Херсонського), фактично не було постійного населення, крім незначного числа запорозьких зимівників. На початку війни вони були знищені татарами, але з 1774 р. розпочалося їх відновлення.

Помітні зміни в той час відбулися в залюдненні Очаківської області. Протягом 60-х рр. тут виникли такі постійні поселення: Голта, Криве Озеро, Посесіль, Липицьке, Бузул, Гедерим, Кумарева, Великий Бобрик, Дороцьке, Магали, Погреби, Кучери, але в ході війни вони були розорені. Біля 12 тис. ногайців з цієї території перевели до Криму і на Прикубання. Правда, уже з 1772 р. вона стала поступово заселятися і на 1774 р. її населення розміщалося в 41 постійних поселеннях (понад 15000 чол).²⁵⁹

Після підписання Кючук-Кайнарджійського договору й переходу до Росії Дніпровсько-Бузького кута, Кінбурну, Керчі та Єнікале постало питання про зміни в адміністративно-територіальному поділі Степової України. Пропонувалося на місці Новоросійської губернії створити дві: Азовську та Новоросійську. Новоросійську губернію розділити на три провінції: Кременчуцьку, створену на базі поселень Дніпровського пікінерного полку з центром у Кременчуці, який одночасно й був би центром губернії; Єлизаветградську з центром в Єлизаветграді (на базі попередньої); Павлівську - на новопрیدбаних землях. Оскільки на території останньої не було міст, то до того часу, коли вони будуть збудовані, її адміністрація повинна була розміщатися в тому ж Єлизаветграді. На території губернії дислокувалися наступні полки: в Кременчуцькій провінції - Дніпровський пікінерний; в Єлизаветградській - Далматинський, Македонський, Болгарський, Сербський, Молдавський, Волоський, Єлизаветградський гусарський; в Павлівській - Інгульський пікінерний та Угорський гусарський. Ці полки пропонувалося сформувати: Дніпровський на базі попереднього, Далматинський і Македонський - на базі Жовтого, Болгарський та Сербський - Чорного, Молдавський та Волоський з попередніх Молдавського і Волоського, Єлизаветградський та Інгульський - з Єлизаветградського пікінерного та козацького полків, Угорський гусарський - із залишків попередніх Угорського, Молдавського та Волоського полків²⁶⁰.

До Азовської губернії приписувалися фортеці: Азовська, Св. Димитрія, Таганрозька, Єнікале, Керченська, Кінбурзька з їх округами, Дніпровська лінія, Бахмут з повітом, до якого входила Слов'яносербія та Донецький пікінерний полк з 40-верстною територією від старої лінії, та землями, що знаходилися при Дніпровській лінії. Губернія ділилася на дві провінції: Азовську, до якої відносилися фортеці Азовська, Таганрозька, Керченська, Єнікале, Кінбурзька з повітами, та Дніпровська лінія. Управління розміща-

лося у фортеці Св. Дмитрія; Бахмутську, до якої увійшли Бахмутський повіт і землі Донецького пікінерного полку з центром у м. Бахмуті. Губернське управління тимчасово розміщалося в Белівській фортеці на Українській лінії. В Азовській губернії розміщалися наступні полки: в Бахмутській провінції - Слов'янський та Ілрійський гусарський полки, сформовані з Бахмутського козацького й Сербського полків; Луганський, Донецький і Самарський пікінерні полки, сформовані з Донецького і Самарського полків. У фортеці Св. Дмитрія (Ростові) повинен був знаходитися козацький полк²⁶¹.

Однак у процесі реформ не всі задуми були здійснені. Згідно з указом від 14 лютого 1775 р. Азовська губернія створювалася з частини Новоросійської губернії та Війська Донського зі своїм внутрішнім устроєм²⁶². За указом 20 жовтня 1775 р. до Азовської губернії передавалися із Слобідсько-Української м. Тор (з 1784 р. - Слов'янськ) з повітом, а також - містечка Нові й Старі Водолаги, а до Новоросійської - Полтавська, Будиська й Решетилівська сотні Полтавського полку, Омельницька та Потоцька сотні Миргородського полку Малоросійської губернії²⁶³. Відповідно до указу від 20 квітня 1776 р. між губерніями розділили землі Війська Запорозького. Правобережжя Дніпра опинилося у складі Новоросійської губернії, а Лівобережжя - в Азовській²⁶⁴. Фактично після цього кордони губерній не мінялися.

В остаточному вигляді наприкінці 1776 р. Новоросійська губернія складалася з Кременчуцького повіту, Єлизаветградської (Єлизаветградський, Крюківський, Катерининський (Ольвіопольський) повіти), Полтавської (Полтавський, Новосанжарівський), Слов'янської (Слов'янський, Саксаганський та Інгульський), Херсонської (Херсонський, Кизикерменський, Новопавлівський повіти) провінцій.

Кременчуцький повіт складався з двох сотень Миргородського полку (Потоцької та Омельницької) і частини Дніпровського полку (Власівської, Сокільської, Келебердянської, Кишенської та Переволочанської сотень), Чорний, Жовтий та Єлизаветградський полки були розділені між створеними повітами Єлизаветградської провінції. До Крюківського повіту увійшли шанці Жовтого полку та велика частина рот Єлизаветградського полку. До Катерининського повіту були включені частина шанців Молдавського та майже половина шанців Чорного полків. Єлизаветградський повіт сформували зі всіх трьох полків. Полтавський повіт включив п'ять сотень Полтавського полку. Новосанжарівський повіт утворився з частини Дніпровського полку, що не ввійшов до складу Кременчуцького повіту (Нові Санжари, Старі Санжари, Беліки, Кобеляки і Карлівка). Таким чином, Кременчуцький і Пол-

тавський повіти повністю поглинули всю територію Дніпровського полку та Потоцьку й Омельницьку сотні Миргородського. Слов'янська провінція, утворена із запорозьких земель, складалася з малозаселених повітів: Слов'янського (Нікопольського), Саксаганського (Новокодацького) та Інгульського. В Слов'янському повіті в 1776 р. знаходилося містечко Микитине (Нікополь) і Покровське (Нова Січ). Слов'янськ передбачалося побудувати на місці Микитино. Однак збудувати його не вдалося, тому в 1781 р. Микитине назвали Нікополем. В Саксаганському повіті, створеному на базі Кодацької паланки, знаходилися досить відомі козацькі поселення Нові Кодаки, Половиця, Кам'янка, Старі Кодаки, Романкове, Тритузне, Карнаухівка, Тарамське, Сухачівка, Кам'янське. Крім того, з Єлизаветградського пікінерного полку відійшли Аврамівка та Комісарівка. Оскільки Саксагань розпочали будувати лише в 1776 р., то центром повіту були Нові Кодаки. Тому Саксаганський повіт називали ще Новокодацьким. Інгульський повіт складався з незаселених запорозьких земель і частини території, що відійшла від Молдавського полку. Основними його поселеннями були Інгульський шанець, слободи: Куцівка (Новгородка), Калинівка та Кривий Ріг, який з 1783 р. став центром повіту. Повіти Херсонської провінції: Херсонський, Кизикерменський та Новопавлівський, розташовані на приєднаній у 1774 р. до Росії території, відносилися до числа найменш освоєних. У 1776 р. тут знаходилося містечко Станіслав (засноване в 1774 р.) і Кизій Мис (Ориша), Кизи-кермен (1410 р.). Найбільш заселеним був Новопавлівський повіт, в якому селилися арнаути (бузькі козаки), з яких Туреччина у 1769 р. створила два полки, але вони перейшли на бік Росії. На відведених для них землях вони заснували 7 поселень: Новогригорівське, Соколи, Раковець, Арнаутівку, Скаржинку, Михайлівку та Троїцьку. В такому вигляді повіти проіснували до 1783 р.

Азовська губернія на той час ділилась на 9 повітів: Катеринославський, Олександрівський, Павлівський, Марієнпольський, Таганрозький, Бахмутський, Торський, Натальїнський і Царичанський. Лише земля Війська Донського не була поділена на повіти, а міста Керч і Єнікале залишилися за межами будь-якого з повітів. З середини 1780 р. Павлівський повіт став називатися Павлоградським, а Марієнпольський - переіменували в Маріупольський, Катерининський - в 1782 р. в Костянтинівський (з 1783 р. - Костянтиноградський)²⁶⁵. У 1783 р. з Азовської та Новоросійської губерній було створено Катеринославське намісництво, яке складалося з 15 повітів²⁶⁶.

Ліквідація в 1775 р. Запорозької Січі дозволила урядові приступити до масових роздач запорозьких земель на умовах, за-

тверджених для заселення Нової Сербії і Слов'яносербії в 1764 р. Особливо інтенсивно велася роздача земель в межах Азовської губернії. За 1776-1778 рр. тут було роздано 22,29 % відведених під заселення земель. Дісталися вони здебільшого представникам місцевої чиновницької і військової верхівки та столичним вельможам. Так, І. Синельников, займаючи різні посади в Новоросійській губернії, поруч зі своїми володіннями (с. Миколаївка) добився виділення 3359 дес. 361 кв. сажнів землі для свого брата Олексія. Незабаром йому було виділено ще 1500 десятин при р. Татарці, де він заснував с. Норівку. В 1779 р. йому присвоїли звання полковника і призначили командиром Херсонського пікінерного полку. В цьому ж році на лівому березі Дніпра при р. Вороній він отримав ще 6742 дес. 288 кв. саж. землі, на якій заснував с. Василівку, названу на честь старшого сина. У 1780 р. поруч з Миколаївкою, де було відмежовано 3536 дес. 750 кв. саж. землі, Синельникову відвели ще 3187 дес. 1075 кв. саж. землі для його дружини Авдотії, на якій він заснував село Військове і заселив запорожцями. У 1782 р. він отримав с. Медведівку в Костянтинівському повіті та біля Плетенецького Рогу Мелітопольського повіту 16759 дес. 1968 кв. саж. землі. У 1783 р. І. Синельников отримав звання бригадира та призначення на посаду віце-губернатора Новоросійської губернії. На той час його земельні володіння складали майже 32 тис. десятин²⁶⁷.

Незначна частина земель дісталася козацькій старшині, котра перейшла на російську службу. Відповідно до рангів вона отримала офіцерські звання, а заодно згідно з петровським "Табелем про ранги" - дворянство. Всі ці заходи прискорювали заселення краю. Якщо в 1775 р. на її території було 34 запорозьких поселення, 13 військових, 34 державних, 5 однодвірців, 2 волосних, 2 розкольницьких, 2 економічних, 17 відписних, 3 поміщицьких слободи, 3 українських стани (при м. Таганрозі), 3 міста та 4 фортеці, то на кінець 1778 р. уже встигли заснувати 14 військових, 14 державних, 146 поміщицьких слобід, 2 міських округи, в яких поселилось 19159 чоловіків та 14720 жінок. У старих і нових поселеннях у 1778 р. проживало 190350 чол.

Такими ж темпами велася роздача земель і в інших районах Степової України (додаток А, табл.1,2). Найбільше припадає розданих земель на території Війська Запорозького на 1779-1794 рр. В межах Азовської і Новоросійської губерній в 1774-1784 рр. було роздано майже 40 % угідь і поселено 96098 чоловік. Внаслідок цього в 1776-1782 рр. на території Азовської та Новоросійської губерній було засновано 569 нових поселень, у тому числі 488 – на запорозьких землях²⁶⁸.

Помітний вплив на ріст кількості поселень та чисельності населення мало переселення наприкінці літа та на початку осені 1778 р. з Криму до Азовської губернії 30690 греків, вірмен, грузин і волохів, якими до кінця 1780 р. було засновано 28 поселень, у тому числі м. Маріуполь і 21 село на території нинішньої Донецької області, а останні поблизу Ростовської фортеці²⁶⁹. Стан заселення регіону засвідчує таблиця 4, складена на підставі матеріалів атласу Катеринославського намісництва (1784), створеного на початку 1783 р. на базі Азовської та Новоросійської губерній.

В період існування намісництва приплив населення на південь України помітно зріс. Перш за все цьому сприяло приєднання в 1783 р. Криму до Росії і остаточна ліквідація загрози ординських набігів, у зв'язку з чим край все більше став приваблювати російських поміщиків, які переводили на новопридбані землі своїх селян із центральних губерній імперії. В свою чергу, це сприяло збільшенню не тільки кількості приватних поселень у регіоні, але й чисельності їх населення, у тому числі й іноземців (німців, шведів та ін.). Завдяки цьому заселеність регіону постійно зростала (див. додаток, табл. 3,4).

Наведені в цьому розділі факти дозволяють стверджувати, що проягом XVI-XVIII ст. Сєпова Україна із так званого "Дикого поля" перетворилася в достатньо заселений регіон, в якому під кінець XVIII ст. нараховувалось до 2,5 тис. поселень, а загальна кількість їх мешканців сягала 1 млн чоловік, що фактично за чисельністю населення наближало її до давньообжитих українських земель. Цей висновок підтверджується і етнічним складом населення. Так, за даними В.Кабузана, під кінець 70-х рр. XVIII ст., тобто до масового переводу до Степової України селян із центральних районів Росії, українці склали 73,77%, росіяни – 12,23, молдавани – 6,22, греки – 3,47, вірмени – 2,62%, а на решту представників майже 30 етносів припадало 1,69%²⁷⁰. Правда, до кінця століття, у зв'язку з масовими переселеннями в Північне Причорномор'я росіян та іноземних поселенців, кількість українців зменшилась до 64,76%. Незважаючи на те, можна стверджувати, що саме їм належала провідна роль у господарському освоєнні регіону на початковому етапі.

РОЗДІЛ III

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО – ДОМІНУЮЧИЙ ВИД ЗАНЯТЬ НАСЕЛЕННЯ

1. Скотарство

Природні ресурси Степової України через низьку її залюдненість у XVI - першій половині XVII ст. освоювалися надто повільно. Татарське населення, що жило в Криму, в Причорномор'ї та Приазов'ї, переважно займалося скотарством. Для випасу худоби воно фактично використовувало всі простори причорноморських степів. Ногайці, а в засушливі роки й кримські татари зі своїми стадами на лівобережжі Дніпра доходили до Орелі й Береки. В 1578 р. кримський хан у скарзі на запорожців писав польському королеві, що до цього на Аккерманському степу паслися "десятки гуртів овець" до 100 тис. голів. Ногайські татари, за повідомленнями французького мандрівника Жана де Люка, на початку XVII ст. жили за межами Кримського півострова, по сусідству з Московією та "черкасами", займаючи велику територію, частина якої знаходилася в Європі, а друга - в Азії. У них не було міст, лише одні кибітки, котрі в разі потреби встановлювали на колеса, щоб переїхати зі стадами на нові місця. Харчувалися вони переважно м'ясом і молоком. Худоби вирощували дуже багато (у мурз до декількох сот тисяч голів). Це спонукало їх до постійного пересування з місця на місце в пошуках трави та води для худоби¹.

Хоча українське населення, що селилося в XVI-XVIII ст. в Причорномор'ї, володіло достатньо розвиненою землеробською культурою, однак на перших порах також віддавало перевагу скотарству. Обумовлювалось це не тільки природними умовами, які при малій затраті праці дозволяли отримувати найбільш важливі для людини продукти харчування, але й умовами життя новопоселенців. Рятуючись від наступу феодального гніту, вони не завжди мали можливість захопити з собою землеробські знаряддя (в багатьох їх могло й не бути взагалі), важко було їх придбати на новому місці, віддаленому від ремісничих центрів. У той же час обзавестися в степу худобою не складало великих труднощів - її можна було не тільки купити, але й навіть відігнати від татарського стада, тобто отримати безплатно. Тогочасні джерела повідомляють, що це мало місце як з боку козаків, так і з боку татар. Необхідно також врахувати й те, що в степу посіви могли знищити не тільки татари, але й дикі коні, стада яких бродили до початку XIX ст. Чималу роль у наданні переваги скотарству над

землеробством відігравав і попит на продукти тваринництва на міжнародних ринках та можливість їх доставки до ринків збуту у живому вигляді. Все це й визначило провідну роль скотарства на перших порах освоєння Степової України.

Цей висновок підтверджується повідомленнями С. Мишецького, який зазначив, що козаки "живуть у зимівниках задля своїх коней та іншої худоби". Та не тільки повідомлення Мишецького, але й самих запорожців дозволяють стверджувати, що велика увага на Запорожжі надавалася перш за все конярству, оскільки без коня козак не вважався козаком. Д. Яворницький, якому вдалося найбільш глибоко вивчити всі сторони життя козаків, писав, що без коня козак не вважав себе справжнім козаком: "Тільки верхом на коні з ратищем у руці він був страшний ворогам - татарам, туркам і полякам"². Цим, на думку автора, пояснювалося те, що в козацьких піснях, думках і легендах кінь завжди виступав поруч з козаком. Коней запорожці називали "вірним другом", "нерозлучним товаришем", "милим братом"³. У козака "бідного сиротини чорна бурка - його сват, шабля й люлька - вся родина, сивий коник - його брат"⁴.

Запорозькі коні, як зазначав Д. Яворницький, були невеликого росту, непоказні на вид, з маленькими круглими копитами, зате досить витривалі, нерозбірливі в кормах, спокійної вдачі та "дивовижно тямучі"⁵.

Здебільшого запорожці забезпечували свої потреби в конях з власних, так би мовити, "заводів", котрі знаходилися при верхів'ях Інгулу, при Великому Лузі та в інших місцях запорозьких земель⁶. Зважаючи на скарги татар, можна допускати, що чимало коней вони добували під час нападів на татарські улуси. Очевидно, цей спосіб забезпечення козаків кінями був досить поширений на перших порах існування Запорозького Війська.

Крім коней, у зимівниках перераховуються корови, вівці та інша домашня худоба, в меншій мірі птиця. Укладачі опису Дніпровсько-Бузького кута 1774 р. писали, що домашньої птиці запорожці розводили мало, тому що жили в зимівниках переважно без жінок. Серед домашньої птиці вони віддавали перевагу гусям, хоча півнів можна було побачити повсюдно, оскільки останні співщали їм час вночі⁷.

Якщо на перших порах на Запорожжі конярству надавалося порівняно більше уваги, то, як свідчать описи паланок XVIII ст., воно значно уже поступається перед кількістю великої рогатої худоби та овець. Згідно з переписом Протовчанської паланки 1770 р. у жонатих козаків на 242 двори припадало 611 коней, 1047 робочих волів, 1854 голови неробочої рогатої худоби і 10144 овець⁸. На кожен двір у середньому припадало лише 2,5

коня, до 5 робочих волів, 8 голів неробочої худоби та 41 вівця. У посполитих тієї ж паланки на 701 двір припадало 284 коня, 804 робочих воли, 1630 голів неробочої худоби, 3572 вівці⁹. В середньому на один двір припадало лише близько 0,4 коня, 1 робочого вола, 2 голів неробочої худоби та 5 овець.

При такій загальній середній кількості худоби у козаків і посполитих серед них виділялися багаті й бідні. Наприклад, у козака Прокопа Фартушного, що мав хутір при р. Протовчі, було 30 коней, 10 робочих волів, 10 голів неробочої худоби та 500 овець, у той час як у його сусіда Григорія Бесклубія не було зовсім худоби¹⁰. Подібна ж нерівномірність у забезпеченні худобою спостерігалася і серед посполитих. Наприклад, у посполитого Кіндрата Крицького с. Курилівки числилося 2 робочих воли, 2 голови неробочої худоби і 25 овець, а в його сусіда Івана Гунки - лише один робочий віл¹¹. У цілому із 701 господарства посполитих коні були лише в 193, а робочі воли - в 339 господарствах.

Якщо порівняти цей стан забезпечення робочою і продуктивною худобою козаків і посполитих Протовчанської паланки з кількістю худоби в зимівниках вищих верств козацької старшини, то стане очевидною та глибока соціальна диференціація, яка мала місце на Запорозжжі у другій половині XVIII ст. Так, після ліквідації Січі в зимівнику кошового отамана П. Калнишевського було описано 639 коней, 5 ослів, 9 буйволів, 1076 голів великої рогатої худоби різного віку, 12045 овець і кіз, 106 свиней - разом 13880 голів. У зимівнику військового писаря І. Глоби - 336 коней, 889 голів великої рогатої худоби, 12463 овець і кіз, 86 свиней, разом - 13774 голови худоби. В зимівнику полковника А. Гараджі переписувачі виявили 43 коні, 167 голів великої рогатої худоби, 2770 овець і кіз - разом 2980 голів. Загальну вартість майна П. Калнишевського без свиней, було оцінено в 38718, Глоби - в 31267, Гараджі - в 5830 крб.¹²

Така велика кількість худоби в зимівниках козацької старшини в другій половині XVIII ст. переконливо засвідчує ринкову спрямованість скотарства. Попит на худобу зростав не тільки на внутрішньому ринку, в зв'язку з ростом міст і міського населення регіону, розквартируванням російських військ на півдні України, втягненням краю в орбіту всеросійського ринку, але й зміцненням торговельних зв'язків з сусідніми країнами.

У цілому з тогочасних описів зимівників випливає, що вони більше були пристосовані до відгодівлі худоби, ніж до хліборобства. Здебільшого зимівники складалися з досить примітивних жител (з виплетених з лози або очерету й обмазаних глиною хат, напівземлянок) і загонів для худоби. Лише у XVIII ст. козаки ста-

ли будувати дерев'яні зрубні та глинобитні хати, різного призначення господарські будівлі.

Влаштувалися зимівники при річках, балках з джерелами, щоб можна було забезпечити худобу не тільки травою, але й водою протягом усього року. Оскільки фактично цілий рік худоба паслася в степу, то сіно заготовляли лише на випадок зимових непогожих днів – снігопадів і великих морозів. Худоба могла прийти до стогів сіна і знайти біля зимівника не тільки корм, але й захист як від непогоди, так і від хижих звірів, що у хуртовину частіше підстерігали її в степу, ніж у погожі дні. У козаків і татар не прийнято було знищувати заготовленого на зиму сіна. Правда, не завжди сторони дотримувалися цього недекларованого правила, що спричиняло інколи масовий падіж худоби під час багатосніжних і морозних зим.

Окрім запорожців, на перших порах віддавали перевагу скотарству й монахи місцевих монастирів - Святогірського та Самарського, мешканці новозбудованих міст. У скарзі архімандрита Святогірського монастиря 1666 р. зазначається, що, крім рибних "ловищ", монахи володіли й сінокосами по обидва боки Дінця¹³. Про надання переваги скотарству мешканцями новозбудованих на правому боці Дінця міст у другій половині XVII ст. свідчать також і наступні факти. Під час зведення в 1663 р. в межах угідь Святогірського монастиря Маяцького острогу для його поселенців відвели на правому боці ріки 20667 десятин землі "в полі і в двох по стільки ж" аж до ріки Тору (Казенного Торця) та стільки ж сінокосів¹⁴. Коли під час зведення Торської лінії в 1684 р. при гірлі Тору побудували нове містечко і запропонували маячанам переселитися до нього, щоб посилити охорону Торських соляних промислів, то вони відмовилися це зробити. Своєю відмовою мотивували тим, що через затоплення відведених при ньому земель під пасовища "ніде буде вигнати і коней, і худобу"¹⁵. З цієї заяви маячан, в якій коні поставлені на першому місці, а за ними стоїть інша худоба, можна зробити висновок, що вони також надавали перевагу конярству, оскільки, як самі пояснювали, головним їх заняттям була доставка дров на Торські соляні заводи.

Про поширення скотарства серед мешканців новозбудованих міст свідчать також і матеріали суперечок між донськими та слобідськими козаками за Бахмутські соляні промисли. В них зазначається, що маячани, торяни не тільки володіли "сінними покосами" біля своїх містечок, але й у літній час вирушали для заготівлі сіна на р. Бахмут¹⁶. Тому не дивно, що саме вони й склали основну частину населення новозбудованого Бахмута, яке, крім солеваріння, займалося ще й скотарством. Цей висновок підтверджує також їх звернення до російського царя за до-

зволлом побудувати на р. Бахмут острог, в якому можна було б за його стінами сховатися разом з худобою¹⁷.

Коні, велика рогата худоба, вівці перераховуються також у господарствах козаків і посполитих Миргородського та Полтавського полків, які, у зв'язку з поселенням у 1752 р. сербів і хорватів, повинні були згідно з розпорядженням царського уряду, переселитися з так званих "Задніпровських місць" на Лівобережну Україну. Наприклад, у виборного Петра Гурського числилося 2 коні, 10 голів великої рогатої худоби, 50 овець, а в козака Лук'яна Ковалю з сином - один кінь, 5 голів великої рогатої худоби і 15 овець. У той же час підпомічник Герасим Довгих мав лише одного коня¹⁸. Наведені дані свідчать, що майнова нерівність мала місце не тільки на Запорожжі, але й серед козаків та їх підпомічників гетьманських полків, котрі після переходу запорожців під протекторат кримського хана стали освоювати покинуті ними землі.

Хоч у другій половині XVIII ст. зростає питома вага землеробства, скотарство й надалі займає важливе місце в господарстві краю. В описі межиріччя Дніпра й Південного Бугу 1774 р. зазначається, що по берегах Інгулу, Інгульця, Аргамлику, Дніпра, Бугу та інших рік багато "отар або загонів для овець чи худоби"¹⁹. В описі Азовської губернії 1782 р. підкреслювалось: "В разсуждение пространных степных мест великое заведено здесь скотоводство; лошадиные, рогатого скота и овечьи заводы суть главнейшим предметом зажиточнейшим к получению изрядного прибытка. Скотоводство здесь содержат тем удобнее, что скот, особливо рогатый и лошади почти чрез целую зиму, исключая разве месяца полтора, а по крайней мере два - декабрь и январь, могут себе в поле сыскивать пасьбу"²⁰.

З останнього опису можна дійти висновку, що на схід від Дніпра скотарство фактично до кінця XVIII ст. продовжувало залишатися провідною галуззю сільського господарства, зберігши напівкочовий характер. Лише з масовою роздачею земель наприкінці 70-х - на початку 80-х рр. XVIII ст., особливо в північних повітах степового лівобережжя, землеробство стало більш активно витіснити на друге місце скотарство. Це відмічають як автор «Топографічного опису Харківського намісництва», так і вчений-агроном І. Бебер²¹. Останній підкреслював, що розведенню худоби в Степовій Україні сприяла наявність великої кількості неораних земель.

Деякі висновки про стан скотарства в Катеринославському намісництві наприкінці XVIII ст. можна зробити на підставі таблиці 1.

Таблиця 1. – Тваринницькі заводи Катеринославського намісництва в 1793 р.²²

П о в і т и	З а в о д и			
	вел. рог. худ.	кінські	овечі	РАЗОМ
Олександрійський	30	31	16	77
Єлизаветградський	14	8	6	28
Новомиргородський	7	5	3	15
Слов'янський	7	11	5	23
Донецький	8	10	7	25
Катеринославський	75	36	19	130
Павлоградський	19	15	11	45
Херсонський	9	13	3	25
Маріупольський	9	9	4	22
ВСЬОГО	178	138	74	390
%	45,6	35,6	18,8	100

Дані таблиці свідчать, що більшість "заводів" знаходилася в північних здавна освоєваних повітах намісництва. Отже, не тільки наявність вільних земель визначала стан скотарства, але й наявність населення, без якого не могло розвиватися ні землеробство, ні тваринництво. Серед наявних у намісництві заводів 45,6% припадало на велику рогату худобу, 35,6 - на кінні, лише 18,8% на овечі. І. Бебер зазначав, що, крім великої рогатої худоби, в Степовій Україні наприкінці XVIII ст. розводили буйволів, свиней. Він вважав, що від буйволів було більше користі, ніж від корів²³. Його замітки свідчать, що свиней взимку годували пареною м'якиною, додаючи іноді незначну кількість житнього борошна або висівки, а влітку вони паслися в степу.

Велика рогата худоба, коні, вівці майже цілий рік знаходилися під відкритим небом, що не могло не позначатися на стані тваринництва. Сучасники зазначали, що на півдні "вся домашня худоба страждає влітку від нестерпної спеки та від жалючих комарів, а взимку - від нестачі кормів, сильних морозів, частих і страшних снігопадів та хуртовин. На думку Бебера, подальший розвиток землеробства, винищення лісів у процесі заселення краю негативно позначалися на розвитку тваринництва, адже ліс захищав землю від суховіїв, трави - від охолодження. Тому до масового розорювання земель худоба завжди могла знайти в степу не лише певний захист від снігових заметів, але й траву, що пробивалася з-під снігу²³.

Варто підкреслити, що тваринницькі заводи наприкінці XVIII ст. були не тільки в маєтках поміщиків, козацької старшини, але й державних селян. Однак напівкочовий характер скотарства не дозволяв місцевому населенню отримувати від нього всі можливі вигоди. І. Бебер з цього приводу писав, що велика рогата худоба "більше утримувалася для чисельності, ніж для прибутку"²⁴. Оскільки телят не відділяли від корів, то важко було знайти в місцевих селах молоко, мало виготовлялося масла та сиру. Сучасники зазначали, що вівці давали більше користі, ніж корови, бо з їх молока виготовляли бринзу, а з вовни – сукно²⁵. Тому їм надавали в селянських господарствах перевагу над коровами, не говорячи вже про умови догляду за ними.

Протягом усього часу в Степовій Україні велика увага надавалася конярству. Як свідчить таблиця 16, за кількістю заводів наприкінці XVIII ст. воно займало друге місце після великої рогатої худоби. Бебер називав його "блискучою частиною" господарства краю²⁶.

Таким чином, у Степовій Україні на перших порах скотарство набуло більшого поширення в порівнянні із землеробством. Коней, корів, овець та інших домашніх тварин розводили не тільки запорожці, але й мешканці новозбудованих за вказівкою царського уряду міст, військові поселенці. Незважаючи на значні зрушення протягом XVIII ст. у скотарстві, до кінця століття воно ще не позбулося багатьох рис, характерних для напівкочового господарства.

2. Землеробство

Поруч із скотарством з XV ст. у татар все більше набувало поширення землеробство: на перших порах напівкочове, а згодом і осіле. Венеціанські мандрівники XV ст. І. Барбаро та А. Контаріні підкреслювали, що землеробство не тільки задовольняло потреби самих татар у хлібі, але й дозволяло їм обмінювати частину зерна на інші товари, зокрема на промислові вироби. Інколи збували вони його й за гроші²⁷. Згадуваний уже Жан де Люк, який у 20-х рр. XVII ст. відвідав Крим, писав, що татари обробляли свої поля переважно працею рабів: сіяли пшеницю і збирали добрий урожай. Через те ціни на зерно були порівняно низькі: віз пшениці, який могли везти дві пари волів, коштував лише 2 еку, що в порівнянні з цінами у Франції було надто дешево²⁸. В той же час він зазначав, що татари розводять велику кількість худоби: корів, овець, коней, двогорбих верблюдів. Ті, що жили на узбережжях морів, займалися рибальством, через що риба в Криму була дешевша, ніж м'ясо: фунт ікри коштував 2 су (розмінна

французька монета). В цілому де Люк підкреслював, що їстівні припаси у татар були досить дешеві: півтора десятка яєць коштували 1 асир, а курка - 2 су²⁹. З фруктів на узбережжі вирощувались груші, яблука, сливи, вишні, горіхи, а в степовій частині Криму садів не розводили. Таким чином, землеробством частково займалося й татарське населення.

Заселення Степової України вихідцями з України і Росії, сприятливі природні умови прискорювали процес розвитку землеробства в регіоні та збільшували його питому вагу серед інших видів занять місцевого населення. Хоча джерела не дозволяють відтворити повної картини його стану, однак є підстави стверджувати про значні зрушення в його розвитку уже в другій половині XVII ст. Доказом цього може служити факт відведення поруч з новозбудованими в 60-70-х рр. містами земель не тільки під випас худоби, але й заняття землеробством. Найбільш переконливим доказом цього може служити боротьба місцевих монастирів (Самарського та Святогірського) за розширення власних земельних угідь. Якщо після заснування Самарського монастиря для нього відвели "деяку кількість лісу, орної землі й сінокосів"³⁰, то з появою у монастирі в 1672 р. Кирила Таврівського земельні володіння монастиря помітно розширилися не тільки за рахунок вільних земель, але й освоєних запорожцями. Останні відступили свої зимівники, заведені поблизу монастиря, й переселилися на Ягідну балку³¹.

Розпочата на початку 70-х рр. розбудова монастиря з будівництвом на Самарі за вказівкою царського уряду Новобогородицької фортеці фактично в 1688 р. загальмувалася. Очевидно, це й підштовхнуло монахів до активного виступу проти вторгнення в їх володіння царських воєвод. Російське командування обійшлося з ченцями як з бунтівниками: монастир був оточений царськими військами, а його іноки піддані допитам і мукам, щоб виявити серед них зачинщиків бунту. У 1690 р. на Запорожжі, в тому числі й в околицях монастиря, поширилася чума, що призвело майже до його запусиння³².

На початку XVIII ст., у зв'язку з розоренням російськими військами Старої Січі й переходом запорожців під протекторат Кримського ханства, Самарський монастир запустів. Чого не можна було забрати з собою, монахи спалили, а саму споруду передали під опіку архімандритові Азовсько-Предтеченського монастиря. Після підписання невдалого для Росії Прутського договору й перенесення російсько-турецького кордону в межиріччя Самари й Орелі володіння монастиря також опинилися в межах Кримського ханства. Проте монастирські будівлі разом з укріпленими міста-

ми на Самарі за умовами договору були зруйновані³³. Отже, монастир фактично припинив своє існування.

У більш сприятливих умовах опинився на той час Святогірський монастир. Незважаючи на понесені ним значні втрати наприкінці 70-х рр. від нападів татар, він продовжував функціонувати, розширюючи свою господарську діяльність. У 1705 р. цареборисівський козак Самуїл Ситник продав монастиреві "мельничную заимку" на р. Студенок. У 1709 р. монастир придбав у куп'янського мешканця хутір на р. Осипівці за 700 золотих з умовою спільного користування млином³⁴. У цьому ж році архіандрит Васіан скаржився, що монастир не в змозі розширити свої володіння, що в нього немає хліва для худоби, через що й несе великі втрати як від хижих звірів, так і від лихих людей³⁵.

Отже, хоча монастир і розширяв свої земельні володіння, все ж таки землеробство в його господарській діяльності ще не стало провідним, оскільки на першому місці у скаргах архіандритів стоїть турбота про захист худоби. Заслужовує на увагу і той факт, що зроблені монастирем усі придбання знаходилися на лівому боці Дінця. На наш погляд, це зайвий раз підкреслює, що загроза нападів кочівників продовжувала негативно впливати на розвиток господарства, зокрема землеробства в межах Степової України.

Про те, що хліборобство ще не набуло достатнього поширення у Святогірському монастирі, свідчать постійні звернення його архіандритів до царського уряду за "хлібним жалуванням", яке надавалося монахам згідно з царським указом від 1624 р. Особливо почастишали вони після побудови Маяцького острогу та відібрання у монастиря перевозу через Сіверський Донець, з якого, як відмічається в скаргах, монахи "кормилися", тобто отримували основний прибуток. Одночасно з побудовою в 1663 р. нижче монастиря, на правому боці Дінця, укріпленого Маяцького містечка, через Донець збудували міст і стали збирати за проїзд по ньому на Торські соляні промисли мито в казну, а монастиреві до попередніх 10 крб. і 12 чвертей жита та вівса додатково виділили в 1664 р. ще 5 крб. грішми та пуд воску для монастирської церкви³⁶. Але вже в 1678 р. архіандрит Іоїль Озерянський скаржився Федору Олексійовичу, що з 1676 р. монастир не отримував виділених йому грошей "и архимандриту с братиею... прокормиться нечем"³⁷. Після цього монастирю виділили не лише належне хлібне та грошове жалування, але й з Монастирського приказу в березні 1679 р. відправили 11 різних церковних книг³⁸. Грамотою Івана та Петра від 21 січня 1683 р. була підтверджена видача монастирю хліба та грошей з казенних житниць, кабацьких і митних доходів у м. Валуйках³⁹. Коли врахувати, що на 16

чоловік духовного сану в монастирі щорічно згадується до 10 найманих працівників, то виникають сумніви в такому важкому стані монастиря, як це намагалися подати його архімандрити.

Брак джерел не дозволяє дати повної картини розвитку землеробства в той час на Запорозжі. Наявні факти дають можливість стверджувати, що особливих змін у порівнянні з попереднім періодом у цій галузі не відбулося. Як і раніше Військо Запорозьке продовжувало отримувати продукти від тих держав, на службі яких воно знаходилося. Так, у 1693 р. козаки скаржилися гетьману Івану Мазепі на "злиденність" доставленого їм харчу - по шість бочок борошна на кожен курінь. Головним чином з царських засік на Січ доставлялися борошно та пшоно. Крім царського "хлібного" жалування, запорозьке козацтво отримувало продукти з Києво – Межигірського монастиря. Запрошуючи його іноків до себе, козаки таким чином добивалися права на безмитну доставку частини продуктів з Києва на Січ⁴⁰.

Головною причиною низького стану землеробства на Запорозжі деякі дослідники вважають те, що для козака єдиним заняттям була лицарська справа. Уродженому воїну більше з руки було, на думку Д. Яворницького, борознити веслами високі хвилі рік і морів, ніж різати косою густу траву лугів та орати плугом степову цілину. Для козака степ - це арена воєнних подвигів, а не поле для чорнової роботи⁴¹. Однак таке пояснення недостатньої уваги до землеробства на Запорозжі, на наш погляд, не розкриває всіх причин цього явища. Якщо зважати на те, що в 1690 р. Військовий круг Війська Донського розіслав у всі донські городки грамоту, якою під загрозою пограбування та покарання батогами "на смерть" заборонив козакам займатися землеробством⁴², то можна вважати, що аналогічно дивилася на заняття землеробством і старшина Війська Запорозького. Адже польові роботи вимагають постійної уваги. Осілого на землі козака важко відірвати від неї, мобілізувати його у далекий похід. Тому не дивно, що джерела не подають відомостей про заняття хліборобством, у той час як у них ідеться про скотарство та інші види занять. Кіш всіляко підтримував заснування зимівників переважно старими та непридатними до військової служби козаками, які здебільшого займалися скотарством і пасічництвом.

Не набуло до кінця XVII ст. достатнього поширення хліборобство й серед мешканців новозбудованих у межиріччі Дінця й Тору містечок (Маяцького, Тора й Райгородка), хоча їм було відведено землі для "ріллі". В той же час окремі відомості дозволяють стверджувати, що городництвом під кінець XVII ст. займалися не тільки міщани регіону, але й у зимівниках⁴³.

У другій чверті XVIII ст., після повернення запорожців у межі Російської імперії, укладення Белградського мирного договору і стабілізації взаємостосунків між Росією та Туреччиною, створилися більш сприятливі умови для розвитку землеробства й на запорозьких землях.

Запорожці, уклавши з царським урядом в м. Лубнах договір, за яким було підтверджено їх право на володіння всіма землями, які вони вважали своєю власністю згідно з універсалами Ст. Баторія та Б. Хмельницького, стали активно освоювати їх, запрошуючи селитися в їх володіннях усіх бажаючих. Осівши в межах запорозьких володінь на правах посполитих, вихідці з різних місць України та сусідніх держав зобов'язані були нести повинності на користь коша, паланкової адміністрації, що значною мірою визначало й напрямки їх трудової діяльності.

Певну роль, звичайно, відігравали й набуті переселенцями на попередніх місцях навички господарювання, особливо ведення землеробства. Найбільше це проявилось на правобережжі Дніпра, яке в 20-х рр. стало активно освоюватися вихідцями з Польщі, а після передачі його в 1732 р. Росії - козаками й посполитими Миргородського та Полтавського полків. Як вихідці з Поділля й Брацлавщини, що переселялися на цю територію, так і переселенці з Гетьманщини серед інших видів господарської діяльності віддавали перевагу землеробству. Тому й не дивно, що воно набуває тут найбільшого поширення. Тільки за 1740-1745 рр. козаки і посполиті Миргородського та Полтавського полків на повернутій Росії території заснували 2 міських поселення, одну слободу, 12 сіл, 23 висілки та 139 хуторів, в яких числилося 1596 козацьких дворів, 1624 господарства посполитих, 27 млинів, 65 гуралень, 71 пасіка⁴⁴. Наявність такої кількості млинів та гуралень свідчить, що землеробство в північній частині степового Правобережжя уже в 40-х рр. XVIII ст. займало важливе місце серед інших галузей сільського господарства. В той же час, за свідченням С. Мишецького, запорожці віддавали перевагу розведенню худоби, займалися рибальством і полюванням на диких звірів і птахів⁴⁵. При цьому він підкреслював, що запорозькі зимівники знаходилися не тільки на правому боці Дніпра, але й при інших ріках, які впадають у нього, на островах до самого гирла Дніпра⁴⁶. Це дає підстави вважати, що до середини XVIII ст. землеробство ще не набуло повсюдного поширення на запорозьких землях.

Цей висновок підтверджується й тим, що в 50-х рр. XVIII ст. на Запорожжя з Лівобережної України щорічно доставлялося 10000 чвертей житнього борошна, 1000 чвертей - пшеничного, 5000 - пшона, 500 бочок горілки, 200 - солоду, 1000 бочок прісно-

го меду, 4000 пудів ниток на неводи, 20000 аршинів полотна на сорочки, 20000 аршинів хрящу, 4000 штук китайки на кафтани, 4000 арш. різнокольорового сукна, 2000 арш. інших тканин, не враховуючи шкір великої рогатої худоби, овець, овечої вовни, пороху, свинцю, рушниць і т.д.⁴⁷ З цього переліку товарів також випливає, що Запорозжя забезпечувало себе до середини XVIII ст. лише продукцією тваринництва, сіллю та рибою.

З середини XVIII ст. ситуація поступово змінюється і на Запорозжжі. Про це навіть свідчить опис запорозького зимівника, складений у 1766 р. М. Чернявським. Він писав, що "запорозькі козаки мають поселення, котрі називаються зимівниками або хуторами, при яких вони утримують рогату худобу, коней та овець; мають пасіки та інше господарство в залежності від властивостей та якості землі; розводять сади та городи, запасаються сіном для годівлі худоби, засівають поля різним хлібом, займаються ловлею звірів, а в ріках - риб"⁴⁸. Таким чином, в останньому описі зимівника хоча тваринництво й стоїть на першому місці, поруч з ним перераховуються хліборобство, городництво і садівництво. Полювання та рибальство в переліку йдуть останніми.

Таким чином, навіть порівняння описів запорозького зимівника, зроблених Мишецьким і Чернявським з інтервалом в якихось 30 років, засвідчує ті зміни, що відбулися за той час у розвитку господарства зимівчан Запорозжя. В той же час варто врахувати, що зазначені зміни в основних видах занять запорозьців притаманні були не всім зимівникам. Чимало фактів дозволяють стверджувати, що, поруч із зимівниками козацької старшини, котрі в другій половині XVIII ст. виступають як справжні багатогалузеві фермерські господарства, на Запорозжжі існували зимівники рядових козаків, де за житло служила напівземлянка або землянка, а в загонах для худоби нараховувалося лише декілька корів чи овець і навіть не було робочої худоби⁴⁹. Чи не найбільш поширеними були зимівники, що належали одній родині. К. Хоєцький, добираючись з Бахмутського козацького полку до Польщі, влітку 1776 р. натрапив на р. Вовчій на зимівник, який складався лише з одного двору. Увійшовши до хати, він застав там чоловіка, котрий молот зерно на ручних жорнах. З його розповіді він дізнався, що разом з ним у зимівнику проживали ще п'ять братів і батько, які поїхали до лісу за хмизом. Походили вони з-під Чигирини, а тут осіли недавно. Оскільки Хоєцького частували гречаною кашею з кислим молоком, сметаною⁵⁰, то з цього випливає, що навіть у таких однородинних зимівниках у той час займалися не тільки скотарством, але й землеробством.

Певний стимул до розвитку хліборобства викликав попит на хліб, особливо під час російсько-турецьких воєн, коли царський

уряд не міг забезпечити ним навіть власну армію, а не то, щоб доставляти його запорожцям. Нестача хліба на півдні України під час війни 1768-1774 рр. спонукала кіш звернутися до козаків і посполитих з закликком своєчасно провести всі польові роботи, незважаючи на присутність у районі військ, та збільшити посіви хліба, щоб удосталь надійшло його восени "на продаж". Кіш закликав зайнятися хліборобством усіх вільних від походів козаків, щоб забезпечити хлібом не тільки себе, але й тих, хто брав участь у війні, а після повернення з неї стане купувати хліб за гроші⁵¹. Остання частина рішення коша переконливо свідчить, що хліборобство в козацьких зимівниках на той час не тільки забезпечувало власні потреби, але й давало продукцію на ринок.

Тому не дивно, що козацька старшина та заможні козаки у другій половині XVIII ст. виступають як власники зимівників, у котрих, крім скотарства, набуло поширення землеробство та різні промисли. Наприклад, у зимівниках П. Калнишевського, крім згаданої вище худоби, при їх описі відмічено 1120 пудів жита, 1055 - пшениці, 1010 - ячменю, 476 - вівса та 1350 пудів проса - разом 5011 пудів різного хліба⁵². У господарстві І. Глоби: 473 пуди жита, 876 - пшениці, 570 - ячменю, 588 - вівса, 994 пудів проса - разом 3601 пуд усякого зерна⁵³. Загальна вартість майна Калнишевського оцінювалася в 38718 крб., а Глоби - в 31267 крб.⁵⁴ При цьому до названих сум не ввійшла вартість нерухомого майна, готівка та кредити. Між іншим, у кожного з названих представників козацької верхівки були чималі капітали. Наприклад, у Калнишевського вони склали 47403 крб. 95 коп., не враховуючи цінних паперів, у Глоби - 21548 крб. 32 коп. і векселів на суму 5618 крб. 32 коп.⁵⁵

Від козацької старшини намагалися не відставати й заможні козаки. Наприклад, під час нападу орди в січні 1769 р. був спалений хутір козака Шкуринського куреня Моргуна, в якому, крім будівель, було спалено до 500 кіп хліба, 200 кіп сіна, відігнано 20 коней, 40 голів великої рогатої худоби та 700 овець. За приблизними підрахунками запорозьких властей, збитки, спричинені І. Моргуну, склали близько 1840 крб., а в зимівнику козака Ірклієвського куреня С. Каплуна згоріло до 400 кіп необмолоченого хліба, було відігнано 20 коней та 14 голів великої рогатої худоби⁵⁶.

Наведені вище факти свідчать не тільки про майнову диференціацію на Запорожжі, але й про те, що навіть рядові козаки мали хутори, в яких найняті парубки доглядали за їхньою худобою, пасіками та вирощували хліб. Ще князь Мишецький повідомляв, що деякі запорожці тримали зимівники далеко від Січі "для промислу рыбной ловли и бития зверей, и не бывають в Се-

чи года по два и больше; отъезжают для промыслу, торговли, получая паспорта"⁵⁷. Все це дає підстави стверджувати, що у XVIII ст. населення Запорозжя все більше втягувалося в різні види господарської діяльності, залучаючи до господарського обігу нові види природних ресурсів.

Найбільш повну картину стану старшинського господарства подає опис зимівника полковника А.Гараджі, складений у 1775 р. На його хуторі знаходився великий житловий будинок, дві хати для найманих робітників, кухня, млин на два камені з сукновальнею, 3 комори, 4 загороди та хлів для худоби, конюшня, сіновал, корчма на два "покої з сіньми", солодовня, пивоварня, льох для льоду. Все господарство було обнесене огорожею зі "стоячих пластин". З сільськогосподарських знарядь відмічено 3 плуги з лемешами та череслами, коси, сокири та ін. Як уже зазначалося, 43 коні, 167 голів великої рогатої худоби. За садибою тягнулися посіви: пшениці - 1 загін, жита - 2, по одному загону ячменю, вівса, гречки та різної городини, баштан (два загони кавунів та динь). Зібраного хліба: 68 кіп пшениці, 95 - жита, 55 - ячменю, 21,5 - проса та 38 кіп вівса. Неподалік від зимівника, на р. Дінці, знаходився млин на три камені, в якому було 802 четверики (близько 900 пудів) борошна та зерна⁵⁸. Звичайно, що таке господарство не могло обходитися без використання найманої праці: для наймитів збудували дві хати. Наявність двох млинів, солодовні та пивоварні дає підстави стверджувати про переробку на місці вирощеного хліба, виготовлення з нього різних напоїв, котрі надходили перш за все до власної корчми. Інколи власники таких господарств, зайняті на військовій службі, не могли безпосередньо доглядати за станом господарства і вдавалися до найму економів, які вели його. Так, у 1771 р. зимівник Сидора Білого перебував в управлінні козака Дороша⁵⁹.

Документи свідчать, що в деяких господарствах щорічно працювали по декілька наймитів. Наприклад, 119 козаків Протовчанської паланки в 1773 р. тримали 153 наймитів, а 15 посполитих - 16 наймитів. При цьому в с. Петриківці 5-х, 4-х, 3-х наймитів тримали по одному козаку, по 2-х - п'ять, по 1-му - 14 козаків⁶⁰. Таким чином, найману працю використовували не лише козаки, але й посполиті, хоча більшість з останніх обходилася без неї.

Соціальна диференціація спостерігалася також і серед мешканців військово-землеробських поселень Степової України. Наприклад, у писаря Новоархангельської сотні в 1759 р. було 2 коней, 10 голів великої рогатої худоби, 50 овець; у підпрапорного Василя Дзюби - 5 коней, 20 голів рогатої худоби, 100 овець і пасіка на 20 вуликів. У той час як у виборного козака Семена Обушка - тільки один кінь, 5 голів великої рогатої худоби; а серед козаць-

ких підпомічників було чимало таких, у кого, крім хати, не було ні робочої, ні продуктивної худоби, а в декого - і власної хати. Такі підпомічники жили переважно в господарствах козацької старшини⁶¹. При цьому підпомічники разом з підсусідками складали майже 2/3 загальної кількості поселенців Новослобідського полку. Тобто більшість поселенців Новослобідського полку фактично були неспроможні вести власне господарство.

В цілому наведені вище факти дозволяють стверджувати, що як у запорожців, так і в їх північних сусідів, поселенців Новослобідського козацького полку, сільське господарство в другій половині XVIII ст. поступово стає головним заняттям. Якщо запорожці надавали перевагу скотарству, то їх сусіди займалися більше рільництвом.

Як свідчать документи, сільським господарством займалися і мешканці новозбудованих міст. Наявність у міщан Тора та Бахмута в 40-х рр. хуторів поблизу міст доводить, що в їх житті сільське господарство відігравало чималу роль. Займалися ним навіть солевари. Цей висновок підтверджує той факт, що після закриття соляних промислів у 1782 р. не спостерігалось масового відходу населення з Тора та Бахмута. І хоча в 90-х рр. XVIII ст. в описах до атласів Катеринославського намісництва не подаються відомості про солеварів як власників окремих хуторів, проте у кожному з цих міст зазначаються земельні угіддя. Так, місту Слов'янську (Тору) належало 2000 десятин орної землі і 645 десятин сінокошу, а Бахмуту - відповідно 2326 і 500 десятин⁶².

Найбільшого поширення набуло землеробство серед однодвірців Української лінії. Крім усіх інших чинників, цей вид занять був обумовлений тут самим характером поселення. З перших кроків його заснування в 30-х рр. ландміліцькі полки повинні були забезпечувати себе всім необхідним, за винятком зброї. І хоча переселені на Українську лінію однодвірці з Білгородської та Воронезької губерній принесли з собою характерні для цих місць землеробські традиції, в 70-х рр., як свідчить щоденник подорожі по Українській лінії та Слобідській Україні академіка Гільденштедта, ведення ними господарства мало чим відрізнялося від місцевих селян. Це дає підстави стверджувати, що хоча в процесі заселення Степової України, зокрема у XVIII ст., вихідцями з різних місць України, Росії та інших країн сюди приносилися свої прийоми обробітку ґрунту, все ж таки тут вони видозмінювалися відповідно до умов ведення господарства та традицій місцевого населення. Так, Гільденштедт, описуючи рільництво поселян Молдавського полку, зазначав, що, крім пшениці, жита, ячменю, проса, гречки та вівса, вони ще висівали турецьку пшеничку (кукуруду) і турецькі боби (квасоллю), тобто занесені ними на цю

територію нові культури. У той же час він підкреслював, що землю вони обробляли таким же важким плугом, як і українці, запрягаючи до нього не менше 4 волів⁶³.

Переконливим доказом поступового зростання питомої ваги землеробства у степовій зоні України протягом XVIII ст. може служити розвиток господарського комплексу Святогірського монастиря. Згідно з переписом 1732 р. за монастирем числилося два села, хутір, млин та збудований у 1720 р. невеликий склозавод. На час секуляризації монастирських земель у 1787 р. монастир володів 6 селами (Студенок, Богородичне, Банне, Ярове, Новосілки та Пришиб з хуторами Верхнім і Середнім), в яких проживало 1418 осіб чоловічої статі. Земельні його угіддя склали 24560 десятин 450 сажень, в тому числі 10000 десятин лісу. Секуляризовані монастирські володіння імператриця подарувала своєму фаворитові - князю Г. Потьомкіну. У листі до нього з цього приводу вона писала 1 жовтня 1790 р.: "Друг мой сердечный, князь Григорий Александрович. Дав тебе рай земной сегодня, как ты называешь ту дачу, которую ты у меня просил, прошу тебя, если вздумаешь оную паки продать, предпочтительно мне оную продать"⁶⁴.

Досить динамічно у 30-80-х рр. XVIII ст. розвивався і Самарський монастир. Після зруйнування Січі та переходу запорожців під протекторат Туреччини територія у межиріччі Орелі й Самарі відійшла до Миргородського полку, старшина якого, незважаючи на умови Прутського та Адріанопольського договорів, стала поступово влаштовувати тут свої хутори, пасіки, селітроварні та інші господарські об'єкти. Миргородський полковник Д. Апостол і його син Павло звернули увагу і на Самарський монастир. З Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря запросили до нього ієромонаха Інінія, який поступово розпочав відновлювати монастирське життя на Самарі. До 1732 р. він відбудував декілька келій та Троїцьку церкву. Певну роль у відновленні монастирського життя мало будівництво вздовж Орелі Української лінії. Заінтересованість у відбудові монастиря проявили київський губернатор граф Іоганн Вейсбах та командувач російськими військами генерал-лейтенант Леонтєв, котрий розглядав монастир як головну свою базу. Разом з відбудовою монастирських будівель велося відновлення підземних ходів, погребів та комор. Зводилися нові приміщення для збереження провіанту для хворих та поранених. Не шкодували коштів на відбудову монастиря й запорожці після повернення на свої землі. Завдяки цьому та особистим внескам dobroхотів монастир не лише поправив своє матеріальне становище, але й зумів підняти рівень внутрішньої організації. В ньому запровадили афонський

статут, збільшилася кількість монахів, відкрили школу та лазарет. Разом з тим розширилися монастирські земельні володіння. Наприклад, самарський полковник К. Красовський подарував монастиреві на Дніпрі прекрасний острів напроти слободи Половиці, млин, загони для худоби, рибні ловища на Самарі та її притоках і озерах - Луковатому, Мазничному, Глушковому; було засноване нове село Чернече, в якому поселили прислужників. Завдяки цьому Самарський монастир у середині XVIII ст. став важливим центром всієї північної окраїни запорозьких земель. У ньому щороку стали збиратися 2 ярмарки (9 травня, в день св. Миколи, і 6 серпня, в день Преображення Господнього). На них приїжджали купці з Лівобережної та Правобережної України, Польщі, південних провінцій Росії, Січі та інших районів. Матеріальний стан монастиря настільки зміцнів, що він сам неодноразово приходив на допомогу Війську Запорозькому⁶⁵.

В такому стані застала монастир у 1775 р. ліквідація Запорозької Січі. Правда, на монастиреві вона не позначилася. Завдяки зверненню до генерал-губернатора Новоросійського краю Г. Потьомкіна архімандрита Києво-Межигірського монастиря Гавриїла та намісника Самарського монастиря Аркадія монастир залишився в попередньому стані. На той час за ним числилося село Чернече, 4 хутори - при рр. Родіній, Підпільній, Лозоватій та Кільчені; 5 пасік - у Гришиному, Орловому Куті, Дикому Куті, Дубрівці та Пристані; 4 млини на р. Самарі, в Хащевому урочищі, 2 на р. Самарчику, напроти містечка Новоселиці, та трохи нижче від неї; озеро Солоне в Дубрівці; сінокоси при р. Протовчі. На всі зазначені села, хутори, пасіки, млини, озера та інші угіддя монастиреві видали межові книги, згідно з якими за ним числилося 18648 десятин і 2300 кв. сажнів усієї землі⁶⁶.

Однак це були останні часи самостійності монастиря. З 1780 р. він повністю стає залежним від Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря, а з 1791 р. - місцем перебування катеринославських архієреїв. У 1794 р. монастир позбавили кріпаків, а згодом - і земельних володінь. В кінцевому підсумку монастирське землеволодіння зменшилося до 341 десятини⁶⁷.

Нехворощанський монастир на р. Орелі вперше згадується в 1676 р. Його земельні угіддя знаходились на лівому березі Орелі, неподалік самого містечка. В 1722 р. йому належав млин на два камені та на одну ступу для биття сукна⁶⁸. Інших відомостей про нього не віднайдено.

Протягом XVIII ст. на південь України все більше проникає феодальне землеволодіння, особливо у зв'язку з впровадженням у життя плану заселення Новоросії. Якщо до укладення Кючук-

Кайнарджійського договору воно робило лише перші несміливі кроки, то після цього стало набирати масового характеру. Доказом цього може служити складена на початку 1779 р. відомість про населення Азовської губернії. Згідно з нею до утворення в 1775 р. губернії на території між Дінцем та Дніпром знаходилося 34 запорозьких поселення, 13 - військових, 34 - державних, 5 - одностовпів, 2 - повітових, 2 - розкольницьких, 2 - економічних, 17 - відписних, 3 - поміщицьких, 3 - стани українських поселенців біля Таганрога, 4 міста й фортеці. Після утворення губернії, тобто протягом 5 років, тут виникло 146 поміщицьких слобід⁶⁹. Найбільше їх було в Катеринославському (44), Натальїнському (24), Бахмутському (24) повітах, тобто в північно-східній частині губернії, а найменше в Марієнпольському (Маріупольському) та Олександрівському повітах - по 9 поселень; у Таганрозькому - жодного. Притому деякі поміщики стали володільцями декількох нових поселень. Наприклад, у полковника Штерича, що разом з іншими сербохорватами в 1754 р. поселився в Слов'яносербії в слободах Білій, Іванівці, Штеричівці та в хуторах Петрівському і на Вершині Чорного Яру, на початку 1779 р. проживало вже 1486 підданих⁷⁰.

Поширення поміщицького землеволодіння на цю територію викликало занепокоєння серед запорозької старшини, яка до ліквідації Січі неодноразово зверталася до царського уряду з протестами проти роздачі земель в межах володінь Війська Запорозького, особливо в межиріччі Орелі та Самари. При цьому вона посилалася на те, що ці землі освоювалися запорожцями ще в час Старої Січі⁷¹. Однак ці скарги залишалися поза всякою увагою. Навпаки, місцеві царські чиновники всіма засобами намагалися довести урядові, що населення Запорожжя нечисленне, що запорозькі зимівники розкидані по безкраїх степах на віддалі не менше 15-20 верст один від одного, а більша частина придатної під рілля та сінокоси землі лежить без вжитку⁷².

Оскільки Бахмутський повіт, який уже з першого десятиріччя XVIII ст. став центром царської адміністрації в цьому регіоні, то й зрозуміло, що питома вага поміщицького землеволодіння в ньому була порівняно вища, хоча за природними умовами для розвитку землеробства він поступався Новомосковському, Катерининському. До того ж останні були ще й більш захищені від нападів кочівників. Все це й спричинилося до порівняно швидкого розвитку поміщицького землеволодіння в Катерининському, Новомосковському та Павлоградському повітах після ліквідації Січі. Наприклад, за 1776-1781 рр. кількість поміщицьких селян у Новомосковському повіті зросла з 11,88% до 43,01% загальної чисельності податного населення, в той час як в Олександрівсько-

му вона складала лише 14,23%, а в Ростовському та Херсонському - поміщицьких поселень не було зовсім⁷³.

З проникненням на цю територію поміщицького землеводіння зменшується частка дрібних сільськогосподарських виробників, міняється характер сільськогосподарського виробництва. Поширюваний разом з поміщицьким землеводінням феодалний спосіб господарювання все більше обмежував ростки фермерського господарства, яким переважно було господарство козацької старшини й заможних козаків, а також іноземних поселян. Однак умови заселення півдня та загальна економічна ситуація, що склалася в Росії наприкінці XVIII ст., сприяли формуванню в Степовій Україні змішаного типу сільськогосподарських виробників: поруч з великими поміщицькими господарствами тут збереглися й дрібні виробники - державні селяни, військові та іноземні поселяни. Крім того, в умовах браку робочих рук і поміщицькі господарства не могли уже набути класичного феодалного типу. Можна сказати, що поміщики півдня - це новий тип дворянства, змушений пристосовуватися до нової економічної ситуації, що диктувалася розвитком товарно-грошових відносин.

У цілому про стан розвитку землеробства в намісництві та в окремих його повітах наприкінці XVIII ст. можна переконатися, співставивши відомості про різні форми земельних угідь, які подаються в описах до атласів Катеринославського намісництва 1795 р. (Додаток, табл. 5).

Із загальної площі земельних угідь в 14527507 десятин 70206 (0,48%) знаходилися під садибами, 8631307 (59,41%) - під ріллею, 2653222 (18,26%) - під сінокосами, 195631 (1,35%) - під лісом, 1056015 десятин (7,27%) складала непридатні для вжитку, а 1921226 десятин (13,23%) - ще не обмежані землі (найбільше їх припадало на Ольвіопольський повіт - 95,11%). Це свідчить, що на середину 90-х рр. майже 60% загальної площі земельних угідь Катеринославського намісництва були відведені під рілля, що дає підстави стверджувати: рільництво на той час займає провідні позиції у сільськогосподарському виробництві. Однак у повітах його стан був різний: у північних, давно освоєваних, рілля складала понад 80% земельних угідь, у той час як в Ольвіопольському - лише 1,65%.

Про поступовий розвиток землеробства на півдні України, перш за все хліборобства, свідчать до певної міри відомості про розміри посівів і збори урожаїв у Новоросійській губернії за 1778-1782 рр. (табл.2).

Таблиця 2. – Посіви та урожайність зернових культур у Новоросійській губернії в 1778-1782 рр.⁷⁴

Рік	Посіви (чвертей)	Урожай (чвертей)	Урожайність (в самах)
1778	115209	436796	3,79
1779	148200	437365	2,95
1780	125187	237816	1,9
1781	190247	241745	1,27
1782	146804	969393	6,60

Хоча 1779-1781 рр. виявилися вкрай неврожайними, однак посіви зернових культур продовжували зростати. Урожайність 1782 р. можна вважати середньою, бо в сприятливі роки вона здебільшого визначалася в сам-10.

До певної міри на питому вагу землеробства в господарствах поміщиків вказують і форми експлуатації селян. Згідно з описом 1795 р., у поміщицьких маєтках майже 98% селянських господарств відбували панщину, а лише трохи більше 2% сплачували грошову ренту. В монастирських селах повсюдно була поширена панщина⁷⁵.

Провідне місце в землеробстві на кінець XVIII ст. займало виробництво зерна. Серед зернових жито посідало перше місце. За ним ішли пшениця, просо та інші культури. В посівах переважали ярові, хоч серед жита та пшениці - озимі, в той час як на початку XVIII ст. й серед них домінували перші. В переважній більшості в переліку посівів після жита та пшениці стоїть гречка, що, очевидно, підкреслює те значення, яке надавалося цій культурі. Щодо кількості посівів та площ, котрі відводилися під неї, вона поступалася посівам проса. Питома вага ячменю та вівса в загальному балансі посівів була значно менша, ніж проса та гречки. З технічних культур переважали льон і коноплі, хоч їх частка в загальному балансі посівів була незначною. Ще менше висівали бобових культур, здебільшого горох та квасоль. Згадуються в джерелах і посіви картоплі, яка в 70-х рр. ще не перетворилася в справжню польову культуру, хоч її посіви постійно збільшувалися. В цілому серед зернових культур наприкінці XVIII ст. домінувало жито, а після нього: пшениця, гречка, ячмінь, овес і просо; з городніх - капуста, буряки, цибуля, часник, морква, петрушка; баштанних - кавуни, дині (в тому числі й "бухарки"), гарбузи, огірки; із технічних - льон і коноплі.

Тогочасні джерела, найбільшою мірою записки мандрівників, дозволяють зробити певні висновки і про стан агрокультури.

Особливо цікаві з цього погляду записки академіка Гільденштедта, якому в 1773-1774 рр. удалося побувати в різних місцях Степової України і спостерігати за характером ведення господарства українцями, молдаванами та росіянами. Завдяки його спостережливості маємо нині можливість установити спільні тенденції у веденні господарства представниками різних етнічних груп і відмінності, зумовлені традиціями розвитку господарства у місцях їх виходу, а також порівняти стан розвитку землеробства в різних районах Степової України.

Гільденштедт зазначив, що однодвірці під озими посіви орали землю наприкінці липня. Поля розділяли борознами на рівні частини завширшки приблизно у два сажні (понад 4 м). Засіяні поля боронували. Для оранки переважно використовували звичайну соху, в котру впрягали здебільшого одного коня, що управлявся однією людиною. Переважно той, хто пріорював посіяне зерно, прив'язував до свого пояса повід іншого коня, який тягнув борону, що дозволяло одній людині при двох конях одночасно пріорювати та боронувати засіяне поле⁷⁶.

Більшість українських поселенців для оранки користувалися важким плугом з лемехом та череслами. Для підняття цілини в такий плуг запрягали по 6-8 волів, а для оброблюваних уже земель - по 2 пари. Для боронування користувалися важкою бороною, в котру запрягали до двох пар волів. І хоча зраряддя, яким користувались українські поселенці, вимагали більшої кількості робочих рук і робочої худоби, все ж таки їм надавали перевагу, оскільки вони були не лише придатніші для освоєння цілини, але й для боротьби з бур'янами. Легка соха була придатна лише для обробітку легких, давно культивованих ґрунтів. Перевага волам перед кіньми надавалася тому, що вони більш витривалі, спокійніші, а також їх утримання обходилося дешевше, ніж коней⁷⁷.

Для другої оранки, тобто перед посівом, українці переважно користувалися ралом, виготовленим з дерев'яного бруса з одним або з декількома зубами. Іноземні поселенці користувалися переважно полегшеним залізним плугом, що зустрічався у них на батьківщині⁷⁸. Таким чином, з наведених вище фактів видно, що в способах обробітку землі та в застосуванні для цього відповідних знарядь праці на території регіону мали місце певні відмінності, які були зумовлені на перших порах здебільшого особливостями розвитку агрокультури в місцях попереднього проживання поселенців. З часом усі групи поселенців переходили до найбільш пристосованих до природних умов технологій землеробства.

У цілому факти дозволяють стверджувати, що наприкінці XVIII ст. на півдні України співіснували в основному дві системи обробітку землі - перелогова та трипільна. В південних районах, де ще знаходилася достатня кількість нерозораних земель, переважала перелогова система обробітку ґрунту; в північних, більш освоєних - трипільна. Гільденштедт зазначав, що поселенці Української лінії переважно ділили свою рілля на три частини, з яких кожна після дворічного обробітку залишалася на третій рік під переліг⁷⁹. Як зазначав Гільденштедт, ґрунт ніде не удобрювали.

Для збирання врожаю використовували серп та косу. Серпом збирали жито, пшеницю і просо, косою - ячмінь і овес. Гречку також збирали переважно серпами, а низькорослу - косою. Інколи косою збирали низькоросле жито та пшеницю. В таких випадках до коси прикріпляли "грабки", які сприяли рівнішому укладанню валків, що полегшувало збирання скошеного хліба в снопи.

Зібраний урожай у різних місцях зберігали по-різному. Однодвірці переважно складали його біля клунь у стоги, що мали форму урізаних конусів в окружності до 10 сажнів. Стіг укладали на дошки, що піднімалися приблизно на один фут (понад 30 см) над землею. Це оберігало хліб від вологи. В стогах снопи укладалися колоссям усередину, а зверху стіг прикривали соломною. Якщо стіг клали, дотримуючись усіх правил, то зерно зберігалось в ньому й до 10 років, не втрачаючи своїх якостей. Гільденштедт підкреслював, що хоча в стогах і заводилися миші, однак вони завдавали менше шкоди, ніж вимолоченому зерну, котре зберігалось в коморах⁸⁰. В міру потреб зі стогу брали частину снопів, сушили їх у клунях і молотили. На відміну від однодвірців, українські поселенці сушили хліб у полі, вимолочували його і зберігали у спеціально викопаних у землі ямах. Її отвір був вужчий за саму яму. Перед засипкою зерна стіни ями просушували. Для цього в ній розкладали вогнище. Засипаний хліб накривався соломною, після чого яма засипалася землею.

Гільденштедт зазначав, що в ямах зерно добре зберігалось від мишей, однак скоріше, ніж у стогах, ставало непридатним для посіву⁸¹. На нашу думку, такий спосіб збереження зерна у цій місцевості був обумовлений не стільки турботою про його захист від мишей, скільки й від нападів татар. Хліб, що зберігався в скирдах, легко було знищити, а відшукати добре укриту яму з хлібом виявлялося непростою справою, тим паче коли це доводилося робити не злізаючи з коней. До того ж будівництво ями не вимагало ніяких будівельних матеріалів, крім затрати праці. В той час

як на будівництво комори потрібен був ліс, який нелегко було придбати в степовій зоні.

Гільденштедт пропонував запровадити в усіх селах хлібні "магазини" і зберігати в них певний запас хліба на випадок неврожаю. Тим більше що неврожайні роки в цих місцях не були рідкістю. Згідно з повідомленнями мандрівника, 1774 і два попередні роки були неврожайними, а 1774 р. у "вищій мірі був поганий" внаслідок засушливого літа. Із зернових культур найменше втрат зазнала гречка, але й на неї покладали мало сподівань у зв'язку з сильним заморозком в ніч з 12 на 13 серпня⁸². Переважно причинами неврожаїв на півдні України були засухи, що періодично повторювалися, та нальоти сарани.

У більшості господарств регіону не було клунь. Хліб молотили на токах під відкритим небом або просто в полі. Молотили його переважно ціпами, дуже рідко - кіньми. Для цього на полі влаштувався тік, посередині якого закопувався стовп. Прив'язані до нього мотузками коні погоничем проганялися по розстелених на тоці снопах. При кожному проходженні навколо стовпа коней мотузка скорочувалася, і таким чином вони вимолочували весь розстелений хліб.

Хоча цей спосіб обмолоту хліба був менш трудомісткий, ніж молотьба ціпами, користувалися ним не дуже часто, бо при ньому фактично втрачалася солома, яку використовували для покриття будівель. Здебільшого застосовували його в поміщицьких господарствах та козацької старшини⁸³.

Наведені факти свідчать, що агрокультура півдня України формувалася в основному на базі більш пристосованої до місцевих умов землеробської культури українців, які склали більшість населення регіону, з врахуванням позитивного досвіду землеробської культури представників інших етнічних груп, у тому числі й татар. Зокрема у них було запозичено "зимові посіви", якими вони користувалися ще при напівкочовому землеробстві⁸⁴.

У цілому під кінець XVIII ст. рільництво на півдні України досягло помітних успіхів, однак на шляху його подальшого розвитку, крім природних факторів (засухи, нальотів сарани), зустрілися й соціальні, обумовлені пануючою системою феодальних відносин, умовами життя місцевого населення. Перш за все в багатьох поселенців не було достатньої кількості робочої худоби, щоб підняти віковичну цілину. Тому такі господарства змушені були об'єднуватися для обробітку ґрунту, що не дозволяло з повною віддачею використовувати найбільш сприятливі умови для посівів короткої південної весни. Позначалася на якості та термі-

нах обробітку ґрунту також недостача відповідних знарядь праці та ряд інших чинників.

Однчасне дозрівання в засушливі роки озимих та ярових посівів вимагало великої кількості робочих рук для збирання врожаю. Їх відсутність затримувала збір урожаю, що, безумовно, вело до втрат зерна. Тож не дивно, що заможні господарства вдавалися до найму робочої сили, здебільшого відхідників. Гільденштедт повідомляв, що найманому робітникові здебільшого платили натурою: з 7 снопів - 2 за збір урожаю, а за обмолот пшениці - 7-у, жита, ячменю і вівса - 6-у, проса 5-у, гороху - 4-у частину обмолоченого⁸⁵.

На урожаях негативно позначалися інколи й дощі. У повідомленні Г. Потьомкіна Катерині II від 3 вересня 1785 р. відмічалось, що урожай цього року добрий, однак "хліб намок від сильних і частих дощів, зберігається в копицях, поки не просохне; землероби побоюються, щоб зерно, яке зберігається в копицях, не проросло або ж зовсім не прогнило, якщо сонце його не просушить"⁸⁶. Нерідко під час польових робіт селян примушували до відбування різних робіт по забезпеченню військ, що перебували в регіоні, та інших повинностей. Звичайно, все це негативно впливало на стан селянських господарств, гальмувало їх подальший розвиток.

Поруч із рільництвом помітні зрушення сталися впродовж XVIII ст. в городництві. Документи дозволяють стверджувати, що воно набуло поширення на всій території. Так, Гільденштедт зазначав, що біля слободи Лінівки, при витоках р. Берестової, на підвищеному місці знаходилося ціле поле, засіяне огірками, динями, кавунами та гарбузами. На середину серпня, за його словами, вони "дозріли лише наполовину". Значна частина городини загинула від заморозку, що мав місце з 12 на 13 серпня. Місцеві кавуни, згідно із спостереженнями мандрівника, за величиною поступалися астраханським. У той же час він відмічав, що на західній ділянці лінії, при гирлі р. Орелі, кавуни були кращі, ніж в інших місцях⁸⁷.

Член Вільного економічного товариства І. Бебер вважав одним із недоліків у розвитку городництва небажання землеробів займатися відбором насіння. За його спостереженнями, ті, хто надавав насінництву належної уваги, отримували плоди гарбузів вагою до 30 фунтів⁸⁸. На його думку, місцева капуста, як свіжа, так і засолена, була смачніша від вирощеної в північних районах. Такої ж думки він був і про місцеві огірки⁸⁹. Відмічав він також, що у межиріччі Орелі та Самари добре прижилася картопля⁹⁰.

Протягом XVIII ст. відбулися певні зрушення і в садівництві, особливо в північних повітах. Автор опису Харківського намісництва садівництво та городництво вважав "другим видом землеробства"⁹¹, тобто ставив його на друге місце після хліборобства. У документах перелічені майже всі відомі нині на цій території види фруктових дерев, у тому числі й персики. У різних місцях, зокрема на землях Святогірського монастиря, поблизу м. Тора, згадуються цілі "виноградні сади"⁹². Однак, на думку Бебера, садівництво було найбільш розвинене в районах Самари. У місцевих садах була достатня кількість "досить добрих" груш, яблунь, особливо слив, що нагадували тюрінські⁹³. У 70-х рр. в Азовській губернії розпочали розводити тутові дерева і шовкопряда.

При порівнянні місцевих сортів винограду (в районі Української лінії, Бахмутському повіті) з іншими місцями Гільденштедт дійшов висновку, що вони були низької якості. Оскільки під час заморозку з 12 на 13 серпня в межах Української лінії значна частина виноградної лози загинула, то виноградарство він вважав тут "невигідним"⁹⁴. Загалом у джерелах простежується, що садівництво набуло більшого поширення в українських поселеннях і на правому боці Дніпра, де перераховуються фактично всі нині відомі види фруктових дерев (яблуні, груші, сливи, вишні, абрикоси, персики та ін., розводили тут і волоські горіхи, яких не виявив Гільденштедт у Приазов'ї). Про стан садівництва в межах Катеринославського намісництва в середині 90-х рр. можна дійти висновків на підставі поданої нижче таблиці 3.

Таблиця 3. – Сади в поміщицьких маєтках Катеринославського намісництва (1795 р.)⁹⁵

Повіт	Кількість садів
Олександрійський	64
Катеринославський	52
Слов'янський	45
Бахмутський	33
Олексопольський	36
Новомосковський	23
Павлоградський	14
Донецький	25
Маріупольський	10
У С Ь О Г О	302

Наведена вище таблиця дозволяє стверджувати, що кількість садів у повітах визначалася не стільки природними умовами, скільки рівнем їх загосподарювання, перш за все заселеності. Необхідно підкреслити, що в деяких садах знаходилось по декілька десятків, навіть і сотень дерев.

У цілому аналіз змін у землеробстві Степової України протягом XVI-XVIII ст. дозволяє констатувати, що на перших етапах його освоєння воно не набуло великого поширення. Лише з подальшим заселенням регіону в XVII-XVIII ст. землеробство поступово набирає все більшого розвитку, витісняючи скотарство. Поруч з хліборобством, яке наприкінці XVIII ст. стає провідною галуззю рільництва, розвивалося на півдні городництво та садівництво. Продукція землеробства не тільки задовольняла власні потреби, але й потрапляла на широкий ринок, у тому числі й зарубіжний. До кінця XVIII ст. склалася в основних рисах землеробська культура українців, яку не тільки становили на той час майже 3/4 населення регіону, але й були краще пристосовані до ведення господарства в сусідній з лісостепом зоні.

Отже, наведені факти дають підстави стверджувати, що сільське господарство регіону протягом XVI-XVIII ст. перетворилося в провідну галузь народного господарства. Значні зміни відбулися в його структурі. Якщо до середини XVIII ст. на півдні переважало скотарство, то з цього часу воно все більше витісняється землеробством. Серед основних напрямків останнього наприкінці XVIII ст. домінуючим стає зернове господарство. У посівах зернових помітно зростає частка озимих культур, в першу чергу пшениці, хоч за площею вона ще поступалася перед жито. Переселенці молдавани принесли на південь України кукурудзу. З овочевих культур набула поширення картопля, занесена сюди з Правобережної України. Можна стверджувати, що до кінця XVIII ст. землеробство зайняло провідне місце серед занять місцевого населення і відчутно потіснило скотарство, яке ще в багатьох випадках не позбулося ознак, характерних для скотарства кочівників. У цілому до кінця XVIII ст. в основних рисах сформувалася землеробська культура Степової України.

ПРОМИСЛИ І РЕМЕСЛО. ЗАРОДЖЕННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ**1. Відхідництво – початкова форма промислового освоєння краю**

Крім землі, що складала для тогочасного суспільства основне багатство, як татарське, так і слов'янське населення користувалося й іншими характерними для даного регіону природними ресурсами. Серед них чи не найважливішим і найнеобхіднішим була сіль, що осідала за літо в Сиваші, численних кримських солончаках і лиманах рік Північного Причорномор'я та Приазов'я.

Оскільки основна частина соляних озер знаходилась на підконтрольній Кримському ханству території, то населення Криму користувалося нею безкоштовно, а приїжджі (українські чумаки та московські купці) повинні були сплачувати відповідні суми грошей та проїзне мито. Необхідно відмітити, що вільний продаж кримської солі проводився тільки в мирний час. У періоди воєнних конфліктів поїздка за сіллю до Криму та до причорноморських лиманів ставала фактично неможливою, що змушувало як запорожців, так і населення сусідніх районів Росії вести пошуки солі в місцях, що перебували в межах сфери впливу Запорозької Січі. Населення Запорожжя найчастіше користувалося сіллю, що відкладалася в соляних озерах на Бердянській косі. Приїжджали сюди за сіллю і купці зі Слобожанщини та південно-західних повітів Московської держави.

Оскільки для мешканців зазначених вище регіонів поїздки за сіллю до підконтрольних кримським ханам солончаків були не тільки далекими, але й небезпечними, тому вони з кінця XVI ст. стали все частіше займатися виваркою солі на Торських соляних озерах, де, на думку деяких краєзнавців, сіль випарювали значно раніше. Писемні джерела засвідчують, що наприкінці XVI – на початку XVII ст. межиріччя Сіверського Дінця й Тору (нині Казенного Торця) стають центром відхідництва не тільки для мешканців Лівобережної України, але й південно-західних повітів Росії. Тут можна було не тільки наварити з ропи озер у привезених з собою казанах солі, але й добути пушного звіра, набрати меду диких бджіл та наловити риби.

Про це переконливо свідчать показання в Розряді рильчанина А. Васильєва. У травні 1622 р. А. Васильєв повідомляв, що в 1619 р. він покинув м. Рильськ і прибув до Белгорода. В цьому ж році разом з белгородцем О. Меденовим відправилися на Донець "для варіння солі, полювання та збору меду". Дорогою на

них напали татари і взяли його в полон. З полону йому вдалося втекти і повернутися до Белгорода. Тут він перезимував, а навесні 1620 р. з тим же Маденовим знову відправився на Тор. На цей раз сіль вони не варили. Маденов, "добувши звіра", повернувся до Белгорода, а він залишився на Дінці. До 12 липня перебував у Святогірському монастирі. Потім, очевидно, з чумаками, що приїжджали на Тор за сіллю, подався до м. Голтви, звідтіля - до Києва. Зиму провів у Печерському монастирі, а навесні знову повернувся на Тор¹.

З цієї розповіді напрошуються такі висновки: 1) відхідники певних регіонів займалися промисловою діяльністю переважно в одному й тому ж місці; 2) у межиріччі Сіверського Дінця й Тору в першій половині XVII ст. займалися відхідництвом не тільки вихідці з Лівобережної України (Полтавщини, Київщини), але й південних повітів Росії, особливо сусідньої Белгородщини; 3) як перші, так і другі добували тут хутрового звіра, ловили рибу, виварювали з ропи соляних озер сіль; 4) на зиму вони поверталися додому або прямували до тих міст, де можна було збути добытий на промислах товар; 5) у розширенні степового відхідництва були зацікавлені не тільки жителі порубіжних районів, але й місцева адміністрація.

Останнє положення підтверджує люстрація Черкаського замку 1552 р. Вона свідчить, що при поверненні додому відхідники восьму частину здобутого віддавали старості². З неї також випливає, що відхідництвом у старостві займався чимало людей. У цьому році на всіх уходах, що числилися за Черкаським староством, працювало близько 300 чоловік³.

У документах також зазначається, що частина "промисловців", тобто відхідників, залишалася на зиму на уходах оберігати реманент. Влаштовувалися вони у безпечних місцях на островах, маючи при собі навіть гармати, захоплені у турків і татар. При цьому кількість людей у таких зимівниках сягала інколи декількох десятків чоловік⁴. Цей факт можна розглядати як доказ того, що уходи поступово закріплювалися за певними артілями і могли перерости в постійне, в тому числі й укріплене, поселення, якщо для цього були відповідні умови та необхідність.

У найбільшій мірі мешканці сусідніх районів України та Росії займалися в степах полюванням на хутрових звірів, у місцевих ріках і морях вилловлювали рибу, в солончаках і лиманах добували сіль. Переважно відхідники вибирали найбільш придатні для даного промислу місця й займалися ним протягом сезону. Ці місця вони називали уходами⁵. Заготовивши шкури хутрових звірів, мед диких бджіл, рибу, сіль, "промисловці" поверталися до своїх домівок ("на область") або везли свій товар до великих міст, де

збували його, обмінювали на потрібні їм речі. Найбільш придатні для даного промислу місця вони намагалися закріпити за собою чи промисловими артілями, котрі створювалися на час заняття відповідним промислом⁶. Наприклад, козаки Канівського староства здебільшого займалися відхідництвом на півдні сучасної Київщини, а Черкаського - на берегах р. Орелі та в пониззях Дніпра, включно до острова Тавань⁷. Межиріччя Сіверського Дінця й Тору було основним районом для відхідників із Слобожанщини й порубіжних повітів Росії. З розповіді цього ж Васильєва випливає, що за сіллю на Тор приїжджали й чумаки з Полтавщини та інших районів Лівобережної України.

Про те, що полювання та рибальство на початковому етапі були провідними заняттями козаків-відхідників, свідчить також відома відповідь турецькому послові обложених в Азові козаків: "Кормит нас молодцев на поле господь бог своєю милостию во дни и в ночи зверми дивными да морскою рыбою"⁸. Одним з доказів цього можна також вважати й те, що ранні козацькі поселення переважно розташовувалися на берегах рік, островах.

Рибні "ловища", озера та ліс стоять на першому місці у скаргах ігуменів Святогірського монастиря, котрі домагалися у центральній владі захисту від вторгнення до монастирських володінь відхідників і мешканців новозбудованих поселень на правому боці Сіверського Дінця в 60-х рр. XVII ст.⁹ Такий характер занять українського та російського населення на перших порах освоєння природних багатств Степової України визначався не тільки природними ресурсами краю, але й умовами, в яких воно опинялося на новоосвоюваних землях.

У переважній більшості, рятуючись від феодалного та національного гноблення на окраїнах Польсько-Литовської та Московської держави, утікачі, щоб не стати легкою здобиччю татар, повинні були володіти зброєю для самозахисту. Це сприяло розвитку такого виду занять, як полювання, оскільки хутро користувалося попитом як на внутрішньому, так і зовнішньому ринку. Таким же попитом користувалася й риба, на яку завжди можна було виміняти борошно та інші продукти. Чумаки, що направлялися на Дон, Запорожжя за рибою, сіллю, переважно везли з собою продукти. Переконливим доказом цього може служити повідомлення про те, що коли в 1641 р., через сувору зиму, Дон промерз до самого піску й не можна було ловити рибу, то у Війську Донському спричинилася велика нестача в хлібі¹⁰. Цей факт свідчить також, що рибальство і соледобування на початковому етапі освоєння краю займало провідне місце серед занять відхідників.

Виллов риби вели рибальські артілі, що створювалися здебільшого козацькою старшиною. Уже на перших порах існування

Січі спостерігався звичай розподіляти щорічно між куренями місця для вилову риби шляхом жеребкування. Для охорони рибних промислів козаки утримували спеціальні пости. В XVI ст. такий пост згадується на Бузі, при спеціально обладнаному для рибальства місці - Гарді, на початку XVII ст. - при гирлі Кальміусу, Берди та в інших місцях¹¹. Загалом рибні багатства Азовського моря на цьому етапі освоювалися лише в прибережній частині. Визначалось це не тільки низьким рівнем оснащення рибальських команд, але й багатством риби в Дніпрі та його притоках, де, за спостереженнями сучасників, водилося до 60 видів риби.

Згідно з повідомленнями Боплана, козаки ловили рибу великими сітями, установлюючи їх поперек ріки. Велику рибу - білугу, осетрів в'ялили, не розрізаючи на балики. На очищеній рибі робили надрізи і вимочували її в соляній воді. Дрібну переважно солили й сушили на сонці. Свіжої зернистої та паюсної ікри майже не приготувляли. В'ялену та висушену рибу доставляли до міст або продавали приїжджим чумакам, які доставляли на Запорожжя чи на Дон хліб, горілку та різні ремісничі вироби. Сіль для обробітки риби здебільшого добували в соляних озерах і лиманах¹². Запорожці в першій половині XVII ст. переважно для цього використовували соляні озера на Бердянській косі. Однак, за свідченням Гільденштедта, запаси солі там були незначні, через що козаки змушені були відправлятися за сіллю на Кінбурзьку косу, до Перекопських озер та в інші місця.

Через те в періоди загострення стосунків з Кримом на Запорожжі, Лівобережній Україні переважно не вистачало солі. Це стимулювало пошуки та розробку нових соляних джерел. Найближчими до Лівобережної України та південних повітів Московської держави були Торські соляні озера. В літературі наявні різні погляди щодо перших кроків виварки солі з ропи Торських соляних озер. Зокрема А. Скальковський, якому належить перша наукова розвідка про Торські та Бахмутські соляні промисли, вважає, що розпочали їх експлуатувати з другої половини XVII ст.¹³ На противагу йому автори "Полного географического описания нашего отечества" допускали, що соледобування на Торських озерах велось ще в домонгольський час¹⁴. Дослідники історії Слобідської України зародження соляних промислів при Торських озерах відносять на кінець XVI ст.¹⁵ Нині дехто вважає, що сіль випарювали тут ще з часів бронзи¹⁶.

Документальні відомості про виварку солі на Торі сягають кінця XVI ст. В "Книге Большому чертежу" зазначається: "В Большой Тор пала речка Торец, от Донца версты с 4, а на устье озера соленье"¹⁷. Оскільки "Чертеж" був складений при Федорі Івановичу, є підстави вважати, що в той час Торські озера вже використо-

увалися для випарки солі. Можна допустити, що виварювали тут сіль святогірські монахи, котрі володіли на Дінці рибними угіддями. Не виключена можливість використання їх і козаками згаданих донецьких та оскольських юртів, а також людьми Бельського та Алфьорова, що зводили в 1599 р. Цареборисів. Між іншим, останні були зобов'язані нести охорону промислів¹⁸.

Численні факти свідчать, що до середини XVII ст. Торські соляні озера експлуатувалися переважно мешканцями Лівобережної та Слобідської України, прикордонних повітів Росії "наїздом". Влітку вони приїжджали на Тор, привозячи з собою чани ("котли") для виварки солі й дрова, котрі здебільшого заготовляли по дорозі в Маяцькому лісі. Біля озер влаштовувалися "табором", щоб попередити ненацькі напади татар. Сіль вони варили переважно влітку, у вільний від польових робіт час, протягом 2-3 тижнів. Наваривши потрібну кількість солі, поверталися додому. З середини XVII ст. частина солеварів, скоріш за все їх робітних людей, залишалися на промислах на зиму з метою охорони солеварного інвентаря та збудованих при промислах куренів¹⁹.

Висновки про споживачів донецької солі в першій половині XVII ст. можна зробити як на підставі згаданої вище розповіді А. Васильєва, так і повідомлення валуйчанина П. Котельникова. Відвідавши у 1625 р. Торські промисли, він сповіщав, що біля цих озер "охочі люди" з Белгорода, Валуйок, Оскола, Ельця, Курська, Лівен, Воронежа щорічно варять сіль, а щоб захиститися від татарських нападів, будують укріплення²⁰.

Таким чином, наприкінці XVI - в першій половині XVII ст. за сіллю на Торські озера приїжджали не лише мешканці Лівобережної України, але й південних повітів Росії. Щоб уберегтися від ненацьких нападів татар, вони направлялися туди численними групами, а біля озер влаштовували із возів "табір" та зводили різні укріплення. П. Котельников пропонував побудувати на Торі (при соляних озерах) острог і утримувати в ньому військову "залогу". Це сприяло б, на його думку, збільшенню чисельності приїжджих солеварів і принесло б казні користь від митних зборів, бо за сіллю стали б приїжджати торгові люди "зі всієї України та з Півночі". Усі вони за захист "ратними людьми" від нападів ординців платили б зі свого промислу державі "тамго"²¹.

Однак спроби царського уряду збудувати острог при Торських озерах у першій половині XVII ст. не увінчалися успіхом. Очевидно, обумовлювалося це активними діями українських козаків у Подонці наприкінці XVI - в першій половині XVII ст.²² Необхідно також зауважити, що й "солевари" приїжджали інколи ватагами до 400-500 чоловік при рушницях²³.

Сказане вище дозволяє стверджувати, що в XVI - першій половині XVII ст. найпоширенішим видом занять української та російської людності у степовій зоні були різні види промислів, перш за все рибальство, соледобування, полювання, бортництво та інші, які не вимагали постійного проживання у цій місцевості.

Характерною особливістю відхідництва було те, що воно охоплювало все нові і нові території, просуваючись все далі в глибину степів, і втягувало у свою орбіту все більшу кількість людей. В кінцевому підсумку це сприяло поступовому переходові від відхідництва до осілості. Переконливим доказом цього може служити освоєння соляних джерел в Подонців'ї у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

2.Соляні промисли.

Зародження гірничодобувної та металургійної промисловості

Відхідницька діяльність населення порубіжних районів України та Росії в межиріччі Сіверського Дінця та Тору, зокрема сезонна виварка солі з ропи Торських соляних озер, створила відповідні передумови для постійного видобутку солі в цьому регіоні Степової України. Переростання сезонної виварки солі у постійну сприяло інтенсивне заселення Слобідської України у другій половині XVII ст., зростання чисельності населення південних повітів Росії та тривалі напружені стосунки з Кримом, звідки здебільшого надходила на Лівобережну Україну самосадкова сіль.

Після зведення на правому боці Дінця Маяцького острогу в березні 1664 р. белгородському воєводі Г.Ромодановському було направлено царське розпорядження завести на Торі соляні варниці та варити сіль "на государя". Для їх обладнання пропонувалось доставити з Єльця 100 котлів²⁴. У травні цього ж року воєвода направив з С. Перцовим на Торські озера 230 чоловік для будівництва та обслуговування заводів і 88 стрільців для їх охорони²⁵. Протягом літа вони збудували варниці, в яких вмонтували замість передбачених 100 котлів лише 40, бо решту не доставили з Єльця. У цих котлах влітку та восени 1664 р. виварили 5558 пудів солі, з яких 5158 селяни Чугуївської волості доставили до Белгорода²⁶.

Наприкінці 1664 р. замість С. Перцова на Тор відрядили з Белгорода С. Тітова, доручивши йому ознайомитися зі станом солеваріння, можливістю використання на казенних варницях замість приписаних до промислів селян Чугуївської волості найманих робітних людей та станом охорони промислів. Зокрема йшлося про подальше зміцнення обороноздатності Маяцького острогу, який розглядався як головний притулок для солеварів на випадок військових нападів. За літній сезон 1665 р. при С. Тітові

на промислах виварили 9331 пуд солі, з яких 7211 доставили до Белгорода²⁷.

Складений у 1665 р. С. Тітовим опис Торських соляних промислів дозволяє відтворити їх стан на середину 60-х рр. Згідно з описом в 1664 р. біля Торських озер побудували три казенних варниці, що мали вигляд куренів. Їх довжина складала 46, а ширина - 3 сажні. В них знаходилось 25 печей "добрих" і 15 "худих". У печах - 20 котлів (сковорід), вмонтованих, тобто в робочому стані (в них виварювалася влітку сіль), і 20 зіпсованих і вийнятих з печей. Котли уже прогоріли і мали латки. У варницях також знаходилось 40 великих і стільки ж малих корит, 30 садовниць для відстойки, цебри, козубці, черпаки для виїмки солі. Однак під час складення опису сіль на казну не виварювали, бо прислані на промисли робітні люди розійшлися, а інших на зміну не прислали²⁸.

Разом з казенними були описані й варниці приїжджих солеварів з Царєборисова, Чугуєва, Салтова, Нового Осколу, Усерда, Рибінська, Сум, Харкова, Землянська, Змієва, Лебедина, Охтирки, Колонтаєва, Котельви, Брянська, Богацького, Боровська, Олешенки, Полтави, Кузьмінська, Зеньківська, Грунська. В них знаходилось 418 котлів. У 323 з них виварювали сіль 648 хазяїв і їх робітних людей, а 95 стояли порожніми, бо їх господарі та робітні люди розїхалися. Отаман приїжджих солеварів І. Ольховський розповідає С. Тітову, що з Лівобережної України та порубіжних міст Росії на Торські озера за сіллю протягом року приїжджають до 10 тис. чумаків і варять сіль скільки хто зможе тижнів по два-три²⁹.

На підставі цього опису можна стверджувати, що казною добувалася незначна кількість солі, в той час як приїжджими солеварами (при умові завантаження на двоволовий віз до 60 пудів солі) за сезон виварювалося до 600 тис. пудів солі. Найманим робітникам хазяї варниць здебільшого платили натурою - по два пуди солі за тиждень.

За свідченням С. Тітова, як казенне, так і приватне виробництво солі велося на Торі з великими перебоями. Залежало воно не тільки від забезпечення промислів робочими руками, але й від ситуації, що складалася в регіоні. Найбільше дошкуляли напади татар. Тому Тітов запропонував надати більше уваги зміцненню захисту промислів від нападів кочівників. Для цього в 1666 р. на Тор з Белгорода відправили В. Струкова, доручивши йому визначити, через які місця найбільше нападають на промисли татари та які укріплення можна там звести, щоб не допустити їх ненацьких нападів.

Вивчивши уважно місцевість, Струков запропонував звести цілу систему різного виду оборонних споруд, щоб прикрити ними не тільки промисли, але й шлях до них, яким кримські орди часто

нападали на приїжджих солеварів і доставщиків дров з Маяцького лісу³⁰. Однак пропозиції Струкова не були втілені в життя.

Незадоволені своїм станом робітні люди під час виступу І. Брюховецького підтримали козаків, а в 1670 р. під час походу на Слобідську Україну загону разінців під проводом О. Хромого приєдналися до них³¹.

Все це спонукало царський уряд у 1676 р. приступити до зведення при Торських озерах "жилого города" і поселення в ньому вихідців із Правобережної України. Навіть назва цього містечка - Соляне свідчить, що головним заняттям його мешканців повинно було стати солеваріння. Отаман Ф. Олексів, який на початку 1677 р. доставив до Москви описні книги містечка, повідомляв, що влітку на Тор за сіллю приїжджає до 10000 "солепромисловців"³².

Однак уже в 1681 р. уряд пішов на скасування проїзного мита, яке з 1663 р. збиралося за проїзд через збудований на Сіверському Дінці міст при Маяках³³. Очевидно, цей захід повинен був стимулювати приїзд на промисли "солепромисловців", чисельність яких різко зменшилася в 1679-1680 рр. Причиною цього було не тільки посилення нападів кочівників, але й відкриття нових соляних джерел у Подонців'ї, у тому числі й на більш захищеному від татар лівому боці Дінця.

У 1681 р. торські солевари Іван Клушин та його батько Тимофій, а також Омелян Сазонов розвідали соляні джерела на правому боці річки Чорного Жеребця (нині р. Жеребець, ліва притока Дінця) і звернулися до белгородського воеводи Г. Косагова за дозволом виварювати там сіль. Через 8 років О. Сазонов розвідав соляні джерела й на лівому боці цієї ж річки, а в 1691 р. на обох берегах Чорного Жеребця числилося 70 соляних колодязів (40 на правому – нині селище Кіровське, і 30 на лівому – нині с. Торське), з ропи яких виварювали сіль³⁴. У 1683 р. козаки Сухарівського юрту відкрили соляні джерела на р. Бахмут³⁵. Оскільки вони використовували їх лише "наїздом", то з 1697 р. сюди стали переселятися власники зруйнованих татарами варниць на Торі. У 1703 р. тор'янам, маячанам та мешканцям інших поселень Слобожанщини на Бахмуті належало вже 140 сковорід (чанів), а 30 припадало на мешканців південних повітів Росії³⁶. Виходець із м. Карпова Кирило Попов у 1717 р. повідомляв, що на Бахмут він прийшов 15 років тому і виварював там сіль у трьох сковородах років з п'ять, не сплачуючи ніяких поборів, а після розорення Бахмутських промислів він перебрався до м. Тора³⁷.

Розвиток соляних промислів на Бахмуті та прибутки від них викликали суперечки між старшиною Ізюмського полку та Війська Донського за право володіння ними. Обидві сторони намагалися довести свої права на промисли, звернувшись до царського уря-

ду зі скаргами одна на одну. Щоб перевірити докази сторін, була створена спеціальна комісія, яка ретельно вивчала всі обставини освоєння цього району. Члени комісії на місцях зустрічалися з представниками обох сторін, розпитуючи у них все, що могло пролити світло на перші кроки не тільки освоєння соляних джерел нинішнього Донбасу, який дає понад 90% української солі, але й заселення регіону в цілому. Звичайно, що найцінніші відомості були почерпнуті від літніх людей, з якими зустрічалися члени комісії³⁸.

На підставі зібраних комісією матеріалів царський уряд дійшов висновку про доцільність передачі Бахмутських промислів казни, а відання російським населенням, що поселилося на Бахмуті, - торському воєводі, українським - ізюмському полковнику Ф. Шидловському³⁹. Це рішення викликало незадоволення серед місцевих солеварів. Взимку 1705-1706 рр., на чолі з солеварним отаманом К. Булавиним, вони зруйнували варниці і розійшлися з промислів. Через що до 1709 р. Бахмутські промисли не функціонували. Тому пожвавилася виварка солі в Торі, де вона велася приїжджими солеварами за власні "кошти", а казна від них отримувала лише 10-у бочку солі. Згадуваний вище К. Попов зазначає, що після "булавінського розорення" він повернувся до м. Карпова, а потім переїхав до м. Тора, де виварював сіль ще 7 років в орендованих у казни сковородах, віддаючи їй 10-у бочку солі⁴⁰.

Передача казни Бахмутських соляних промислів і їх розорення, зруйнування самого Бахмута царськими військами влітку 1708 р. не тільки спричинилися до розширення Торських соляних промислів, але й заведення соляних заводів у маєтках ізюмського полковника Ф. Шидловського, поблизу с. Співаківки (нині с. Заводи Ізюмського району Харківської області)⁴¹. У 1709 р. тут виварювали сіль на 10 сковородах. Після конфіскації у Шидловського його маєтків у 1718-1726 рр. тут розвивалося казенне солеваріння, навіть перевели сюди частину солеварів з Тора.

Розвиток соляних промислів на Торі та Бахмуті, особливо казенного солеваріння, ставив гостро питання робочої сили, оскільки місцеве населення було нечисленне. На перших порах солеварами та їх помічниками виступали мешканці м. Тора, яким ця робота зараховувалася в "державне тягло". Всі допоміжні роботи виконували державні селяни Чугуївської волості. Приватні варниці в Торі, а пізніше й Бахмуті, обслуговувалися їх володільцями та наймитами, в ролі яких виступало бідне місцеве населення, а також і бурлаки, які спеціально приходили на Тор і Бахмут у пошуках роботи. Це явище та становище солеварів описав мандрівний український поет того часу Климентій Зіновій в вірші, спеціально присвяченому торським і бахмутським солеварам:

*Торяники велику працу подыймают:
Паче коломойцев, що гуски* выробляют.
Сотце бо ведер вкинет на бочку соли воды.
И дров в печь вергая натерпится беды.
А беспрестанно треба й не досыпати
И уже не прогорела сковорода пилновати.
Потом в садовницу соль з сковороды выкидает
И на другой сад воду пошедши накидает...⁴²*

* Фасована сіль.

Солеваріння в Торі та Бахмуті все більше залучало до промислової діяльності місцеве населення, в тому числі й сільське, яке доставляло на промисли перш за все дрова, вугілля, дьоготь та інші необхідні для нормальної роботи промислів матеріали.

Тяжке становище мешканців прикордонних міст Подонців'я, зокрема робітних людей, що за мізерну плату вимушені були цілодобово відбувати при варницях державну повинність, спричинилось до їх активної участі у повстанні К. Булавина (в цьому районі діяв загін С.Драного). Особливо відзначилось населення Бахмута, в якому Булавін до осені 1707 р. був солеварним отаманом. То й не дивно, що війська каральної експедиції під керівництвом В.Долгорукого (його брата стратив Булавін у 1707 р.) на початку липня 1708 р. дощенту розорили місто.

Наприкінці травня 1709 р. Петро I, проїжджаючи з Таганрога під Полтаву, зупинився у Бахмуті. Після ознайомлення з містечком і соляними промислами розпорядився відновити виварку солі та розорене каральними військами містечко. Якщо в липні 1709 р. в Бахмуті сіль виварювали лише на одній сковороді (чрені), то у вересні 1714 р. уже на 187, в Торі лише на 76 з 234 наявних⁴³.

Велика кількість порожніх сковорід у Торі, очевидно, була зумовлена зростанням татарської загрози у зв'язку з перенесенням російсько-турецьких кордонів і поганим станом Торської фортеці. Тому за вказівками Соляної контори в 1718-1720 рр. керуючий промислами Семен Чирков і ландрат Київської губернії Микита Вепрейський зробили аналізи соляної ропи у різних місцях Подонців'я й запропонували перенести соляні промисли з Тора на лівий берег Дінця, до с. Співаківки. Однак і в Співаківці через низьку якість ропи виварка солі велася мляво, тому в 1726 р. на промисли відправили стольника Ларіона Сенявіна, доручивши йому провести пробні виварки на Співаківських і Торських промислах. Проведені з його участю проби підтвердили вищу концентрацію ропи в Торі. Тому в жовтні цього ж року за його розпорядженням припинили виварку солі в Співаківці, а натомість відновили в Торі⁴⁴. Для

забезпечення промислів паливом проводилися спроби використати кам'яне вугілля. Однак вони не дали бажаних результатів, тому що печі варниць і сама технологія не були пристосовані до використання кам'яного вугілля. Оскільки місцеві ліси були майже вишищені, то доводилося дрова доставляти з віддалених районів. Зрозуміло, що це підвищувало у XVIII ст. ціни на сіль.

Варто підкреслити, що труднощі з доставкою дров на промисли більше позначилися на Бахмутських заводах, поблизу яких не було лісових масивів. У зв'язку з тим на початку XVIII ст. їх керівництво було зобов'язане розводити ліси для забезпечення нормальної роботи заводів. З другого десятиріччя на промислах декілька разів робилися спроби замінити дрова кам'яним вугіллям, однак до кінця століття через непристосованість печей вони не дали бажаних результатів. Оскільки концентрація ропи в Бахмуті була в декілька разів вища, ніж у Торі (в Бахмуті протягом доби здійснювали дві виварки солі і в середньому отримували до 120-130 пудів солі, а в Торі - лише одну близько 40-45 пудів)⁴⁵, то навіть при вищій ціні на дрова в Бахмуті ціна на сіль залишалася на обох промислах майже однаковою.

Щоб забезпечити промисли робочими руками, царський уряд у січні 1732 р. зобов'язав слобідські полки щорічно відряджати для виконання допоміжних робіт на казенних заводах по 200 чоловік піших і тяглих⁴⁶. Однак бажаних результатів цей указ не дав, тим більше що через рік казна здала промисли в оренду купецькій компанії на чолі з московським купцем В. Озеровим (на 10 років)⁴⁷.

Про стан виварки солі на промислах за той час певну уяву можна скласти на підставі таблиці 4.

Таблиця 4. – Виварка солі в Бахмуті й Торі в 1734-1743 рр. (в пудах)⁴⁸

Рік	В Бахмуті		В Торі		РАЗОМ	
	Пуди	Фунти	Пуди	Фунти	Пуди	Фунти
1734	170226	–	10688	20	180914	20
1735	239983	22	7501	35	251490	17
1736	140178	35	12099	12	152269	7
1737	131489	10	4783	20	136272	30
1738	87297	32	5483	–	92780	32
1739	40740	20	5939	2	46679	22
1740	166642	20	4922	–	171563	20
1741	194585	15	9811	–	204396	15
1742	289792	20	10336	–	300128	20
1743	191986	31	13815	20	205806	11

Наведені в таблиці відомості свідчать про великі коливання у виварці солі протягом 1734-1743 рр. Різкий спад у 1738-1739 рр. пояснюється не тільки подіями російсько-турецької війни, але й поширенням на цій території чуми, в зв'язку з чим уряд заборонив приїзд чумаків на промисли за сіллю. Однак ці відомості не можна вважати повними, бо, крім казенної, виварювали сіль ще й вільноварильники, що орендували на певний час сковороди. Наявні відомості про кількість орендованих сковорід у Бахмуті (в 1733 р. - 5633, в 1734 - 6053, в 1739 - 2028, в 1743 - 7968)⁴⁹ свідчать, що найменша кількість вивареної ними солі припадала на той же самий час. Однак якщо взяти до уваги, що за добу в одній сковороді виварювали в середньому 130 пудів солі, то вільноварильники в 1733 р. виварили 732290 пудів, у 1734 р. - 787540, 1739 р. - 263640, 1743 р. - 1035840 пудів солі⁵⁰. Отже, вільноварильники добували значно більше солі, ніж казна.

Труднощі в забезпеченні промислів робітними людьми та дровами спонукали орендарів у 1736 р. звернутися до Соляної контори з пропозицією припинити виварку солі в Торі, оскільки при однаковій затраті дров тут отримували зі сковороди майже втричі менше солі, ніж у Бахмуті⁵¹.

Нестача солі на півдні Росії, у зв'язку з російсько-турецькою війною, спонукала царський уряд доручити члену Петербурзької академії Г. Юнкеру, що знаходився при штабі фельдмаршала Мініха для ведення "журналу воєнних дій", ознайомитися з роботою промислів і розробити заходи щодо її поліпшення. В складеному ним описі промислів зазначається, що Бахмутські заводи найкращі серед тих, що знаходилися на Україні. У 1736 р. на них виварювали сіль у 300 сковородах, кожна з яких давала на добу до 150 пудів солі⁵².

Про те, наскільки уряд був заінтересований у налагодженні нормальної роботи Бахмутських і Торських соляних промислів, свідчить той факт, що імператриця, ознайомившись з описом Юнкера, розпорядилася призначити його надвірним радником і наглядачем над соляними промислами на півдні України⁵³.

Перш ніж приступити до запропонованої перебудови промислів, Юнкер добився відрядження до Німеччини, щоб ознайомитися там зі станом соледобування. Під час відрядження він зібрав відомості про техніку й технологію виварки солі в інших країнах Європи, якими користувався і М. Ломоносов у своїх дослідженнях з цієї проблеми⁵⁴. Ці матеріали допомогли Юнкеру скласти план перебудови промислів, сподіваючись, що після реконструкції в Торі та Бахмуті виварюватиметься до 2 млн пудів солі на рік. Це дозволило б повністю забезпечити потреби в цьо-

му продукті населення, яке проживало в межиріччі Сіверського Дінця і Дону, тобто Слобідської України та південних повітів Росії.

Після повернення з Німеччини Юнкер ознайомився ще з постановкою виварки солі в Старій Русі і влітку 1741 р. разом з інженер-капітаном І. Мазовським приступив до реконструкції Торських і Бахмутських соляних заводів. Згідно з планом Юнкера в Торі передбачалося збудувати нові варниці на 72 сковороди, щоб протягом року в них можна було виварити до 1 млн пудів солі, а разом на обох заводах до 2 млн пудів, що дозволило б задовольнити в основному потреби в солі населення регіону і не залежати від доставки солі з Криму чи Пермських соляних промислів.

З метою забезпечення Бахмутських промислів дровами передбачалося перенести їх із середньої течії Бахмуту на берег Сіверського Дінця, по якому можна було б доставляти дрова не тільки з його берегів, але й Осколу та інших приток. Для доставки ропа від м. Бахмута планували прокласти до промислів чавунні труби. Їх сподівалися виготовити із чавуну, який повинні були отримати на місцевих залізобних заводах. Останні передбачалося побудувати неподалік на базі розвіданих руд.

Перебудова Торських соляних промислів, за підрахунками Юнкера, обійшлась би казні в 60000 крб., які при належній експлуатації варниць окупились би протягом одного року⁵⁵. У червні 1741 р. в Бахмутській заводській конторі Юнкеру видали 10000 крб., з яких 6500 він витратив у 1741-1742 рр. на будівництво двох варниць і комор для зберігання солі в Торі, а на решту придбав на Тульських заводах листове залізо для виготовлення чренів та необхідний інвентар⁵⁶. Не припиняючи виварку солі на старих варницях, до осені 1742 р. завершили будівництво двох нових на 12 сковорід⁵⁷.

Нові варниці були збудовані з урахуванням кращих досягнень європейського солеваріння. При ропних колодязях установили насоси, з допомогою яких ропа подавалася до спеціального басейну, з якого самопливом поступала на сковороди, завдяки чому скорочувалася значна кількість людей, зайнятих на черпанні розсолу. Гільденштедт, ознайомившись восени 1774 р. з промислами, підкреслив, що вони були збудовані "відмінно" і дозволяли не тільки економити дрова, але й вести виварку солі протягом цілого року. Наявність у варницях витяжних труб створювала сприятливі умови для праці солеварів у всі пори року та при будь-якій погоді⁵⁸. З метою полегшення доставки дров на Торські промисли від Казенного Торця розпочали прокладати канал до самих промислів. Однак загроза їх затоплення під час весняної повені змусила відмовитися від цього задуму й припинити робо-

ти⁵⁹. Незважаючи на те, що пробні виварки солі на Торських промислах дали позитивні результати, роботи по їх подальшій перебудові були припинені. В цілому в процесі реконструкції промисли набули характеру казенної мануфактури, до складу якої входив весь комплекс допоміжних господарських об'єктів: заводи по виготовленню цегли, кузні для виготовлення сковорід і таке ін.

Одночасно з перебудовою промислів вирішувалося питання про забезпечення їх робочими руками та дровами, оскільки від цього залежала не лише ритмічна робота варниць, але й ефективність використання нового обладнання. У зв'язку з тим, що слобідські полки зазнали великих втрат під час російсько-турецької війни і в 1743 р. домоглися звільнення від забезпечення промислів робочими руками, а для найму робітних людей на місці не виявилось необхідних робочих рук, то 5 жовтня 1744 р. уряд зобов'язав адміністрацію Белгородської та Воронежської губерній направляти на промисли "українців, що жили на вільнозайнятих землях і були незалежні"⁶⁰. Спочатку з Белгородської губернії вимагалось щорічно відряджати 300 осіб тяглих, а з Воронежської - 100 піших, однак згідно з указом від 26 листопада 1746 р. обидві губернії були зобов'язані вирядити 400 осіб з тяглом і 200 піших⁶¹.

Зі скарг адміністрації промислів видно, що протягом майже 20-ти років дії цього указу губернії ніколи не забезпечували необхідної кількості робітних людей на промислах. Наприклад, у січні 1746 р. на промислах працювало лише 399 осіб (207 з тяглом і 192 піших), у березні - 392 (відповідно - 288 і 164), квітні - 324 (164 і 160), червні - 229 (123 і 106), липні - 187 (90 і 97), серпні - 104 (65 і 39), вересні - 73 (44 і 29), жовтні - 69 (44 і 25), які використовувалися на різних допоміжних роботах (заготівлі дров, доставці їх до варниць, затарюванні солі, доглядом за заводською худобою і т.д.⁶² Тому не дивно, що промисли працювали неритмічно і не могли досягти передбачуваного рівня видобутку солі. Юнкера звинуватили в марнотратстві грошей, взимку 1746 р. він захворів і помер. Після чого перебудова промислів припинилася.

У пошуках виходу з забезпеченням промислів робітними людьми 6 липня 1765 р. сенат скасував "наряд" на промисли робітних людей з Белгородської та Воронежської губерній і переклав усі допоміжні роботи на місцевих солеварів та членів їх родин, кількість яких порівнянно з 40-ми рр. значно збільшилася⁶³. Це викликало різкий протест серед солеварів. Уже в 1768 р. Соляна контора дійшла висновку, що одними солеварами та членами їх родин всіх робіт не виконати, тим більше що з початком російсько-турецької війни попит на місцеву сіль збільшився. Вона вимагала видачі нарядів на відправку на промисли 140 осіб однодвір-

ців та українських поселенців Бахмутського повіту⁶⁴. Однак Бахмутська міська канцелярія, посилаючись на виснаження населення, особливо під час нападу татар наприкінці 1768 р., порушила питання про скасування цього "наряду", а в 1774 р. відмовилася виконувати його. Бахмутська заводська контора підтримала вимоги канцелярії і зажадала від Головної соляної контори відновити "наряд" на промисли робітних людей з Белгородської та Воронезької губерній, але до кінця функціонування заводів це питання так і не вирішили⁶⁵.

Крім труднощів у забезпеченні промислів робітними людьми, адміністрації постійно доводилося турбуватися про доставку дров на промисли. У зв'язку з винищенням навколишніх лісів вона все більше ускладнювалася. Відновлення місцевих лісових масивів велося досить повільно, а здійснені в 1724, 1744, 1764 рр. спроби використати замість дров для виварки солі кам'яне вугілля, яке використовувалося уже місцевим населенням, через недосконалість печей не давали бажаних результатів. Зваживши на те, що після Кючук-Кайнарджійського договору стало можливим вільне постачання самосадкової солі з Криму, а також на загрозу подальшого винищення лісів, тим більше що територія, звідкіля доставляли дрова на соляні промисли, після секуляризації майна Святогірського монастиря дісталася Г. Потьомкіну, в 1782 р. він санкціонував заборону солеваріння в Торі та Бахмуті і розпорядився продати заводське майно. Виручені за нього гроші передали на обзаведення господарством поселених у Приазов'ї греків.

Певні висновки про роботу Бахмутських і Торських соляних промислів протягом XVIII ст. можна зробити на підставі відомостей про виварку солі казною (табл.5).

Таблиця 5. – Казенне солеваріння в Бахмуті та Торі в 1734-1782 рр. (в пудах)⁶⁶

Роки	В Бахмуті		В Торі	
	В с ь о г о	За рік	В с ь о г о	За рік
1734-1743	1656727	165700	85381	8500
1750-1757	2295930	268900	537352	59700
1758-1762	809491	161800	157039	39200
1763-1775	1414831	109000	560603	40100
1776-1782	271865	38800	71744	10200

Дані таблиці свідчать, що найбільше солі було вироблено в 40-х - 50-х рр. XVIII ст. З кінця 50-х рр. спостерігався спад у донецькому солеварінні. Деяке його розширення настало у другій

половині 60-х - першій половині 70-х рр., хоч рівня 50-х рр. воно так і не досягло⁶⁷. Очевидно, це розширення зумовлювалось обмеженням доставки самосадкової солі під час війни Росії з Туреччиною та наявністю в регіоні армії. Варто також врахувати той факт, що з кінця 50-х рр. на Слобідську Україну та до південних повітів Росії стала надходити ельтонська самосадкова сіль.

Крім казни, як і раніше, в Бахмуті й Торі виварювали сіль приїжджі солевари. Так, у 1768 р. на Бахмутських промислах виварювали сіль 129 мешканців Слобідської України, в тому числі: 32 - Сумської, 26 - Охтирської, 29 - Харківської, 16 - Ізюмської та 26 - Острогозької провінцій⁶⁸. За оренду сковорід вони сплачували до заводської каси за добу в 1765 р. в Бахмуті 20 крб. 30 коп., а в Торі - 10 крб. 17 коп.⁶⁹ Різниця в оплаті, очевидно, визначалася кількістю вивареної солі. Тривалість оренди, мабуть, залежала від майнового стану орендарів. Так, мешканець с. Юнаківки орендував одну сковороду на 20 діб, а мешканець м. Білопілья - на 16 діб. Правда, переважна більшість приїжджих солеварів орендували сковороди на 1-2 доби. Були й такі, хто орендував одну сковороду на одну добу в складчину. Серед орендарів записані монахи Святогірського монастиря, кріпосні селяни, які виварювали сіль не тільки для власних потреб, але й на продаж⁷⁰. Серед 57 мешканців Бахмуту, що орендували сковороди в цьому ж році, 4 належали до місцевого купецтва⁷¹. В табл. 6 подаються відомості про кількість орендованих сковорід у Бахмуті й Торі та можливий обсяг вивареної солі, якщо прийняти, що за добу в Бахмуті виварювали 130, а в Торі - 65 пудів солі⁷².

Таблиця 6. – Оренда сковорід та виварка на них солі в Бахмуті й Торі 1759-1763 рр.

Роки	Бахмутські промисли		Торські промисли	
	К-сть сковорододіб	К-сть солі (в пудах)	К-сть сковорододіб	К-сть солі (в пудах)
1759	1366	177580	419	27235
1760	1452	188760	583	37895
1761	1329	172770	578	37570
1762	1246	161980	415	26975
1763	1521	197730	668	43420

Орендуючи сковороди приїжджим солеварам ("вільноварильникам"), адміністрація отримувала чистий прибуток і звільнялася від багатьох турбот, перш за все від турбот про доставку на ринки та реалізацію вивареної на заводах солі. Таблиця 7 подає

відомості про прибутки Бахмутської соляної контори від реалізації на місці казенної солі, оренди сковорід, машин для наповнення сковорід ропою на Бахмутських і Торських соляних заводах в 1759-1763 рр., а також оформлення проїзних документів. Вони дозволяють стверджувати, що прибутки від оренди сковорід у декілька десятків разів перевищували прибутки від реалізації казенної солі. Через що адміністрація промислів охоче йшла на віддачу сковорід в оренду.

Таблиця 7. – Прибутки Бахмутської соляної контори в 1759-1763 рр.

Роки	Від продажу солі		Від оренди				Оформ. документів		РАЗОМ	
			сковорід		машин					
	крб.	коп.	крб.	коп.	крб.	коп.	крб.	коп.	крб.	коп.
1759	2515	62,5	50416	–	404	35	42	53	53378	50,25
1760	2670	50,25	55792	–	450	45	48	56	58961	51,25
1761	4211	13,5	51904	–	420	15	46	94,5	56582	23
1762	3012	89,75	37802	–	376	30,5	39	79	41230	99,5
1763	2651	41,25	37100	–	480	45	51	38,5	40283	24,75

Оцінюючи в цілому неритмічну роботу Бахмутських і Торських соляних промислів, необхідно визнати, що вони відіграли важливу роль у забезпеченні населення Слобідської та Лівобережної України і південних повітів Росії сіллю, особливо в ті роки, коли доставка кримської самосадкової солі в ці райони припинялася. Їх функціонування залучало до промислової діяльності різні верстви населення, сприяло, з одного боку формуванню такої категорії, як наймані робітники, з другого - купецтва.

У той же час необхідно зауважити, що функціонування майже протягом двох століть Торських і Бахмутських соляних промислів завдало великих збитків лісовим масивам регіону. З другого боку, пошуки можливостей заміни дров на кам'яне вугілля, перебудова промислів, особливо в середині XVIII ст., дали поштовх до проведення в регіоні геологорозвідувальних робіт і створювали передумови для зародження гірничодобувної та металургійної промисловості на території нинішнього Донбасу.

Крім соляних промислів Середнього Подонців'я, в багатьох місцях півдня добувалася самосадкова сіль. Найчастіше в джерелах зустрічаються повідомлення про доставку на Україну солі з Бердянської коси та Гаджибейського лиману. І хоча Гільденштедт поставився досить скептично до розробки Бердянських соляних озер та якості місцевої самосадкової солі (незважаючи на

промивку озер - сіль була брудна), однак факти дозволяють стверджувати, що нею на початку XVIII ст. користувалися не лише запорожці, але й мешканці Азова та Таганрога. Так, у 1706 р. "військові команди" доставили до цих міст на двох комегах 28200 пудів солі, а в 1707 р. - 30564 пуди⁷³.

Численні Кінбурзькі соляні озера запорожці найбільш активно освоювали в період Олешківської Січі, хоча перші згадки про доставку кінбурзької солі на Січ також стосуються першої половини XVII ст. У повідомленнях коша гетьману про розташування запорозьких постів у 1755 р. зазначається, що на низу Дніпра, в Прогноях, для згромадження солі знаходилася команда з полковником, писарем, осавулом, підписарем і підосавулом. Найбільшим серед Кінбурзьких прогнів було Велике Змієве озеро (Змієва засуха), що простягалось до 6 верст. За ним ішов Скальковатий лиман - 5,5 версти, а найменше було Пропадуще озеро (близко 100 сажнів)⁷⁴. Про те, що вони знаходились у розпорядженні запорожців, свідчить такий факт: під час переговорів у 1774 р. про передачу Росії Кінбурзької фортеці турецьке командування повідомило представників Росії, що соляні озера належать запорожцям, через що воно не має права розпоряджатися ними. Тому, очевидно, тільки після ліквідації Січі Росія відчула себе повною володаркою цих соляних промислів. Однак вони не приносили їй великих прибутків, бо з 80 озер сіль добували лише в 14. Протягом року вони давали від 50 до 100 тис. пудів солі⁷⁵.

Користувалися запорожці сіллю з Гаджибейського і Телігульського лиманів. Так, улітку 1774 р. кошовий отаман звернувся до коменданта Гаджибейського замку поручика Веденяпіна за дозволом набрати в лимані 100 возів солі на військові потреби. Отримавши від нього дозвіл, запорожці відправилися до Гаджибея. 3-го серпня вони доповіли отаманові, що відправили на Січ на 130 возах 6602 пуди солі, а згромадженої залишилося ще на 15 возів. Оскільки вони заявили, що більше солі вже немає, то можна допускати, що продуктивність Гаджибейського лиману складала на рік близько 8 тис. пудів солі⁷⁶.

Найбагатшим на самосадкову сіль був і залишається Сиваш. Під час подорожі Катерини II до Криму їй піднесли 13 видів місцевої самосадкової солі⁷⁷.

Отже, протягом XVII-XVIII ст. соляні промисли півдня України забезпечували сіллю не тільки місцеві потреби, але й більшу частину населення України та південно-західних районів Росії. До того ж вони великою мірою сприяли поширенню на Україні чумацтва не тільки як одного з досить поширених видів занять, але й своєрідної форми накопичення первісного капіталу. Розвиток соляних промислів на Торі й Бахмуті, зокрема їх перебудова

в середині XVIII ст. та спроби використати для виварки солі замість дров кам'яне вугілля, створювали передумови для зародження гірничодобувної та металургійної промисловості.

Геологопошукові роботи, що на початку XVIII ст. розгорнулися в Росії, охопили й південно-східну частину України. Створена за розпорядженням Петра I спеціальна група рудознавців на чолі з В. Лодигінім ще в 1703 р. розпочала пошуки корисних копалин на цій території⁷⁸. Варто підкреслити, що, крім Приказу рудних справ, пошуковими роботами на Донецькому кряжі займалися й інші заклади, в тому числі, як зазначалося, адміністрація соляних промислів та місцеві купці.

У 1709 р. з Приазов'я повідомили про знахідки тут срібної руди. Для уточнення цього повідомлення з Приказу рудних справ відрядили піддячого Івана Косагова та майстра Іоанна Блієра "на Кондруч та в інші місця". Знайдена тут руда була випробувана в м. Ізюмі. Блієр стверджував, що срібла в ній немає, а чернець Святогірського монастиря, що супроводжував його, доводив наявність срібла в руді, яку вони випробовували. Розбіжність висновків серед членів експедиції вселяла сподівання на відкриття тут корисних копалин, через що пошуки продовжувалися в наступні роки⁷⁹.

У 1714 р. Ігнатій Зінов'єв запропонував побудувати поблизу Бахмута завод, який працював би на базі уже розвіданих руд. До цього часу й належать перші згадки про вживання кам'яного вугілля місцевим населенням та спроби використати його для виварки солі. Тому не дивно, що в ці місця в 1722 р. відправили з Приказу рудних справ Г. Капустіна для пошуків корисних копалин. Експедицією Капустіна були не лише підтвержені вже розвідані місця залягання руд і кам'яного вугілля, але й знайдені нові⁸⁰.

Численні повідомлення про наявність корисних копалин на півдні спонукали Петра I поставити перед Берг-колегією завдання організації в 1723 р. великої експедиції з метою обстеження Дніпра та його приток⁸¹. Для виконання цього розпорядження колегія сформувала дві групи, одну з яких очолив Г. Капустін, іншу - Б. Нікулін. Групі Капустіна, до якої входили 11 рудознавців, у тому числі й п'ять англійців на чолі з майстром Яганом Ніксоном, доручили розширити пошуки в Бахмутському повіті. Хоча через відсутність злагоди між Капустініним і Ніксоном робота експедиції проходила в складних умовах, все ж таки було визнано наявність різних корисних копалин на території сучасного Донбасу. Але до числа перспективних віднесли лише Бахмутське родовище кам'яного вугілля⁸².

Після смерті Петра I пошукові роботи з боку казни на півдні Росії були припинені. Розвідку корисних копалин вели здебільшо-

го купці та місцеві промисловці. Так, на початку 40-х рр. експедиція, організована купцем І. Гінкіним, відкрила залізні руди в 20 верстах від м. Бахмута. Незважаючи на неодноразові попередження Берг-колегії про безперспективність промислового використання цих руд, Гінкін побудував поблизу Сухарівської слободи завод і розпочав у 1743 р. на ньому виплавку свинцю. Однак через сім років компанійці змушені були відмовитися від розробки місцевих руд⁸³.

У той час широкі пошукові роботи на цій території велися компанією купців на чолі з белгородцем І. Морозовим. Експедиція цієї компанії обстежила район Сіверського Дінця, Бахмуту, Лугані, верхів'їв Міусу. Під час обстежень дійшли висновку, що сухарівські руди непридатні для промислового використання, бо дають крихке залізо. Зате в районі Лугані вона виявила якісні руди, але будівництво тут заводу, через незаселеність місць, визнала неможливим. Морозов прийняв рішення збудувати завод на р. Ведмедиці, але пошуки корисних копалин на території сучасного Донбасу продовжував⁸⁴.

Оскільки розпочата Юнкером реконструкція Торських і Бахмутських промислів велася досить повільно, то на початку 1744 р. Соляна контора відрядила до Тора для ознайомлення з її ходом підполковника І. Глібова. Вивчаючи стан промислів, Глібов ознайомився з відкритими уже родовищами корисних копалин, провів їх випробування. Також відібрав зразки виплавленого заліза, кам'яного вугілля і разом з донесенням відправив до Соляної контори. Крім цього, він направив листа дійсному таємному раднику генерал-прокурору Н. Трубецькому, на підставі якого останній поставив питання перед сенатом про перевірку надісланих зразків. За розпорядженням сенату не тільки зробили проби надісланих Глібовим зразків руди та вугілля, але й вивчили всі матеріали, які надійшли від Гінкіна, Морозова та Глібова про Бахмутську провінцію. Після цього в Берг-колегії склали детальну інструкцію по обстеженню району і спорядили туди нову експедицію на чолі з Г. Рейзером⁸⁵.

24 липня 1744 р. Рейзер прибув до м. Тора. Його експедиція обстежила всі закладені до цього шурфи та заклала нові, щоб визначити придатність усіх уже відкритих родовищ. При цьому в м. Торі на спеціально збудованих печах провели виплавку руд на кам'яному вугіллі з використанням місцевих флюсів. 27 січня 1745 р. Рейзер подав звіт про результати експедиції⁸⁶. 13 лютого звіт заслухала Берг-колегія, але висновки для сенату були затверджені лише 16 липня 1745 р., тому що очікували результатів виварки солі на кам'яному вугіллі, яку Глібов доручив провести коменданту м. Бахмута підполковнику І. Спешневу разом з Юн-

кером. Однак через непристосованість печей проби не увінчалися успіхом⁸⁷.

Висновки Рейзера загалом підтвердили попередні твердження про непридатність залізної руди. В них висловлювалася думка, що раціональніше побудувати на р. Бахмуті "молотовий" завод, а залізо для нього закуповувати на найближчих заводах. Як крайній вихід Рейзер вважав, що на базі місцевої руди можна побудувати лише одну домну, щоб забезпечити потреби соляних промислів у залізі. Щодо кам'яновугільних родовищ, то Бергколегія дала позитивні висновки⁸⁸. Однак і на цей раз до його промислового використання справа не дійшла.

У 1746 р. знову постало питання про використання вугілля для виварки солі. Бахмутська заводська контора просила сенат відрядити на Тор Юнкера для завершення робіт по перебудові печей, придатних для виварки солі на вугіллі. Однак через хворобу та смерть Юнкера цього не сталося. Після його смерті всі роботи по перебудові печей припинили⁸⁹. Так, до кінця існування Бахмутських і Торських соляних заводів, не дивлячись на неодноразові спроби застосувати кам'яне вугілля для виварки солі, досягти цього через недосконалу конструкцію печей не вдалося. Користувалися ним лише в кузнях, а місцеві мешканці - для власних потреб. Таким чином, до кінця XVIII ст. розвідані на території Степової України запаси кам'яного вугілля, залізних руд фактично не освоювалися. Зумовлювалось це не тільки порівняно низькою заселеністю краю, але й технічною відсталістю Росії. Тільки наприкінці XVIII ст., у зв'язку з подальшим розвитком її економіки, інтенсивним заселенням Причорномор'я, будівництвом міст і Чорноморського флоту, зростає попит на продукцію гірничодобувної та металургійної промисловості, що й підштовхнуло уряд до закладення в 1795 р. Луганського чавуноливарного заводу та казенних шахт на території сучасного м. Лисичанська.

Отже, протягом XVI-XVIII ст. соляний промисел займав одне з провідних місць серед інших видів промислової діяльності як відхідників, так і місцевих жителів. Сіль добували не тільки в приморських солончаках і лиманах, але й з ропи підземних джерел, перш за все в Торі та Бахмуті. Торські та Бахмутські соляні промисли фактично забезпечували повністю сіллю Слобідську і Лівобережну Україну та південні повіти Росії під час конфліктів з Кримом, коли затруднювалася доставка дешевої самосадкової солі з причорноморських солончаків та лиманів. Їх розвиток у XVIII ст. сприяв проведенню геологопошукових робіт на території сучасного Донбасу й створенню передумов розвитку гірничодобувної та металургійної промисловості.

Вільний доступ до самосадкової дешевої солі після приєднання Криму до Росії спричинився до закриття казенних соляних заводів у Бахмуті й Торі в 1782 р. Однак місцеві мешканці, очевидно, продовжували виварювати сіль для своїх потреб. Цей висновок підтверджує не тільки розпорядження уряду Павла I про відновлення роботи промислів у 1798 р., але й наявність численних дрібних приватних солеварних підприємств на початку XIX ст.

3. Інші види промислової діяльності населення

Одним з найбільш поширених і масових видів промислової діяльності як запорожців, так і інших груп населення, в тому числі й торських солеварів, у другій половині XVII -XVIII ст. було рибальство. У зв'язку з цим не викликає особливого сумніву висновок Д.Яворницького, що з рибальства козацтво, особливо в період Старої й Олешківської Січі (1652-1734 рр.), харчувалося, одягалася, взувалося та забезпечувало себе зброєю⁹⁰. Як свідчить відомість збору проїзного мита на Маяцькому мості за 1685 р., торянами, крім солі, було провезено 87 возів риби. Притому Андрієм Івановим – 48 возів⁹¹. Варто також підкреслити, що джерела XVIII ст. часто подають відомості про отримання торськими й бахмутськими солеварами паспортів для поїздок на Дон та узбережжя Азовського моря на рибні промисли не тільки індивідуально, але й цілими артілями⁹².

Рибальством, особливо у XVIII ст., займалися в різні пори року, колективно й індивідуально, використовуючи різні способи вилову риби. Укладачі опису Дніпровсько-Бузького кута 1774 р. зазначали, що деякі рибалки для вилову риби утримували приручених видр, які виловлювали рибу й доставляли її своєму хазяїну⁹³.

У XVIII ст. на Дніпрі, Бузі, на узбережжях Азовського та Чорного морів у різних місцях згадуються рибні заводи, які працювали цілий рік. Для перебування там хазяїв і наймитів узимку будувалися хати, землянки, а влітку переважно вони жили в куренях. Для охорони промислів кіш у цих місцях утримував спеціальні пости, як і при соляних промислах. Переважно їх очолювали полковники. Так, при Гарді, згідно з описом 1774 р., для рибальського промислу утримувалася команда до 500 чол. у 50 куренях і двох хатах⁹⁴. Оскільки у А. Скальковського та Д. Яворницького наявні різні пояснення слова "гард", то варто навести пояснення цього слова, що подається в самому описі: "гард - урочище, при якому запорожці з весни закладають між наявним у ріці великим камінням і островом мале каміння і, загативши таким чином всю

ріку та зануривши на дно пліт, мають тут найкращий вилов виро-
зуба та рибаця⁹⁵.

Очевидно, головним завданням команд, що відряджались кошем на рибний промисел, було не тільки оберігання промислів від можливих нападів татар, але й забезпечення безперебійної роботи підпорядкованих їм рибних заводів.

На превеликий жаль наявні в нашому розпорядженні ма-
теріали не дозволяють установити загальну кількість рибних
заводів, які знаходились на узбережжях Азовського та Чорного
морів і по берегах місцевих рік. З опису земель, що відійшли
згідно з умовами Кючук-Кайнарджійського договору до Росій-
ської імперії, тобто від річки Кам'янки на правому березі Дніпра до
Дніпровсько-Бузького лиману і лівому березі Бугу до Гарду,
довідуємося про 34 заводи⁹⁶. Однак, окрім Дніпра та його при-
ток, у XVIII ст. запорожці виловлювали рибу в Азовському морі.
Їхні рибні заводи згадуються на узбережжі Азовського моря від
Берди до Єйської затоки. Є всі підстави вважати, що на східно-
му узбережжі завели вони свої промисли під час перебування у
складі Кримського ханства, тобто під час Олешківської Січі.
Східне узбережжя Азовського моря, до Єйської коси, до 1746 р.
знаходилося у віданні Єланецької паланки, що розташувалась
на схід від Кальміуської.

Гільденштедт, проїжджаючи восени 1773 р. від Азова до
Петрівської фортеці, побував на рибних заводах, що належали
азовським, ростовським і таганрозьким купцям, донським і запо-
розьким козакам. За його спостереженнями, останні займалися
рибальством не тільки в місцях, відведених їм згідно з сенат-
ським указом 1746 р., тобто на захід від р. Кальміус, але й на Єй-
ській, Довгій, Золотій та інших косах⁹⁷. У 60-х рр. XVIII ст. на пів-
нічному узбережжі Азовського моря нараховувалося понад 40
рибних заводів⁹⁸.

В Азовському морі виловлювали білугу, осетра, севрюгу,
стерлядь, шипа, сома, коропа, щуку, судака, ляща, чехоню, осе-
ледця, тараню, камбалу та іншу дрібнішу рибу⁹⁹; в Дніпрі - пере-
важно коропа, ляща, судака, щуку, виризуба, тараню, чехоню,
чорнуху, окуня, бичків та ін. Значно менше - осетрів, білуги, чечу-
ги, пістрюги, сомів. У допливах Дніпра, озерах і ставках - здебі-
льшого карасів і линів. Укладачі опису 1774 р. перераховують у
Дніпровсько-Бузькому лимані 19 видів риби¹⁰⁰.

Варто підкреслити, що наприкінці XVIII ст. вилов риби в став-
ках значно збільшився, оскільки з розвитком млинарства зросла
кількість ставків. За даними опису Катеринославського намісницт-
ва 1795 р., із 122 сіл Бахмутського повіту у 86 (70,4%) знаходилися

ставки, а в деяких їх було по два і більше. В них розводили щук, окунів, сомів, коропів, линів, плотву та інші види риб¹⁰¹.

У переважній більшості рибні заводи в другій половині XVIII ст. перебували в руках компаньонів (по 3-4 чол.), котрих на Запорозжі називали "односумами". На літній сезон вони наймали 15-20 чол. бурлак, яких називали "тафою". Ці з ранньої весни й до пізньої осені працювали на промислах. Чимало з них залишалися на заводах і зимувати¹⁰². Приходили вони сюди з різних регіонів України, в тому числі й Галичини.

Мандрівні записки Й. Гільденштедта і В. Зуєва дозволяють відтворити в загальних рисах рівень оснащення рибних заводів і стан переробки на них виловленої риби. З опису Гільденштедта вилову риби в р. Дон мешканцями станиці Чучі видно, що в ріках наприкінці XVIII ст. рибу виловлювали переважно великими неводами без "мішків" для накопичення риби. Їх довжина досягала 130 сажнів, а ширина - 3-4 сажнів. По десять рибалок на кожному березі ріки тягли такий невід за течією, виловлюючи за один раз до 3000 штук риби, здебільшого дрібної. Білуга та осетр траплялися досить рідко¹⁰³. Неводи для вилову риби в морі були значно більші - до 800-1000 сажнів завдовжки та до 1,5 сажня – завширшки. Морські неводи мали посередині конічної форми мішок, до якого й потрапляла риба¹⁰⁴.

Крім неводів, на рибних заводах згадуються "каюки" (човни), шаплики та інший необхідний інвентар. Реєстр 1760 р. пограбованого під час татарського набігу майна на рибних заводах заповрождців свідчить, що у більшості випадків на одного хазяїна промислу припадало по 2-4 неводи, 2-3 човни, 2-4 шаплики. Лише у козака Крилівського куреня Олексія Черевка "з товарищами" було пограбовано 12 неводів, 4 каюки, 8 шапликів і 968 пудів солі¹⁰⁵. Згідно з підрахунками В. Голобуцького, вартість пограбованого майна рибних промислів складала від 3,5 до 5 тис. крб.¹⁰⁶

Гільденштедт у своєму щоденнику підкреслював, що вилов риби вівся різними способами. Під час нересту, коли до рік заходило з моря багато риби, її навіть виловлювали руками або вигрібали на берег лопатами¹⁰⁷.

Виловлена риба частково продавалася свіжою місцевим мешканцям і приїжджим чумакам, а решта перероблялася. З осетрових добували ікру. Велика білуга, завдовжки до 4 аршинів (до 2 м 85 см), давала до 3 пудів ікри, котра з добавкою такої ж кількості солі продавалася по 80 коп. Рибу розрізали вздовж на декілька шматків і солили у великих ночвах. Пуд засоленої білуги продавався також по 80 коп. Внутрішня плівка міхура відділялася від зовнішньої (твердої), скручувалася й висушувалася, потім використовувалася для виготовлення клею. Клей приготувляли

переважно з міхурів осетрів, севрюги, стерляді, шипа, сома та коропа. Однак найкращим вважався осетровий клей. Хрящеві зв'язки, що знаходилися вповдовж хребта, висушувалися й продавалися під назвою "в'язиги" для приготування соусів¹⁰⁸.

Риба середньої величини (сом, короп, щука, судак, лящ, чехоня) розрізалася вздовж на дві частини й клалася в соляний розчин на 4 дні, після цього виймалася й просушувалася. Дрібну рибу розрізали, потрошили, нанизували, кожен вид окремо по 10 штук, на шнурок, що продівався через отвори очей. Після цього її також клали на 4 дні до соляного розчину й висушували на сонці¹⁰⁹.

Й. Гільденштедт, ознайомившись зі станом рибальства в Приазов'ї, висловлював велике здивування з багатства і дешевизни тут риби, незважаючи на перебування в Приазов'ї на той час російської армії. Тож не дивно, що на Дон, у Приазов'я за рибою направлялися мешканці різних районів України й Росії. А. Скальковський, який не тільки вивчав ці процеси за джерелами XVIII ст., але й мав можливість спостерігати за ними в першій половині XIX ст., зазначав, що "тисячі бурлаків і сімейних українців із всіх кінців Західної і Південної Русі йшли на Дон пішо й тягло для вилону та купівлі риби"¹¹⁰.

В жовтні 1765 р. до Бахмутської соляної контори звернувся син місцевого солевара Іван Ілляшенко за дозволом на поїздку з п'ятьма "робітниками" на десяти волових возах до м. Черкаська для "вилону та купівлі риби" терміном на один рік¹¹¹. З цього факту випливає, що за рибою на Дон і коси Азовського моря йшли не лише заробітчани-бурлаки, але приїжджали хазяї разом із своїми робітними людьми і вилон риби становив основний вид їх заняття протягом тривалого часу.

Взаємостосунки володільців рибних заводів і їх наймитів у другій половині XVIII ст. на матеріалах архіву коша Запорозької Січі детально простежив В. Голобуцький. Він прийшов до висновку про розподіл праці на сапетних заводах. Вилонлювали рибу неводники та забродники. Зайнятих на обробці риби робітників називали служителями або молодиками. Одні з них потрошили її, відділяючи жир та ікру. Інші - випотрошену рибу мочили в лимані (навесні в холодній воді декілька днів, влітку в теплій - кілька годин), після цього робили на ній надрізи і солили, а відтак "банили" в воді і в'ялили на сонці. Треті готували ікру: в першу чергу, щоб відділити її від перепонок, протирали крізь решето, а після цього солили і клали в діжки. Простоявши деякий час в діжках, вона виставлялася на сонце, де утримувалася до того часу, поки не покривалася твердою кіркою. Четверті - виготовляли клей. Звідси автор зробив висновок, що сапетні заводи складали "своєрідну мануфактуру, хоч, може, найпростішу"¹¹². На наш погляд, цей

розподіл праці більше нагадує просту кооперацію праці, ніж мануфактуру.

Всі зайняті на промислах робітні люди працювали переважно за оплату "з половини", тобто одна половина доставалася хазяїну промислів, друга - найманим робітникам¹¹³. Цю форму оплати автор вважав не вигідною для найманих робітників, бо інколи їм доводилося збувати свою частку хазяїну по значно нижчих від ринкових цінах. Більш вигідною для найманих робітників автор вважав грошову оплату, котра практикувалася порівняно менше в рибальських артілях¹¹⁴. Взагалі взаєностосунки між власниками сапетних заводів і їх наймитами дослідник був схильний розглядати як прояв зародження нових форм експлуатації чужої праці. Якщо до висновку автора про половинщину як своєрідну форму феодальної експлуатації робітних людей рибних промислів поставитись критично, бо не завжди (за свідченням джерел) робітним людям доводилося зароблену рибу збувати своєму хазяїнові, то оцінка грошової оплати як прояву нових форм експлуатації рибалок не викликає сумнівів. Тут, звичайно, відсутній будь-який позаекономічний фактор. Доказом цього можуть служити розповіді самих наймитів. Наприклад, козак Касян Чабаненко повідомляв, що він "найнявся в сапет" до козака Павла Пашка за 15 крб. від Великого Посту до Пилипового, тобто з ранньої весни й до пізньої осені¹¹⁵.

Заслугує на увагу й те, що володільцями сапетних заводів виступала не тільки козацька старшина, але й прості козаки. Врахувавши той факт, що, згідно з підрахунками В. Голобуцького за даними реєстру пограбованого татарами в 1760 р. майна рибних промислів у середньому їх оснастка коштувала не менше 500 крб.¹¹⁶, то можна зробити висновок, що їх прибутки були немалими.

До кінця XVIII ст. певне місце серед поширених на півдні України промислів належало ще й мисливству, хоча в ході заселення й господарського освоєння краю його питома вага поступово зменшувалася. У згаданому вище описі межиріччя Дніпра й Бугу зазначається, що раніше тут було вдосталь різних звірів, а нині "зрідка трапляються вовки, лисиці, зайці, кози, барсуки, тхорі, сурки або байбаки, а в комишах - дикі свині й кабани; на лівому боці Інгулу є ще багато диких коней, а в ріках достатньо видр; кажуть, що були тут олені й сайгаки, однак нині їх зовсім не видно"¹¹⁷. У той же час опис Азовської губернії 1782 р. перераховує в лісах і степах такі види диких тварин: ведмедів, вовків, шакалів (вид вовків - В.П.), кіз, свиней, зайців, лисиць, барсуків, кроликів, ховрах, сурків, хом'яків, кротів, горностаїв¹¹⁸.

Із суперечок слобідських і донських козаків за Бахмутські соляні промисли видно, що в Подонців'ї в другій половині XVII ст. полюванням займалися не тільки козаки, але й мешканці ново-збудованих міст - Маяцького, Тора та інших¹¹⁹.

С. Мишецький, описуючи козацький зимівник у 40-х рр. XVIII ст., зазначав, що його мешканці займалися не тільки виловом риби, але й полюванням на диких звірів і птахів¹²⁰. Укладачі опису 1774 р. підкреслювали, що серед запорожців чимало тих, хто промишляє полюванням на диких звірів, ставлячи в багатьох місцях капкани на лисиць, вовків і зайців; інші з рушницями і собаками полюють на диких звірів та птахів; зрідка з рушниць убивають диких коней, сайгаків і диких кіз, а на свиней та кабанів полюють рідко¹²¹.

Матеріали архіву Нової Січі свідчать, що полювали запорожці на диких звірів як поодинці, так і ватагами. 18 листопада 1758 р. козак Іркліївського куреня Герасим Неводничий розповідав у січовій канцелярії, що минулого року в Поповому урочищі стояли його наймити з братом Герасимом з неводом і до них приїхав кушівський курінний Іван Шульга набрати на харч риби для всієї "їзди", з якою він перебував у степу для полювання¹²². Таким чином, у даному випадку Іван Шульга виступає як хазяїн звіроловної ватаги, яка, очевидно, складалася з його наймитів.

В. Голобуцький вважав, що хазяїнами звіроловних ватаг могли виступати лише старшина та багаті козаки, оскільки на їх спорядження потрібні були чималі кошти. На підставі пограбованого у ватаги татарами майна він дійшов висновку, що його загална вартість складала не менше 300 крб.¹²³

Оскільки найбільшу заінтересованість у мисливців викликали шкури лисиць, тому на Запорозжі мисливців часто називали "лисичниками". Мисливська діяльність лисичників у середині XVIII ст. поширювалася на степові річки: Білозерку, Молочну, Грузьку, Каратиш, Кальміус, Янчур та ін.¹²⁴ Добуті на полюванні шкури віддавалися спеціалісту по їх обробці - "гарбарю", а після їх вичинки розподілялися між членами ватаги.

Продукція мисливства не тільки використовувалася на місці для пошиття одягу, головних уборів, але й служила предметом торгівлі, сплати мита на заставах і січовій скарбниці, дарувалася різного рангу гостям Війська Запорозького, посилалася до царського двору та різним вельможам у Петербурзі, які погоджувалися відстоювати інтереси запорожців у столиці. Нерідко із столиці на Січ надходили спеціальні замовлення на дичину.

Хоч С. Мишецький, описуючи запорозький зимівник, ставив у один ряд полювання на диких звірів і птахів, останньому надавалося значно менше уваги у XVIII ст. В той же час у джерелах

наявні відомості про велику кількість різноманітних птахів, що водилися як по берегах рік і лиманів (гусей, качок і ін.), так і в степах (орлів, дрохв, фазанів, стрепетів, куріпок, перепілок та ін.)¹²⁵. Гільденштедт, проїжджаючи через Північне Приазов'я восени 1773 р., звернув увагу на спосіб вилову куріпок, яких, за його спостереженням, дуже багато було в районі Виноградної коси. Для цього використовувався спеціальний щит із білого полотна квадратної форми розміром до 120 см², яке натягували на дерев'яну раму. При перенесенні він складався вдвоє. В ньому знаходився отвір, через який мисливець оглядав перед собою місцевість, визначаючи, де знаходяться куріпки. Помітивши їх скупчення в степу, мисливець непомітно за декілька сотень кроків від них розставляв сітки, що підтримувалися увіткнутими в землю чотирма паличками. Ставши на одну лінію із сітками та куріпками, створював за допомогою щита легкий шум, від якого куріпки, тікаючи, потрапляли до сіток. Посередині сітки знаходився накопичувач завдовжки до 5 м циліндричної форми, надітий на 13 обручів. Якщо перший обруч накопичувача мав у діаметрі до 45 см, то останній тільки понад 20 см. Менший кінець накопичувача був зав'язаний, і його розв'язували при вийманні птахів, що потрапили туди¹²⁶.

Крім цього, досить громіздкого знаряддя для вилову птахів, використовували різного виду пастки, значно менші від рушниці. В цілому полюванню на птахів надавалося значно менше уваги, ніж на диких звірів.

Досить поширеним було в Степовій Україні, особливо в другій половині XVII - XVIII ст., бджільництво. Ним займалося як сільське, так і міське населення. Переконливим доказом цього можуть служити згадані вже матеріали суперечок між донськими та слобідськими козаками за соляні промисли на р. Бахмут. Згідно з повідомленнями як представників однієї, так і другої сторони на р. Бахмуті й інших притоках Сіверського Дінця в другій половині XVII ст. знаходилися пасіки мешканців Ізюма, Маяцька, Тора та інших поселень¹²⁷. На підставі цих та інших матеріалів можна дійти висновку, що саме на той час припадає перехід у бджільництві від бортництва і відхідницької форми збору меду до постійного заняття - пасічництва. Так, кошовому отаманові І. Сірку належало дві пасіки: одна в знаменитому Чорному лісі, друга - за 5 верст від Чортотлицької Січі, в с. Грушівці. На останню він перебрався під кінець свого життя, де й помер у 1680 р.¹²⁸

Мед місцеві мешканці не тільки вживали в їжу, з нього виготовляли напої, збували його приїжджим купцям. З воску виготовляли свічки для монастирів, церков і власних потреб. Тому й не дивно, що в джерелах XVII-XVIII ст. наявні згадки про пасіки в

різних місцях регіону. В описі Дніпровсько-Бузького кута 1774 р. говориться, що бджоли водяться по берегах рік Аргамак, Інгулу й Дніпра¹²⁹. Це повідомлення дозволяє стверджувати, що тут мова йде ще про дике бджільництво, в той час як у більш заселених північних районах зазначаються тільки пасіки. Однак джерела не дозволяють подати повної характеристики способу утримання бджіл і способів виготовлення вуликів. Можна лише констатувати, що в тих місцях, де знаходився ліс, виготовляли вулики з пенків, колод, а в південних безлісних районах переважали сапеткові вулики¹³⁰.

Поступове заселення та освоєння краю сприяло подальшому розподілу праці, розвитку сільського та міського ремесла. Найчастіше в джерелах згадуються гончарі, ткачі та кушніри. Оброблені овечі шкури використовувалися для пошиття кожухів, причому шили їх різними способами. З вовни виготовляли сукно. Правда, Гільденштедт зазначав, що, оскільки здебільшого вівці цілий рік знаходилися під відкритим небом і стригли їх лише один раз на рік (навесні), то така вовна була низької якості. Виготовлене з неї в домашніх умовах сукно переважно використовувалося селянами для пошиття верхнього одягу на кожен день. Поруч з тим в його щоденниках знаходимо повідомлення, що поселені при Українській лінії однодвірці стригли овець на рік двічі (на початку весни та на початку осені), оскільки утримували їх у кошарах. З літньої вовни вони виготовляли якісніше сукно.

Високо оцінював Гільденштедт вироби місцевих гончарів, які виготовляли різний посуд, кафель для печей та інші вироби¹³¹. Протягом XVIII ст. на півдні були збудовані цегельні, гуті, а поблизу Новомиргорода шкіряна фабрика¹³². Це дає підстави стверджувати, що протягом XVIII ст. промислове виробництво на півдні України було досить різноликим не тільки щодо форм власності, але й за ступенем розвитку. Тут поруч з дрібним сільським кустарем, який здебільшого виготовляв товари для власного споживання, в містах існували цехові спілки ремісників, які виготовляли товар для широкого споживача, появились з середини XVIII ст. справжні не тільки казенні, але й приватні мануфактури. До них слід віднести суконну, шкіряну та свічкову фабрики купця М. Фалєєва¹³³.

Ці різні форми ремесла поширювалися серед різних верств населення регіону, в тому числі й на території Запорозької Січі. Якщо в зимівнику здебільшого працювали ремісники-кустарі, то в самій Січі та в деяких інших запорозьких поселеннях, крім них, зустрічалися майстерні, в яких працювали по декілька робітників. У м. Новому Кодакі в кравецькій майстерні козака Дерев'янківського куреня Лазаря Глоби працювало до 15 чол.¹³⁴ У цьому ж

Кодаку виготовляли, згідно з повідомленнями 1774 р., й плуги, котрі продавали зимівчанам¹³⁵. Запорожці уміли виготовляти зброю, добувати селітру й виготовляти порох, будувати чайки, шити одяг та взуття. Сучасники писали, що серед них були люди різних професій. С. Мишецький зазначав, що на Січі жили ковалі, слюсарі, шевці, кравці та ін. Жили вони у своїх будинках на передмісті¹³⁶.

Розвиток сільського господарства Степової України створював передумови для формування переробної промисловості. Особливого поширення набуло млинарство. На ріках, річках будувались млини, в тому числі й човнові. У місцях, де не можна було влаштувати водяні млини, будували вітряки, а в деяких селах згадуються й земляні млини, що приводилися в рух кіньми або волами. Наприкінці XVIII ст. в окремих селах нараховувалось навіть до двох десятків млинів. Так, у сл. Старій Охочій, на Українській лінії, в 1774 р. було 15 вітряків¹³⁷. У млинах не лише переробляли зерно на борошно, виготовляли крупу, але й у деяких знаходилися ступи для биття сукна, пилорами для розпилювання дерева та виготовлення брусів, дощок і т. ін. Загальну картину стану млинарства наприкінці XVIII ст. подає таблиця 8.

Таблиця 8. – Млинарство в Катеринославському намісництві у 1793 р.

П О В І Т И	М Л И Н И			
	вітряні	водяні	земляні	Р А З О М
Полтавський	178	140	–	318
Градиський	45	–	–	45
Костянтиноградський	273	88	–	361
Олексопільський	188	55	1	244
Олександрійський	240	49	–	289
Єлизаветградський	286	85	13	384
Новомиргородський	113	108	13	234
Слов'янський	28	84	2	114
Бахмутський	1	69	–	70
Донецький	7	82	–	89
Катеринославський	283	77	1	361
Новомосковський	77	39	–	116
Павлоградський	148	22	–	170
Херсонський	71	15	1	87
Маріупольський	18	37	10	65
РАЗОМ	1956	960	41	1947

Відомості про кількість млинів дозволяють стверджувати, що млинарство набуло більшого поширення в північних повітах Катеринославського намісництва. На наш погляд, це підкреслює домінуюче місце у цих повітах хліборобства наприкінці XVIII ст. Притому млини знаходилися в різних типах господарств, а в козацької старшини їх нараховувалося й по декілька. Наприклад, у маєтках П. Калнишевського, згідно з переписом 1775 р., числилося три млини: один з них "в один борошняний камінь і чотири просяних ступи", другий - "в три кола і два борошняних камені", а третій - "у шість ступ". Полковникові А. Гараджі в Барвінківській стінці належав млин з двома борошняними каменями та ступою для сукна, а на Дінці - млин з трьома каменями. У маєтках військового писаря Глоби числилося три млини: вітряк "з одним колом і п'ятьма ступами та два водяні млини (на р. Самарі в "три кола", а на р. Вовчій - "в два камені і шість ступ")¹³⁸.

Згідно з реєстром 1774 р. у Новому Кодаку було 7 млинів, у Карнаухівці - 4, Кам'янським - 3, Романковому - 2, у Ст. Кодаку - 7, на Дніпрі, між останнім порогом і Хортицею, - 5, стільки ж у межах Самарської паланки, а в с. Половиці лише козаку Лазарю Глобі належало 3 млини й один фолюш. Загалом на обох берегах Дніпра, від Нового Кодака до Хортиці, у реєстрі значиться 41 млин і один фолюш¹³⁹.

Поруч з млинарством наприкінці XVIII ст. на півдні все більшого поширення набирало гуральництво. Гільденштедт зазначав, що деякі з гуралень були збудовані настільки досконало, що заслуговували всякого "наслідування"¹⁴⁰. Здебільшого обладнання гуралень складалося з бродильних чанів, великого мідного котла для нагрівання води, печей, чавунних або мідних котлів для кип'ятіння затору, холодильних пристроїв, системи перегінних труб і посуду для відбору та зберігання готової продукції. Відходи від "палення" горілки використовувалися для відгодівлі худоби, перш за все свиней. Горища гуралень переважно використовували для виготовлення копченостей з відгодованих на відходах гуральні тварин. Це дає можливість стверджувати, що в деяких господарствах під кінець XVIII ст. були наявні цілі комплекси по переробці сільськогосподарської продукції (млини, гуральні, в яких одночасно й виготовляли різні копченості, крупорушки, рідше пивоварні).

Про розміщення дрібних підприємств переважно по переробці сільськогосподарської продукції та деяких інших у межах Катеринославського намісництва свідчить таблиця 9.

Таблиця 9. – Гуральні та інші підприємства Катеринославського намісництва в 1793 р.¹⁴¹

П О В І Т И	П і д п р и є м с т в а				
	гуральні	цегельні	шкіряні	інші	РАЗОМ
Полтавський	24	6	–	–	30
Градиський	–	–	–	3	3
Костянтиноградський	4	–	–	1	5
Олександрійський	4	–	–	–	4
Олександрійський	16	–	–	–	16
Єлизаветградський	10	6	9	–	25
Новомиргородський	2	2	1	1	6
Слов'янський	10	1	–	–	11
Бахмутський	17	–	–	–	17
Донецький	8	3	–	1	12
Катеринославський	8	1	–	1	10
Новомосковський	5	–	1	–	6
Павлоградський	2	–	–	–	2
Херсонський	3	7	–	1	11
Маріупольський	–	–	7	4	11
Р А З О М	113	26	18	12	169

Хоч наведена таблиця не дає повної картини стану підприємств, однак з урахуванням наведених відомостей можна переконатися, що найбільше дрібних підприємств припадало на Полтавський, Єлизаветградський та Олександрійський повіти. Серед видів підприємств на другому місці після млинів ішли гуральні. Значно менше було інших підприємств, до яких належали 6 текстильних (4 в Маріуполі), 2 – цукрових (в Кременчуку та Херсоні), зброярня та селітроварня (в Кременчуку), кавове (в Новомиргороді) та пивоварня (в Донецьку – нині Луганськ). Цукрові заводи працювали на привізній сировині - цукровій тростині.

Серед гуралень, описаних академіком Гільденштедтом, на особливу увагу заслуговує гуральня в с. Протопопівці, неподалік від м. Ізюма. Автор підкреслив, що наявність млинів і лісів спонукала землевласників до заведення гуралень. Здебільшого гуральня складалася з будівлі, стіни якої мали до 10 сажнів у довжину і 2 сажні в ширину. В щитах даху знаходилися отвори для виходу диму, а в кінці будівлі - вхідні двері. Крім них, у стінах не було ніяких інших отворів. В середині гуральні вздовж однієї з поздовжніх стін стояли один біля одного три бродильних чани діаметром у два

сажні, а в висоту - два аршини. За декілька футів від них були влаштовані печі близько 3,5 футів заввишки. Їх основа мала до 6 кв. футів. Отвори печей розташовувалися на два фути над землею. Їх величина складала 2 кв. фути. У верхній отвір печей вмонтовувалися напівсферичної форми котли, ширина яких зверху складала 3,5 фута, а глибина - 2 1/3 фута. Після наповнення котлів затором їх закривали круглою дерев'яною кришкою, а щілини замазували тістом. У кришці знаходився отвір до 7 дюймів завширшки. На нього замість шолома ставили глиняний горщик у вигляді зрізаного конуса в 1,5 фута заввишки та один фут завширшки. З нього виходили дві або три глиняні трубки до 6 дюймів завдовжки та 2,5 дюйма завширшки. Вони переходили у мідні, дещо більших розмірів (місця їх з'єднання замазувалися). Мідні трубки під нахилом проходили через холодильник, над яким знаходився жолоб. З нього через отвори вода надходила до холодильника, з якого тепла вода по трубці виводилася до наступного й охолоджувалася. Під отворами мідних труб ставили місткості для спирту. Обабіч котлів знаходилися жолоби, якими відпрацьований затор (барда) стікав до корит, розташованих по 4 в ряд з кожного боку гуральні. Між ними поміщався великий мідний котел, до одного сажня в ширину, для нагрівання води і приготування затору.

Й. Гільденштедт підкреслював, що хоча така гуральня не була позбавлена ряду недоліків, які, перш за все, негативно впливали на затрати палива, а також і вихід спирту, в зв'язку з надмірною товщиною трубок, зате система охолодження спирту була влаштована досить добре і заслуговувала на увагу¹⁴².

Ще більш сучасною і досконалою, згідно з описом Гільденштедта, виглядала гуральня в с. Геївці генерал-майора Мейєра. На р. Бурляй знаходилася дамба, що зберігала воду для млина. Поруч з млином розташовувалася гуральня. На відміну від попередньої, її печі мали труби для виведення диму з приміщення. Отвори печей закривалися дверцятами. В приміщенні була стеля. Між нею і покрівлею закінчувалися димарі. Завдяки цьому в гуральні не збирався дим і в той же час дощ через димарі не заливав печей. Через отвори в щитах даху дим виходив назовні. Горище гуральні продуктивно використовувалося для виготовлення копченостей. Однак через нестачу лісу в окремі роки й через неврожайність гуральня працювала не завжди стабільно. Гільденштедт зазначив, що в 1774 р., у зв'язку з неурожаєм указом губернатора гуральництво в Слобідсько-Українській губернії було заборонене¹⁴³.

Оцінюючи стан гуральництва Катеринославської губернії наприкінці XVIII ст., варто підкреслити, що хоч обладнання цих підприємств не поступалося перед подібними в інших регіонах, а подекуди навіть було й досконалішим, однак через відсутність лісів,

а інколи й недостатню кількість зерна виготовлялося на них за рік значно менше спирту, ніж в інших місцях України. Якщо в середньому річна продукція гуральні в інших регіонах наприкінці XVIII ст. складала до 2000 відер горілки, то гуральня корнета Ф. Савицького (на три котли) в Катеринославському повіті давала лише на рік 400 відер горілки.¹⁴⁴ Деякі документи дозволяють стверджувати, що більшість гуралень працювала лише восени та взимку.

Отже, серед різних видів промислів у другій половині XVII - XVIII ст. на півдні України найбільшого поширення набуло рибальство. Наприкінці XVIII ст. на узбережжі Азовського моря, на берегах Дніпра й Бугу знаходилося чимало рибних заводів, на яких проводилася переробка риби й виготовлялися різні види рибної продукції. Реалізувалася вона не тільки на місці, але й доставлялася в різні райони України та за її межі.

У процесі освоєння регіону зменшувалася роль мисливства, оскільки кількість диких звірів скорочувалася. Досить поширене на перших порах бортництво поступово трансформувалося у пасічництво, яким займалися як селяни, так і міщани. З кінця XVII ст. все більшого поширення набувають дрібні підприємства по переробці сільськогосподарської продукції, перш за все млини, а з XVIII ст. - гуральні. У межах Катеринославського намісництва наприкінці XVIII ст. нараховувалося близько 3000 водяних, вітряних і земляних млинів, 113 гуралень. Деякі з цих підприємств склали справжні господарські комплекси по переробці сільськогосподарської продукції і виготовленню різних виробів. Все це свідчить про поступову трансформацію деяких промислів у дрібне товарне виробництво.

Значно менше подають джерела відомостей про розвиток ремесла, зокрема в селах. Лише на підставі поодиноких повідомлень можна дійти висновку, що й у цій сфері промислової діяльності, особливо протягом XVIII ст. мали місце значні зрушення. У містах зросла чисельність ремісників різних спеціальностей, виникли їх цехові організації. Все це дає підстави стверджувати, що протягом XVI-XVIII ст. ряд характерних для регіону промислів переросли в дрібне товарне виробництво, котре забезпечувало своєю продукцією не тільки потреби місцевого населення, але й частково загальноукраїнський та міжнародний ринок.

Подальший розвиток сільського господарства створював необхідну базу для формування в краї підприємств переробної промисловості, майстерень по виготовленню різних виробів широкого вжитку. Торські та Бахмутські промисли, які у XVIII ст. стали казенною мануфактурою, сприяли проведенню геологопошукових робіт на території нинішнього Донбасу та сприяли створенню передумов зародження гірничодобувної і металургійної промисловості Південно-Східної України.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ. ТОРГІВЛЯ. МІСТА

1. Шляхи сполучення

Південь України належить до тих регіонів Східної Європи, які з найдавніших часів мали тісні зв'язки з країнами Сходу, Середземномор'я, Західної та Північної Європи. В період панування тут кочівників вони дещо занепали, але навіть при Золотій Орді частково продовжували функціонувати, з'єднуючи Схід з Заходом як по суходолу, так і морем. Морськими воротами, через які у той час східні товари переважно потрапляли до країн Західної та Північної Європи, було м. Кафа (нині – Феодосія) на південно-східному узбережжі Криму. Від нього до Перекопу, через півострів, йшла дорога, яка звідти розходилася в різних напрямках.

На північний схід, до Москви, вів Муравський шлях. Від Перекопу він ішов на витоки р. Молочної, а далі по Приазовській височині, Дніпровсько-Донецькому водозборі виходив у район м. Белгорода і, перетнувши Сіверський Донець, прямував до Москви. В "Книге Большому чертежу" говориться, що, їдучи по ньому до Перекопу, під м. Лівнами треба було переходити р. Тиху Сосну, а відтак по водозборі Десни й Осколу, Псла і Сіверського Дінця мандрівник виходив у відкрите поле. Між Коломаком і Мжею знаходився рів завдовжки 3 версти. Його ширина складала до 1,5 сажня, а глибина - понад один сажень. Обійти його було неможливо, бо обидва кінці валу впиралися в ліси та болота. Далі дорога проходила поміж Мжею (зліва) і Орчиком (справа), Водолагою і Берестовою, Чепелем і Оріллю, Сухим Торцем і Тернівкою. На витоках останньої стояв "кам'яний чоловік", а на р. Самарі - "дві кам'яні дівки". Річку Вовчу Муравська дорога перетинала при впадінні в неї правої притоки р. Солоної. Від Вовчої до Конки її протяжність складала до 100 верст, а від останньої до Перекопу - понад 100 верст¹.

Запорожці називали цей шлях "одвічним", що підкреслювало час його функціонування, "безкраїм", що говорило про його протяжність. З цього приводу вони любили жартувати: "Лежить гася - простяглася, а як встане, то й неба дістане"². До речі, в межах Запорожжя він простягався понад 200 верст.

Від нього відходило декілька відгалужень. Серед них найбільш відомим був Чумацький шлях, який від витоків р. Молочної йшов до Великого Лугу, а відтак лівим берегом Дніпра, переходячи Самару, Оріль, виходив на Ворсклу, де з'єднувався з іншими, що йшли в південно-східному та південно-західному напрям-

ках. Цим шляхом переважно на Лівобережну Україну доставлялася кримська сіль. Ним скористався В. Голіцин для походів російських військ на Крим у 1687 і 1689 рр.³

При витоках цієї ж р. Молочної від Муравської дороги відходила на схід Кальміуська. Спочатку вона йшла паралельно до узбережжя Азовського моря. Досягши Кальміусу, повертала на північний схід і по правому березі ріки виходила в межиріччя Бахмуту й Лугані. Перейшовши Сіверський Донець між його лівими притоками - Красною та Айдаром, виходила на з'єднання з Муравською під цими ж Лівнами. Кальміуською дорогою переважно користувалися кримські татари для спільних з ногайцями походів на південно-західні повіти Московської держави⁴. Для спостереження за нею у 1571 р. московський уряд установив при гирлі Айдару спеціальну сторожу. Але вже в 1578 р. вона була скасована, бо татари з побудовою нових міст на півдні Росії стали оминати її⁵.

При витоках Сухого Торця й Самари від Муравського шляху відходила Ізюмська дорога. Вона переходила Сіверський Донець у найзручнішому місці, при Ізюмській переправі, по правому березі Осколу йшла на з'єднання з Муравською, не доходячи до м. Лівни. Протягом XVII ст. вона чи не найбільше використовувалася для дипломатичних зв'язків між Москвою і Кримом, оскільки це був найкоротший шлях, який вів від російського прикордонного м. Валуйки до Перекопу⁶. Використовували його і російські "солепромисловці" для доставки солі з Торських промислів до південних повітів Росії⁷.

На лівобережжі Дніпра з давніх часів користувалися так званим "Залозним шляхом", який зв'язував Київ з Тмутараканню. З Києва він ішов на Переяслав, Голтву (на Полтавщині), а відтак виходив на Муравський шлях, по ньому і Донецькому кряжу досягав Савур-Могили, звідки одна його гілка йшла на Дон, друга - до Азова. У XVIII ст. цим шляхом з Дону на Лівобережну і Слобідську Україну доставлялася риба, а з Тора – сіль⁸.

Записки татарського мандрівника Е. Челебі дозволяють стверджувати, що не тільки татари, але й купці інших країн користувалися дорогою, яка узбережжям Азовського моря з Криму вела до Азова й на Дон⁹. Крім цього шляху, запорожці на Дон, а донські козаци на Запорожжя найчастіше добиралися через степи, притримуючись р. Вовчої. По правому її березі вони виходили на Донецько-Азовський водозбір, а по ньому - до Савур-Могили й Черкаська чи Азова. Цим шляхом користувалися й чумаки, прямуючи з Правобережної України на Дон за рибою¹⁰.

Безпосередньо з цим шляхом зв'язаний потайний водний шлях із Дніпра до Чорного моря і навпаки, яким користувалися

запорожці у випадках блокування гирла Дніпра турецьким флотом. У літературі можна зустріти різні варіанти переходу з Дніпра до Азовського моря. На наш погляд, найвірогіднішим можна вважати перехід з Дніпра до Самари, її лівої притоки Вовчої та лівої притоки останньої р. Осикової, а з неї - до правих приток Кальміусу - Береснігової та Широкої. Саме між верхів'ями цих річок, як показала перевірка на місцевості, віддаль складає "до одного льє" (4,5 км), на що вказував Боплан в "Описі України", прийнявши, як вважають дослідники, замість Кальміусу Міус. Тому багато дослідників вважають, що з Вовчої добиралися до правої притоки Міусу - р. Кринки, яка бере початок на західних відрогах Донецького кряжу, а Міусом виходили в Азовське море. Однак з такою думкою погодитись дуже важко, бо тоді довелось би долати віддаль замість 4,5 км в десять раз більшу. З варіантом Вовча-Кальміус погоджуються відомості про потайну водну станцію на Вовчій, до прийняття нею Осикової, де запорожці утримували свої чайки, які використовували для спільних з донськими козаками морських походів¹¹. У цю систему водного переходу вписується споруджена запорожцями на початку XVII ст. при гирлі Кальміусу фортеця Домаха, яка була не тільки своєрідними морськими воротами, але й самим східним форпостом Січі на узбережжі Азовського моря¹².

Про те, якими на той час були сухопутні шляхи, що проходили через Степову Україну, можна зробити певні висновки на підставі записок мандрівників і дипломатів, які користувалися ними в XVII - XVIII ст. Так, про стан Муравського шляху можна довідатися із статейного списку московських послів В. Тяпкіна та М. Зотова, які добиралися по ньому до Криму восени 1680 р.

Із Москви через Батурин, Суми, Вольний, Богодухів, Вільшанку вони дісталися до останнього на цьому шляху поселення м. Валок, збудованого в 1646 р. при уже згаданому земляному валу між річками Коломаком і Мжею¹³. Далі дорога йшла через степ до Перекопу. Першу зупинку після Валок посли зробили при витоках р. Орелі. Тут вони знайшли достатньо дров, води, риби, а для коней трави. Між Ореллю і польовою річкою Тернівкою вони проїжджали по випаленому степу. На Тернівці також знайшлося все необхідне для влаштування відпочинку. Наступний привал довелось їм зробити при витоках Самари. Від Самари аж до Перекопу на своєму шляху вони не знайшли лісу, лише по берегах річок і в балках зустрічалися тальник і терен. У степах водилося багато різних звірів і птиці, в ріках - риби. На подорож від Валок до Кінських Вод дипломати затратили 7 днів (з 6 по 13 жовтня). Біля Кінських Вод вони зустріли валку чумаків із сіллю. На лівому березі ріки побачили "капище бусурманское каменное". Кримські

гінці, що супроводжували їх, розповіли, що це залишки ставки Мамаю, яку покинули татари після його поразки. У своєму звіті дипломати пропонували при витоках Орелі, Самари й Кінських Вод збудувати укріплені міста й поселити в них "служилих" людей¹⁴.

Порівняння опису Тяпкіна і Зотова з описом в "Книге Большому чертежу" дозволяє стверджувати, що протягом XVII ст. фактично не відбулося ніяких змін у стані цього шляху. Тому не дивно, що чумацтво віддавало перевагу шляху, що проходив по лівому березі Дніпра й відомий під назвою Чумацького.

На північний захід від Перекопу до Тавані, на Дніпрі, де при литовському князі Вітовті була збудована кам'яна митниця, з давніх часів вела дорога, якою добиралися до Криму купці не лише з різних регіонів України, але й європейських країн. Нею найчастіше нападали кримські орди на Правобережну Україну, Поділля й Волинь. Від Тавані вона розходилася в різних напрямках. Одним із них був так званий Королівський або Шпаків шлях, який, переходячи у пониззях обидва Інгули, виходив на витоки р. Мертві Води, а звідти між верхів'ями Ташликів і Великої Вісі з одного боку, Сугаклеї, з другого – йшов до Чорного лісу. З Чорного лісу одне з його відгалужень, притримуючись правого берега Дніпра, йшло на Київ, а з нього до країн Західної Європи, Скандинавії та Москви. Друге, - поминувши витоки р. Кільтені (притоки Вісі), йшло до Синюхи, м. Торговиці, а відтак до Умані, Вінниці, Львова і далі на захід. Найближче до Дніпра тримався Крюківський шлях, який з м. Крюкова по правому березі Дніпра доходив до Кічкаської переправи, де переходив ріку, щоб з'єднатися з Чумацьким.

Чорний шлях від Тавані межиріччям Інгульця й Базавлука також досягав Чорного лісу, де з'єднувався з королівським шляхом.

Із Січі до Гарду, на Бузі, вели дві дороги - Січова вища і Січова нижча¹⁵. Так виглядала сітка найважливіших шляхів, що перетинали Степову Україну в XVI-XVII ст., з'єднуючи не тільки окремі її частини, але й край загалом з іншими регіонами та сусідніми державами.

Опис шляху від Переволочни до Піщаного Броду на Бузі, складений наприкінці XVII ст. козаками Полтавського полку й поміщений в літописі С. Величка, дозволяє також скласти уяву про стан доріг правобережної частини Степової України.

Перша зупинка від Дніпра на цьому шляху була при витоках Омельника, де можна було знайти дрова і воду. Друга - на р. Кам'янці, де можна було знайти хмиз із терну і воду для приготування їжі. На Кам'янці знаходилися "броди для табору", тобто переправи. Третій відпочинок робили на Інгульці, де було доста-

тньо і дров, і води. Через брід на Інгульці можна було перебраться "табором в кільканадцять лав", а в інших місцях, вище і нижче від нього, зробити це було важко, за винятком кінноти. Четверту зупинку на цьому шляху робили при переправі через р. Бешку. Там було достатньо дров і води, знаходилися місця, через які можна було перейти без усяких труднощів, лише в деяких доводилося "будувати переправи". П'ятий відпочинок робили на безіменній притоці р. Інгулу, яка виходила з правого боку Чорного лісу. Там знаходилася лоза й терен, вода - плесами. Шоста зупинка знаходилася на р. Інгулі, де було достатньо дров, два броди, якими здавна ходили за рибою. Ріку можна було переходити табором у три й чотири лави, коли була мала вода. В інших місцях важко було переправлятися через неї. Сьомий привал робили біля Сугаклеї та Сугаклейчика, де було достатньо дров і води, але важка переправа. Восьма зупинка знаходилася над Мертвоводом, де були вода й дрова. Дев'ята - теж над Мертвоводом, при переправі через нього. Там знаходився брід, через який можна було перебраться табором в "десять лав"; дрова діставати тут було важко. Десятий відпочинок робили на р. Гарбузинці, котра впадає до Мертвоводу. Там також важко було знайти дрова. Одинадцятий відпочинок знаходився при Бузі, коло Піщаного броду, де турки зводили міст. Для побудови мосту поблизу можна було знайти придатне дерево¹⁶.

Після переправи через Буг до Причорномор'я вела одна дорога. Від р. Чакчаклій вона розходилася: права її гілка понад Телігулом, Куяльником ішла до Тягині, Білгорода-Дністровського (Акермана), ліва - вздовж правого берега Бугу йшла до Очакова. До останнього добиралися за 2,5 дня, а до Акермана - за 8 днів. Від Переволочни ця дорога по правому березі Ворскли йшла на Полтаву, Гадяч і Батурин¹⁷.

Вважаємо, що такий детальний опис дороги повинен був служити своєрідним дорожником для командирів військових з'єднань, щоб вони могли орієнтуватися, де краще влаштуватися на відпочинок і в яких місцях переходити та в який спосіб річку, що зустрінеться на їхній дорозі. Порівняння наведеного опису з описом В. Тяпкіна та М. Зотова свідчать, що стан доріг був однаковий як на схід, так і на захід від Дніпра.

Крім сухопутних доріг у XVI-XVII ст. використовувалися й водні. Головною водною артерією, що зв'язувала край з іншими регіонами, служила р. Дніпро з її притоками. Але дніпровські пороги обмежували судноплавство по всій ріці, особливо в межах Степової України. Лише навесні і то не без ризику можна було провести без втрат плоти та баркаси через пороги. Тому переважно баркаси доходили до першого порога, тобто до гирла Сама-

ри. Тут вантаж перекладали на підводи і доставляли до Кічкасу або до р. Московки, звідки його можна було доставити водою до Чорноморського узбережжя. На Січ заходили й морські судна.

Крім Дніпра, для доставки хліба, лісу до чорноморських портів з Прикарпаття й Поділля використовувалася р. Дністер. У зворотному напрямку по ньому везли інколи рибу та ремісничі вироби з країн Сходу¹⁸. Для доставки подільського хліба до чорноморських портів користувалися й Південним Бугом, зокрема після прийняття ним Кодими й Синюхи¹⁹.

З другої половини XVI - до середини XVIII ст. зустрічаються повідомлення про судноплавство на Сіверському Дінці. За XVII ст. наявні відомості про використання ріки донськими козаками для поїздок до Святогірського монастиря, для транспортування частини повстанців і військового спорядження загону Олекси Черкашеніна (Хромого), що діяв на Слобідській Україні під час селянської війни під керівництвом С.Разіна, а також для доставки товарів із Слобожанщини до Азова та навпаки²⁰. Документально засвідчено використання Сіверського Дінця для транспортування зброї та провіанту зі складів у Ізюмі до Азова під час російсько-турецької війни в 1735-1739 рр.²¹ У подальшому, як стверджують укладачі описів Харківського намісництва кінця XVIII ст., судноплавство по Дінцю стало неможливим через побудову на ріці дамб і гатей у зв'язку з розвитком млинарства²².

Необхідно підкреслити, що суходільні дороги в XVI-XVII ст. придатні були лише для пересування в літній час, бо навесні та восени проїхати через степ, переправитися через повноводні ріки було нелегко. На підставі уже згаданих і ряду інших джерел можна дійти висновку, що татарська назва "сакма" для визначення дороги як стежки, якою можна проїхати верхи на коні, більше відповідає тогочасному стану доріг, ніж те, що ми вкладаємо в це поняття нині.

Здебільшого вони проходили по водорозділах рік, підвищеннях, а великі ріки переходили у найбільш доступних і зручних для переправи місцях. Крім переправ на великих ріках, зручних бродів - на малих, придатних місць для відпочинку, де можна було попасти волів, коней, приготувати їжу, нічим іншим вони не відзначалися. Нерідко купцям і дипломатам, що проїжджали цими шляхами, доводилося будувати гаті, щоб переправитися з одного берега ріки на другий²³. Правда, в межах Війська Запорозького протягом XVII ст. при дорогах все частіше згадуються пікети, котрі з часом переростали в зимівники. За розпорядженням коша їх мешканці повинні були не лише забезпечувати охорону чумацьких ватаг, що йшли цими шляхами, але й в разі потреби надавати їм необхідну допомогу. Правда, за ці послуги сплачу-

валося відповідне мито на користь коша²⁴. Переважна більшість таких пікетів знаходилася при переправах і розгалуженнях доріг.

У XVIII ст. стан шляхів, зокрема суходільних, все більше привертає увагу не лише центральної, але й місцевої влади. У ході будівництва оборонних споруд, перш за все Української, Дніпровської ліній, збудовані на них фортеці з'єднувалися за допомогою доріг, прокладення яких розглядалося як складова частина загального комплексу робіт, на які відводилися відповідні кошти та матеріали.

При прокладенні нових доріг на ріках будувалися мости, дамби. Дороги засипалися гравієм, завдяки чому ними уже можна було скористатися за будь-якої пори року. Так, прокладена в 30-х рр. XVIII ст. між фортецями Української лінії дорога з'єднала Подонців'я з Придніпров'ям, м. Ізюм - з Переволочною²⁵. Під час війни Росії з Туреччиною влітку 1736 р. на Чумацькій дорозі, якою російські війська просувалися до Криму, українські козаки зводили мости, різні оборонні споруди, в яких розмістили гарнізони, провіант, зброю та інше спорядження. Завдяки цим гарнізонам підтримувався тісний зв'язок між військами та основною базою армії, що знаходилася на Українській лінії, гарантувалось пересування по дорозі²⁶.

В 40-50-х рр. XVIII ст., в ході будівництва укріплень на кордоні з Польщею, розміщення рот гусарського і Пандурського полків Нової Сербії та Новослобідського полку, прокладалися дороги, які з'єднали між собою міста і села правобережної частини Степової України, зміцнили її зв'язки з іншими регіонами та сусідніми країнами²⁷. Під час будівництва Дніпровської лінії проклали дорогу, що з'єднала не тільки збудовані на ній фортеці (Петрівську, Захарівську, Олексіївську, Кирилівську, Григорівську, Микитівську та Олександрівську), але й Середнє Подніпров'я з Північним Приазов'ям і Керченським півостровом, зокрема містами Єнікале та Керч, що були причислені до Азовської губернії, з Таганрогом, Ростовом і Азовом²⁸. Певну увагу приділяв цій справі і Запорозький кіш, дбаючи в першу чергу про поліпшення зв'язку з паланками. Козаки й посполиті були зобов'язані нести спеціальну повинність по лагодженню доріг і мостів, догляду за ними²⁹.

У другій половині XVIII ст. на дорогах півдня все частіше згадуються заїжджі двори, які утримували козаки, державні селяни, купці. На них можна було заночувати, похарчуватися. Для підтримки регулярного зв'язку з регіонами, адміністративними центрами центральний уряд зобов'язував місцеві власті утримувати поштові станції. Й. Гільденштедт зазначав, що з Петрівської фортеці Дніпровської лінії відходили дороги на Таганріг, Олександрівськ, Бахмут. На них знаходилися поштові станції³⁰. На доро-

зі в 154 версти від Петрівської фортеці до Таганрога знаходилось 7 станцій³¹.

На утримання станцій збирався спеціальний податок, по 4 коп. з "ревізької душі" державних селян. За ці гроші на станціях утримувалися ямщики та коні³². На шляху з Петрівська до Таганрога ямщиками служили переважно українські козаки.

Таким чином, у ході заселення та освоєння краю поліпшувалася стан доріг, на ріках і річках зводилися мости, утримувалися пароми, а при дорогах влаштовувалися заїжджі двори, поштові станції, що, звичайно, сприяло зміцненню не лише внутрішніх, але й зовнішніх зв'язків регіону. Наприклад, якщо в середині XVII ст. із Слобідської України на Торські соляні промисли можна було перебратися через Сіверський Донець лише на поромі, який належав Святогірському монастиреві і давав йому певну частину прибутків³³, то через століття у цьому місці знаходилися два мости (біля монастиря та містечка Маяки), а кожна рота Слов'яносербії, розташована на правому березі Дінця, з його лівобережжям з'єднувалася поромом³⁴.

Розширення мережі шляхів сполучення збільшувало чисельність переправ, мостів, гатей на ріках та річках. У 70-х рр. XVIII ст. на Дніпрі згадуються такі переправи: Кременчуцька, Мишуринорізька, Романківська, Кодацька, Будилівська, Кічкаська, Микитинська, Білозерська, Рогачівська, Каїрська, Носиківська, Кам'янська, Таванська, Бургунська, Тягінська; на Південному Бузі - Вітовтівська, Мігійська, Піщана, Гардова, Кременчуцька, Чартійська, Овеча, Соколянська³⁵. Переважно переправи знаходилися на мілководних місцях. На переправах великих рік утримувалися пороми, будувалися мости. Так, у новозбудованому м. Олександрівську, на Кічкаській переправі, через Дніпро переправлялися на поромі, а на Сухій і Мокрій Московках знаходилися мости³⁶.

Вигляд тогочасного порома до певної міри можна відтворити на підставі опису порома через Сіверський Донець, який був складений у 1774 р. Гільденштедтом. Цей пором складався з трьох колод, скріплених прибитими зверху дошками. По воді рухався за допомогою протягнутого між берегами ріки каната. При необхідності користувалися веслами та баграми. Такі пороми, за спостереженням Гільденштедта, були в усіх поселеннях, розташованих на берегах ріки³⁷.

Пороми, мости переважно здавалися на відкуп. Відкупщики збирали за користування ними проїзне мито і були зобов'язані утримувати їх у належному стані. Доказом цього може служити історія з перевозом на р. Білозірці.

У 1755 р. перекопський кайман Аблам Муртазі-ага отримав від хана дозвіл на влаштування на р. Білозірці перевозу. Кайман

віддав перевіз запорозькому козакові. Від останнього це право дістав Запорозький кіш. Кошовий отаман Пилип Федорів 24 серпня 1764 р. видав наступний універсал: "Всем проезжающим в Крым великороссийским и малороссийским купцам и ватажникам, и особенно Войска Запорожского казакам, чрез сие объявляется: по общему в Коше Войска Запорожского приговору на той стороне Днепра, на турецкой стороне, на речке Белозерке, мост, который прежде сего был в лесах, вновь к безнужному всем проезжающим чрез оной проходу построить и получить с оного приход на Войско определено. Для собирания которого шафарем казак куреня Каневского Петро Носенко выбран и определен, который со всех проходящих чрез тот мост, кроме турецких людей, имеет взывать платеж по нижеписанному, а именно: от важных караванских купеческих возов по 10 коп., от соли с запорожских казаков с четверки по 8 коп., а с паровицы - по 4, от порожних - с четверки по 3, а с парового по 2 коп., с малороссийских ватажанских волов с солью от четверки по 10, с паровицы - по 6, порожних возов от четверки по 5, а с паровицы - по 3 коп. Ежели кто в провозе соли не имеет к уплате денег, то как с запорожских казаков, так и с малороссиян - от четвертного воза по полпуда соли, а с пароволового - 1/4 часть пуда брать"³⁸.

Отже, протягом другої половини XVII-XVIII ст. не тільки збільшилася кількість сухопутних доріг, що проходили через Степову Україну, але й значно поліпшився їх стан. Можна стверджувати, що із сакм вони стали перетворюватися в справжні шляхи з мостами та переправами на ріках, заїжджими дворами і пошто-вими станціями.

На жаль, цього не можна сказати про водні шляхи півдня України. Побудова на деяких ріках млинів, дамб обмежувала їх використання для судноплавства. До числа таких рік належав Сіверський Донець, який ще у другій половині XVII ст. від Чугуєва та Ізюма використовувався як водяний шлях із Слобідської України на Дон, до Азова, а з середини XVIII ст. він фактично втратив це значення. Лише на окремих ділянках згадується про використання ріки для водного сполучення.

У другій половині 70-х - на початку 80-х рр. XVIII ст. робилися спроби побудови обхідних каналів біля дніпровських порогів, які повинні були забезпечити судноплавство по Дніпру. В. Зуєв підкреслював, що роботи велися на кошти купця Фалєєва. Мандрівник у 1781 р. спостерігав за будівництвом каналу біля Ненаситецького порога. На час його перебування на правому березі ріки прорили канал завдовжки до 170 сажнів і завширшки до 10 сажнів. Описавши всю складність робіт, які велися в гранітних скелях порога, Зуєв констатував, що Фалєєв добився в обводненні Не-

наситецького порога чималого успіху, але не вистачало "твердого наміру" довести справу до кінця³⁹. Думається, що не тільки в намірах полягала вся справа, але й у фінансуванні та технічному оснащенні робіт, які необхідно було виконати, щоб побудувати обхідні канали біля цих порогів. Тому роботи були припинені, що й визначило в подальшому розвиток судноплавства на Дніпрі аж до побудови Дніпрогесу.

Таким чином, південь України, незважаючи на занепад причорноморської торгівлі в період панування в регіоні монголо-татар, продовжував відігравати важливу роль у зміцненні взаємостосунків країн Сходу і Заходу. Через нього проходили як суходільні, так і водні шляхи, якими східні товари потрапляли до Європи, європейські - на ринки Сходу. Найважливішим з них були Чорний та Муравський, які перетинали регіон у північно-західному та північно-східному напрямках, з'єднуючи його з країнами Близького Сходу та майже всієї Європи. Протягом XVII-XVIII ст. вдосконалювалися старі шляхи та прокладалися нові. На ріках і річках зводилися мости, будувалися пороми, заїжджі двори для купців, поштові станції, що робило користування наявними в регіоні дорогами не тільки зручнішим, але й безпечнішим.

2. Внутрішня і зовнішня торгівля

Сухопутні та водні шляхи, що перетинали Степову Україну з півдня на північ та з заходу на схід, сприяли втягненню регіону в торгів зв'язки не тільки з іншими землями України, але й з багатьма державами світу, особливо з найближчими сусідами.

Найбільш поширеними товарами, що йшли з півдня України в інші регіони, а також і за рубіж протягом XVI-XVIII ст., були риба та сіль. До кінця XV ст. належать повідомлення про приїзд купців з Литовського князівства за рибою та сіллю в пониззя Дніпра⁴⁰. З листа кримського хана Менглі-Гірея до великого московського князя Івана III від 1499 р. довідуємось, що до Криму за сіллю приїжджали піддані останнього, котрі добували у володіннях хана "багато солі", завдаючи збитків його казні⁴¹.

До першої половини та середини XVI ст. належать численні повідомлення про вилов риби та про згромадження солі в прогнях і лиманах Причорномор'я мешканцями Черкаського та Канівського староств⁴².

З організацією Запорозької Січі не тільки розширюється використання природних ресурсів краю місцевим населенням, але й приїжджими з різних регіонів України чумаками. На рубежі XVI-XVII ст. джерела засвідчують досить активну відхідницьку діяльність української і російської людності на всій території регіону.

Як уже зазначалося, з кінця XVI ст. жителі Лівобережної України та південних повітів Московської держави найбільш часто приїжджали за сіллю на Тор⁴³. Крім виварки солі, українські та російські відхідники добували тут шкури хутрових звірів, які доставляли до Києва та інших міст⁴⁴.

До початку XVII ст. поселенці південних повітів Московської держави здебільшого користувалися староруською та пермською сіллю⁴⁵. Іноземна інтервенція та повстання І. Болотнікова значно ускладнили її доставку. Тому Торські соляні промисли, що знаходились поруч, стали все більше використовуватися солепромисловцями південноруських повітів. Із повідомлення валуйчанина Поминки Котельникова 1625 р. випливає, що на Тор за сіллю щорічно прибували "охочі люди" з Белгорода, Валуйок, Оскола, Єльця, Курська, Лівен і Воронежа⁴⁶, фактично зі всіх південно-західних повітів Московської держави. В той же час населення Запорожжя та Лівобережної України віддавало перевагу більш дешевій самосадковій солі з причорноморських лиманів і прогнів.

З заселенням Слобідської України на Тор за сіллю стали все більше приїжджати її жителі. Згідно з описом С. Тітова, у 1665 р., крім казни, тут виварювали сіль "солепромисловці" з Царборисова, Чугуєва, Салтова, Нового Оскола, Усерда, Рибінська, Сум, Харкова, Брянська, Богацького, Боровська, Олешні, Полтави, Кузьмінська, Земківська, Землянська, Змієва, Лебедина, Охтирки, Колонтаєва. Виварювали вони сіль протягом двох-трьох тижнів, скільки кому було потрібно⁴⁷. Якщо врахувати, що на пароволу мажу вантажили до 60-70 пудів солі, то за літній сезон з промислів вивозилося до 0,5 млн пудів солі. Зрозуміло, що така кількість солі виварювалася не тільки для власних потреб, а здебільшого для реалізації на ринках.

Після побудови в 1663 р. через Сіверський Донець при м. Маяках мосту з чумаків і солепромисловців за користування ним стали збирати на користь казни мито. Посилення загрози татарських нападів під час російсько-турецької війни 1673-1681 рр. спричинилося до зменшення чисельності приїжджиків солеварів. Щоб стимулювати їх приїзд на Тор, царський уряд скасував на 1681-1687 рр. мостове мито⁴⁸. Очевидно, це викликало деяке пожвавлення торговельної діяльності місцевого населення, перш за все торських солеварів, яким надавалося право безмитної торгівлі сіллю, обміну її на продукти харчування на Слобідській Україні. Тож не дивно, що мешканці Соляного (Тора) з 1 вересня 1684 р. до 31 серпня 1685 р. провезли через Маяцьку заставу 486 возів солі та риби на Слобідську Україну. При цьому А. Іванов провіз 48 возів риби⁴⁹. Є всі підстави допускати, що вона бу-

ла скоріш за все виловлена на Дону чи в Азовському морі, як це робилось у XVIII ст.⁵⁰

Запорожці та чумаки з Лівобережної України у першій половині XVII ст. переважно добували сіль у соляних озерах Бердянської, рідше Кінбурської коси⁵¹. Здебільшого для власних потреб вони користувалися соляними озерами на Бердянській косі. Й. Гільденштедт, який на початку жовтня 1773 р. відвідав ці місця, зазначав, що запорожці добували там сіль для власних рибних заводів і вживання до їжі лише з двох озер, хоча на косі їх було чимало. При цьому він зауважував, що, не дивлячись на промивку озер, якість солі була низька⁵². Хоч Гільденштедт досить скептично поставився до якості та можливостей добування на Бердянській косі солі, військовими командами Азова та Таганрога для забезпечення місцевих гарнізонів і мешканців у 1706 р. в бердянських озерах було добуто 28200, а в 1707 р. - 30564 пуди солі⁵³. Це дає підстави вважати, що значна частина добутої в XVII ст. солі в бердянських озерах потрапляла на ринок.

Отже, найбільш поширеними товарами, що доставлялися з півдня України в інші регіони протягом XVI-XVII ст., були сіль, риба та хутро. Здебільшого вони доставлялись до місць їх споживання чумаками. Фактично на XVII ст. припадає оформлення чумацького промислу як своєрідного виду не тільки занять на Україні, але й особливого виду початкового нагромадження капіталу. Хоч займалися ним різні соціальні верстви населення, однак головну роль у ньому відігравало в той час козацтво⁵⁴.

Створення в ході Визвольної війни Української держави сприяло подальшому зміцненню торговельних зв'язків півдня України з іншими регіонами. Здебільшого з Лівобережної, Слобідської, а також і Правобережної України на Січ тяглися чумацькі валки з хлібом, горілкою та ремісничими виробами, а поверталися звідти з сіллю, рибою та іншими товарами, які доставлялися на Січ із країн Сходу.

У другій половині XVII ст. Запорозька Січ виступає як важливий транзитний пункт у торговельних зв'язках України з країнами Сходу та Середземномор'я. Доказом цього можна вважати не тільки появу осередку грецьких купців на Запорожжі, але й ряд пільг, які були надані українським купцям у договорі турецького султана з Військом Запорзьким і народом руським 1649 р. Згідно з договором українські купці отримували право вільного плавання в Чорному й Мармуровому морях, заходу до всіх турецьких портів і стоянки в них. Їм надавалася можливість домовлятися з купцями імперії про продаж, купівлю та обмін товарами, будувати в турецьких портах і містах свої склади. На 100 років вони звільнялися від усяких поборів, за винятком тих, що їх сплачували

турецькі купці. Запорозькому Війську дозволялося мати в Стамбулі свого представника в торговельних справах, а султану на Запорожжі. На останнього покладался обов'язок видання українським купцям паспортів на дозвіл вільного заходу до турецьких портів. Він також повинен був приводити до присяги капітанів суден, які відправлялися до турецьких міст, у дотриманні умов договору. Для утримання своєвільних людей від морських грабежів запорожці зобов'язувалися закласти декілька фортець у низзях Дніпра. Для боротьби з піратством на морі разом з донськими козаками вони зобов'язувалися виступати спільно з турецькою охороною. У випадку недотримання умов договору капітанами суден покарання накладалося тільки на них, а не на колектив судна. В разі загибелі купців їх майно віддавалося спадкоємцям або найближчим родичам⁵⁵.

Оскільки уже при Хмельницькому й після нього Військо Запорозьке та українські гетьмани уклали ряд договорів з Туреччиною та кримськими ханами про торговельні стосунки, то можна вважати, що цей договір мав більше декларативний, ніж реальний характер. Однак, як свідчать деякі факти, не можна повністю заперечувати його впливу на розвиток чорноморської торгівлі та розширення в ній участі українського купецтва⁵⁶.

Головним центром торгівлі на півдні протягом XVII-XVIII ст. фактично була Запорозька Січ. Із Січі товари як суходелом, так і по Дніпру надходили до Криму та до Архіпелагу і навпаки. Здебільшого із Запорожжя поступали до Криму продукти тваринництва, хутро, хліб. На Запорожжя переважно доставляли вина, фрукти, зброю та ремісничі вироби. До Польщі запорожці доставляли худобу, рибу, сіль, а на Запорожжя з Речі Посполитої надходив хліб, горілка та різні ремісничі вироби. Через Гетьманщину та Слобідську Україну Запорожжя торгувало з російськими землями, в тому числі й Москвою.

Із Києва на Січ товари надходили не тільки суходелними шляхами, але й по Дніпру. Для проведення барж, баркасів через дніпровські пороги при Кодаку кіш поселив лоцманську слободу, мешканці якої були зобов'язані супроводжувати вантажі через пороги. По Дніпру царський уряд наприкінці XVII ст. доставляв зброю та продукти до новозбудованих міст на берегах Самари (Новобогородицька та Сергіївська)⁵⁷.

Хоч між Запорожжям та Гетьманщиною протягом другої половини XVII ст. взаємостосунки не завжди були безхмарними, однак на Запорожжя надходили хліб, рибальські снасті, нитки для неводів, канати, полотно, обшивка, залізо, смола, лісоматеріали для спорудження чайок, сукно, тютюн та горілка, кількість якої залежала від стану врожаю на українських землях. Доставлені на

Січ товари продавалися за гроші або обмінювалися на місцеві та привізні⁵⁸. Наприклад, гетьман Мазепа 29 квітня 1699 р. звернувся з листом до прилуцького полковника Горленка, просячи його вислати підводи для перевезення борошна на Січ і до Тавані. При цьому він повідомляв, що розрахував на 20 підвід, а "кды тепер уважились мы, что мало будет тех подвод, то просим прислать в Батурин 40 подвод"⁵⁹.

Певне пожвавлення торговельних зв'язків півдня з іншими регіонами та країнами спостерігалось на рубежі XVII-XVIII ст. Обумовлювалось воно не тільки економічними зрушеннями в краї, але й наданням царським урядом пільг для іноземних купців, що прибували зі своїми товарами до Азова та новозведеного Таганрога. Одночасно було дозволено місцевим і українським купцям вступати в торговельні стосунки з приїжджими. Так, у січні 1701 р. російський уряд звернувся до іноземних купців з запрошенням прибувати з товарами до Азова, обіцяючи різноманітні привілеї⁶⁰. В першу чергу це стосувалося грецьких купців, що відігравали важливу роль у європейській та близькосхідній торгівлі. Одночасно він звернувся і до купців з України з пропозицією прибудувати до Азова для торгівлі, в тому числі з іноземними купцями. При цьому в Азові було встановлено ярмарок на Петрів день⁶¹.

Прибуття у листопаді 1702 р. до Азова ілрійського купця Сави Рагузинського свідчить, що іноземні купці скористалися з цього запрошення. Доставлені Рагузинським товари після розвантаження через Валуйку надійшли здебільшого до південних міст Росії та Слобідської України⁶². У липні 1703 р. С. Рагузинському була надана жалувана грамота на право вільної торгівлі в Росії через місто Азов протягом 10 років. Йому дозволялося тримати крамниці у будь-якому місті, скуповувати сибірське хутро з умовою виплати таких митних зборів, які сплачували російські купці. В той же час уряд брав на себе зобов'язання забезпечувати купця підводами, річковим транспортом для доставки товарів з Азова до міст Росії, а також до Азова куплені ним товари в Росії⁶³. 2 квітня 1705 р. ця грамота була знову підтверджена з долученням ще права утримувати склади в самому Азові та вільно доставляти товари до міст України⁶⁴.

Про хід реалізації цих привілеїв можна дійти певних висновків на підставі вказівок уряду азовському губернаторові О. Толстому всіляко сприяти Рагузинському в закупівлі 1000 пудів пряжі, 500 пудів сала, 1000 пудів заліза. Йому ж були віддані вказівки щодо умов обслуговування кораблів купця. Зокрема після розвантаження портова служба повинна була прийняти корабель згідно з описом товарів, лагодити його і таким же чином передати

купцеві, отримавши оплату за обслуговування, без "прибавлення"⁶⁵.

Із наведених вище фактів можна зробити висновки, що в другій половині XVII - на початку XVIII ст. значно зміцніли торговельні зв'язки півдня України з іншими регіонами, з сусідніми країнами, перш за все Росією, хоча набір товарів в основному залишився попереднім. Риба і сіль з півдня йшли в інші райони, а на південь везли хліб, напої та ремісничі вироби. Зросла роль Січі не тільки у внутрішній, але й зовнішній торгівлі. Правда, після приєднання до Росії Азова й побудови Таганрога царський уряд, шляхом надання різних пільг іноземним та власним купцям у торгівлі через ці міста обмежував роль Січі в зовнішній торгівлі.

Політичні події початку XVIII ст., зокрема розгром царськими військами Запорозької Січі й перехід козаків під протекторат Кримського ханства та перенесення російсько-турецького кордону в межириччя Орелі й Самари, негативно позначилися на подальшому розвитку торговельних зв'язків півдня з іншими регіонами України, перш за все з Гетьманщиною та Слобожанщиною. Переслідуючи запорожців, Петро I категорично, під загрозою фізичної розправи, заборонив їм появлятися в цих регіонах.

Ставлення російського царя до запорожців простежується в статтях гетьмана І. Скоропадського. На прохання гетьмана дозволити українцям користуватися, як це було в минулому, рибними, соляними та мисливськими угіддями в межах запорозьких земель, надійшла приписка - "відкладено на деякий час, щоб не дозволяти запорожцям під цим приводом селитися в зазначених місцях"⁶⁶. Крім того, були заборонені прямі стосунки гетьмана, старшини й козаків з турками, татарами та з запорожцями, що опинилися в межах Кримського ханства⁶⁷.

До перелічених політичних факторів необхідно додати ще й ряд економічних. Серед них: примусове переселення козаків з Правобережної України на Лівобережну й Слобідську, встановлення нових митниць та висилка згідно з указом від 26 квітня 1727 р. за межі Російської імперії євреїв⁶⁸, котрі відігравали чималу роль в налагодженні торговельних зв'язків на теренах України.

Прихід до влади в Росії Петра II та пожвавлення діалогу між царським урядом і запорожцями щодо можливого їх повернення в межі Російської імперії позитивно вплинули на взаємозв'язки Запорожжя з Лівобережною та Слобідською Україною. Царські укази 1727, 1728 рр. надавали право жителям Лівобережної України вільної торгівлі з Кримом "незабороненими товарами", а кримським купцям збувати свої товари на Україні⁶⁹. Правда, указ

від 31 березня 1735 р. заборонив вивозити за межі Лівобережної України вичинені овечі шкури⁷⁰.

Іноземні поселенці, що осіли на півдні України в середині XVIII ст., в тому числі й російські розкольники, отримали від уряду право вибору занять. Це в певній мірі прискорило процес формування місцевого купецтва, особливо в межах майбутньої Єлизаветградської провінції, в якій поселилася більшість розкольників, що жили до цього в Речі Посполитій та Османській імперії. Тому не дивно, що на середину 70-х рр. елизаветградське купецтво складало найбільш численну та багату частину купецтва Новоросійської губернії.

Правда, пільгова безмитна торгівля Запорожжя з Лівобережною, Слобідською Україною та Росією протрималася лише до 1753 р. В цьому році в Переволочній, Кременчуці були встановлені царським урядом митниці, на яких з купців, що направлялися на Запорожжя, та навпаки, стали брати мито. Це викликало незадоволення серед запорожців. Тому в 1756 р. кіш відправив до Петербурга своїх депутатів, які через гетьмана К. Розумовського просили дозволити їм безмитне постачання на Січ "їстівних припасів та інших речей", без яких не могли обходитись запорожці⁷¹. Однак в результаті цієї поїздки вдалося домогтися лише тимчасового полегшення цього митного тарифу.

25 січня 1760 р. було видано указ, згідно з яким: 1) дозволялося їстівні припаси, напої для споживання самих запорожців, необхідні матеріали для пошиття одягу, взуття, а також доставлені зарубіжні товари, з яких уже бралось до цього мито, пропускати на Запорожжя без всяких митних зборів, але запорожці позбавлялися права доставляти їх до Криму чи в будь-яку іншу країну; 2) запорожцям надавалася можливість вільно купувати рушницю, порох, свинець, кремінь для власних потреб і суворо заборонялося перепродавати їх за рубіж; 3) від мита звільнявся вивіз на Лівобережну Україну риби, хутра, коней, рогатої худоби та інших товарів власного їх виробництва; 4) дозволялося брати мито з солі, що доставлялася запорожцями на Лівобережну Україну з Криму, оскільки вона не вважалася їхнім товаром; 5) запорожцям заборонялося провозити на Лівобережну Україну будь-які інші іноземного походження товари, а також вивозити до Криму та Польщі хліб та інші їстівні припаси; 7) із Києво-Межигірського монастиря дозволялось безмитно доставляти на Січ на духовний чин 30 чвертей житнього борошна, 10 чвертей пшона, 2 бочки горілки, 1000 аршинів полотна, а з Січі до монастиря - 10 возів (чотирокінних) риби, а сіль - з митом⁷².

Указ 1762 р. забороняв пропускати з Польщі горілку на Лівобережну Україну, в Запорозьку Січ і Нову Сербію. Ці укази за-

порожці розглядали як такі, що обмежували їхню торгівлю, і тому домагалися їх скасування.

Наведені вище та ряд інших фактів дозволяють стверджувати, що протягом XVIII ст., як і в XVI-XVII ст., із Запорожжя найбільше надходило риби та солі. Згідно з обчисленнями І. Слабеева щорічно в середині 50-х рр. із Запорожжя на Лівобережну Україну доставлялося до 120 тис. пудів риби⁷³. В 1757 р. через прикордонні форпости з Польщею на Правобережну Україну із Запорожжя надійшло 25749 пудів риби. Якщо врахувати, що чумаки всіляко намагалися оминати митниці, то, звичайно, можна допускати, що протягом року могло доставлятися значно більше риби.

Попит на місцеву рибу пояснювався перш за все її дешевизною. Незважаючи на наявність у першій половині 70-х рр. XVIII ст. в Приазов'ї військ, що, на наш погляд, не могло не вплинути не тільки на рівень цін, але й на стан рибальства взагалі, академік Гільденштедт у 1773 р. дивувався дешевизні азовської риби та рибопродуктів. Він зазначав, що самка білуги з ікрою продавалася на місці за 5-5,5 крб., самець - за 1,5 крб., пуд ікри - за 80 коп., а пуд засоленої білуги - за 70 коп. Судак завдовжки від голови до хвоста в піваршина (понад 35 см), який називали сулою, а маленький - підсулком, у свіжому вигляді продавався відповідно за 5 і 1,5 крб. за 1000 штук. Така ж кількість засоленої сули коштувала відповідно 30 і 5 крб.⁷⁴

Здебільшого, як свідчать джерела, приїжджі чумаки купували дешеву рибу - сеньгу, чехоню, тарань та іншу. Тисяча штук свіжої чехоні на місці коштувала 3 крб., засоленої - 5 крб. На пароволі мажі українські чумаки вантажили близько 5 тис. штук риби, а на Україні продавали 1000 штук за 10 крб.⁷⁵

Чумаки, що направлялися до Приазов'я за рибою, везли з собою борошно та інші товари, а звідси поверталися завантажені рибою⁷⁶. Джерела свідчать, що азовська риба поступала у всі регіони України, включаючи й Прикарпаття⁷⁷.

Необхідно підкреслити, що доставкою риби з Приазов'я у різні регіони України, крім козаків, займалися й інші верстви населення. Наприклад, у жовтні 1765 р. до Бахмутської заводської контори звернувся син місцевого солевара Іван Ілляшенко з проханням відпустити його з п'ятьма наймитами до м. Черкаська на "рибні ловлі"⁷⁸. Можна не сумніватися, що головною метою його поїздки було не забезпечення власних потреб, а купівля риби для продажу на ринку. Адже в серпні цього ж року він звертався до заводської контори з проханням відпустити його для торгівлі в луганські станиці та слобідські полки⁷⁹.

Велике місце в торгівлі півдня України, як і раніше, займала морська самосадкова сіль. Оскільки найбільш продуктивні соляні

лимани та джерела до 1783 р. знаходилися в межах Кримського ханства, то це сприяло розвитку торговельних зв'язків з Кримом. Основними посередниками в торгівлі з Кримом виступали запорожці. Фактично через них кримські хани зверталися до чумаків з запрошенням приїжджати за сіллю, повідомляли про умови, що склалися в Криму. Наприклад, пристав Тузли (Перекопської затоки) писав 25 червня 1764 р. кошовому отаманові: "Благодаря богу, его святым произволением сего году, уже выстояние свое сделав, соль произошла изобильно противу прошедшего году, как обычай села хорошо. Да притом же воды и травы у нас в Крыму, также на пути везде изобильно, так что очень спокойно ныне для чумаков, а для скота кормов достанет... При сем прошу в незамедлении чумаков присылать за солью"⁸⁰.

Протягом довгого часу свого існування чумацтво виробило характерні для нього правила доставки товарів "одвічними" степовими шляхами. Як тільки земля звільнялася від снігу і з'являлася на ній зелена трава, так чумаки збиралися на майданах за слободами в довгі "валки". Склавши на вози пшоно, хліб, сало, гречану крупу, казани, сокири, ложки та інші необхідні речі, вони вирушали в далеку дорогу. Попереду їхав "батько-отаман", "пан-господар". Він обирався всією артіллю з числа досвідчених, бувалих чумаків, що добре знали шлях і здатні були запобігти небезпеці на ньому. Отаман піднімав валку в дорогу, вів її за собою, зупиняв на відпочинок, визначав нічних та денних сторожів, розглядав суперечки поміж ватажанами, турбувався про відвернення нападу на неї степових "харцизак". Другим після отамана був кухар (кашовар), який зберігав харчі, готував їжу чумакам в дорозі на сніданок, обід і вечерю. Для захисту в дорозі чумаки везли з собою рушницю та списи.

Наприкінці XVIII ст., у зв'язку зі зменшенням небезпеки в дорозі, спостерігається зменшення чисельності чумацьких валок. Проте не слід забувати, що груповий чумацький промисел не лише гарантував безпеку пересування по степових дорогах, але й можливість надання допомоги у випадку поломки воза, загибелі волів або хвороби самого чумака.

Об'єднанню в чумацькі валки сприяв і порядок збору мита, надання конвою і т. ін. Великій валці все це обходилося дешевше, ніж окремим чумакам. Хоча на території Запорожжя ця охорона була більше символічна, але відмовитися від неї було важко, бо нерідко тих, хто намагався уникнути цих "послуг", в дорозі очікували всілякі неприємності, котрі, в кінцевому підсумку, обходилися значно дорожче, ніж оплата конвоїрів.

Кожної весни запорожці очікували чумаків, які, їдучи за рибою, сіллю, везли необхідні їм товари. Тому вони сповіщали че-

рез своїх представників про умови проїзду через їхню територію. На кордонах запорозьких земель чумаків зустрічала особлива козацька команда, що допомагала їм переправитися через ріки, спокійно проїхати через всю територію Запорожжя. Здебільшого чумаки, що їхали з Прикарпаття, Волині й Поділля, переправлялися через Буг при Гарді. Тут вони брали для супроводу конвой з військовим перначем і військовою печаткою. Продовжуючи шлях через запорозькі землі, вони сплачували мито на переправах, мостах і гатях. По дорозі їх всюди зустрічали прихильно козаки-зимівчани, які мали можливість придбати у них що-небудь з товарів, котрі ці везли з собою. Нарешті чумаки досягали Микитина або Кодака. Тут вони відпускали конвой і вносили особливу плату за переїзд через запорозькі землі до військової скарбниці та на деякий час зупинялися на відпочинок. Після відпочинку ті, що їхали на Дон за рибою, переправлялися біля Кодака через Дніпро і продовжували свій шлях східними землями Запорожжя, а ті, що їхали за сіллю, в Микитиному отримували ярлики чи квітки на татарській і турецькій мовах. Переправившись через Дніпро, вони рухалися до Перекопу⁸¹. На теренах Кримського ханства чумаки змушені були пересуватися з великою пересторогою з зарядженими рушницями та приготовленими списками. В разі нападу степових грабіжників з возів вони робили табір і під керівництвом отамана відбивалися від них. Необхідно зазначити, що татари інколи збирали з чумаків мито в незатверджених ханом місцях. Бувало викрадали у них на привалах волів, а потім вимагали винагороду як за знайдену на степу худобу⁸². Нарешті, подолавши чимало труднощів на шляху до Криму, вони добиралися до Перекопської вежі. Тут їх зустрічали представники хана, який був заінтересований у приїзді чумаків, бо отримував чималі прибутки від торгівлі сіллю.

За переїзд через Перекопські ворота вони сплачували 70 коп. мита, що дозволяло їм розташовуватися біля промислів на відпочинок і вантажити на вози сіль. За віз солі чумаки платили 4 крб., а за переїзд Перекопських воріт з сіллю - 1 крб.⁸³ Оскільки оплата за сіль не залежала від її кількості, то чумаки вдавалися до хитрощів. Неподалік від Перекопу залишали на степу частину валки, а друга йшла на промисли і набирала на одну мажу стільки солі, щоб після переходу через Перекоп можна було завантажити дві. Але коли перевантажена мажа ламалась і сіль висипалася, то за повторне її завантаження доводилося платити вдруге.

Крім солі, в Криму інколи чумаки купували й інші місцеві та привізні товари, які користувалися попитом на Україні. Й. Гільдештедт зазначав, що під час війни Росії з Туреччиною чумаки, які приїжджали до Приазов'я за рибою, доставляли для російської

армії зброю та провіант, завдяки чому вони могли за одну поїздку заробити до 22 крб.⁸⁴ Дослідники давно підмітили, що чумацький промисел сприяв нагромадженню первісного капіталу на Україні. Однак панування феодальних відносин не дозволяло його використати у виробництві.

Хоча кримська та причорноморська сіль у XVIII ст. фактично надходила у всі регіони України, за винятком Прикарпаття, найбільше її доставляли на Лівобережну і Правобережну Україну та на Запорожжя. Наприклад, протягом червня 1724 р. через Кременчуцьку, Переволочанську та Лялинську митниці пройшло 806 возів з сіллю, а протягом року їх могло набратися в декілька разів більше⁸⁵. У 1758 р. тільки на Лівобережну Україну доставили 693 тис. пудів солі. З них 668 тис. пудів припадало на сіль, що надійшла з Криму та Запорожжя⁸⁶. Незважаючи на це, в регіоні відчувалася нестача солі. На одного мешканця тут припадало близько 11 фунтів на рік, або 13 гр. на день⁸⁷, в той час як в цілому по Росії в середньому на рік споживали 12-13 фунтів солі⁸⁸. Тому не дивно, що царський уряд був зацікавлений в налагодженні виварки солі в Торі та Бахмуті, бо в період загострення відносин з Кримом нестача солі призводила до збільшення цін на неї та росту невдоволення, перш за все на Слобідській і Лівобережній Україні. Про стан забезпечення населення Слобожанщини донецькою сіллю через казенні магазини наприкінці 30 - на початку 40-х рр. можна переконатися на підставі таблиці 10.

Таблиця 10. – Забезпечення казенних магазинів Слобожанщини бахмутською і торською сіллю в 1737-1742 рр.⁸⁹

Роки	Пуди	Фунти
1737	600494	23
1738	417831	26
1739	186853	30
1740	729100	36
1741	677336	20
1742	702506	30
РАЗОМ	3314124	5

Таблиця свідчить, що найменше надійшло в казенні магазини солі в 1739 р. В середньому на рік припадало до 552356 пудів солі, в той час як, за підрахунками, її потреба складала до 2 млн пудів. Таким чином, бахмутські та торські варниці забезпечували лише чверть необхідної солі. Це призводило до росту цін на сіль,

особливо під час війн з Туреччиною. Уряд змушений був піти на впровадження єдиної ціни на поварену і на самосадкову сіль - по 35 коп. за пуд. Чумакам заборонялося брати більше 2 коп. з пуда за доставку солі на ярмарки та в села⁹⁰.

Дефіцит солі на Слобідській та Лівобережній Україні змусив царський уряд не лише вжити заходів до розширення її виробництва в Торі та Бахмуті, але й дозволити доставку в регіони ельтонської солі⁹¹. Однак і це не вирішило справи. Під час російсько-турецької війни, коли стала неможливою доставка солі з Криму, за пуд солі чумаки брали по 70-80 коп.⁹² Тому не дивно, що в ці роки вживалися нові заходи з метою розширення виварки солі в Бахмуті та Торі, а адміністрація Слобідської України домогалася від заводської контори першочергового надання сковорід для солепромисливців Слобожанщини⁹³. Підвищення ціни на сіль призвело до росту орендної плати за сковороди. Протестуючи проти цього заходу адміністрації соляних промислів, споживачі бахмутської та торської солі зверталися зі скаргами навіть до Уложеної комісії⁹⁴.

Значне місце в економічних зв'язках півдня України з іншими регіонами займала торгівля кіньми, великою рогатою худобою та продуктами тваринництва. Укладачі опису Азовської губернії підкреслювали, що провідне місце належало в 70-х рр. торгівлі рогатою худобою і кіньми, яких продавали порівняно недорого⁹⁵. Важливу роль у ній відігравало запорозьке козацтво. Наприклад, у 1763 р. кошовий отаман П. Калнишевський продав Чигиринському купцеві В. Новицькому 100 коней по 9 крб. за одного, а в 1765 р. - табун коней і стадо худоби на суму в 1500 крб. У 1769 р. він уклав договір з двома орловськими купцями Дмитром і Євдокимом Немитовими про продаж табуна коней з 250 голів⁹⁶.

Продавала худобу не тільки козацька старшина, але й заможні козаки. Так, 30 липня 1757 р. козак Щербинівського куреня Кравець отримав дозвіл коша на доставку до Єлизаветинської фортеці табуна коней із свого зимівника, а в 1761 р. отримав дозвіл на продаж коней на Лівобережній Україні козак Рогівського куреня Шумейко та його парубки Дмитро й Роман. У 1764 р. козак Пластунівського куреня Литвин продав мешканцеві містечка Володаги биків-трюхліток та одну яловицю⁹⁷.

Про торгівлю запорожців худобою говорить і лист уманського старости від 1762 р., в якому він звертався до коша з проханням присилати на уманські ярмарки козаків з худобою, перш за все з "добрими кіньми та маститими лошатами"⁹⁸. Торгували козаки й з іншими районами вичиненими шкурами, сап'яном, вовною, салом, сиром, маслом, копченим м'ясом, а також іншими продуктами скотарства.

Крім зовнішньої торгівлі, на Запорозжжі все більшого поширення набувала й внутрішня. Переважно це була дрібна торгівля, яка відбувалася на самій Січовій площі, а найчастіше на Крамному ринку, Хасан-базарі або Січовому передмісті, де знаходилося багато маленьких хатинок, крамниць, яток і шинків. Частина цих будівель була споруджена на доходи куренів і належала війську, а частина – приїжджим купцям. Предметами торгівлі в Січі були одяг, зброя, кінська зброя, рогата худоба та непридатні для їзди коні, котрих скуповували здебільшого на м'ясо татари. Крім Січі, велася торгівля також і в паланкових селах: в Кальміуській сл. на Кальміусі, в Гарді на Бузі, Микитині на Дніпрі та ін.⁹⁹ Оскільки В. Голобуцький характеристиці торгівлі на Запорозжжі присвятив цілий розділ, то лише варто підкреслити, що до ліквідації Січі вона була головним центром торгівлі в межах Степової України. Якщо на Січі зосереджувався головний центр міжнародної торгівлі, то в паланкових центрах - здебільшого велася внутрішня торгівля.

Під кінець XVIII ст. постійною стала торгівля і в інших поселеннях півдня. На рубежі 70-80-х рр. майже в усіх містах Азовської губернії на рік проводилося по 3-4 ярмарки. При цьому в деяких з них кількість ярмарків не стільки визначалася числом їх мешканців, скільки розташуванням на вигідних шляхах. Наприклад, в м. Олександрівську, що було закладене в 1770 р. як фортеця на "великій дорозі" до Криму, на початку 80-х рр. уже проводилося щорічно 4 ярмарки¹⁰⁰. Звичайно, це позначилося на розвитку самого міста. Варто відмітити, що, крім ярмарків, проводилися й щотижневі торги, при цьому не лише в містах, але й у багатьох селах. Наприклад, у Слов'янському повіті на Катеринославщині в середині 90-х рр. ярмарки проводилися в десяти сільських поселеннях, у тому числі: в одному - 5, в п'яти - по 4, в двох - по 3, в одному - по 2, в одному - 1. Всього в повіті проводилося на рік - 37 ярмарків¹⁰¹.

В окремих поселеннях ярмарки продовжувалися навіть до двох тижнів. На них приїжджали купці з різних міст, у тому числі з Криму, Польщі та інших країн. Велася торгівля як продуктами, так і промисловими виробами. На торги переважно приїжджали мешканці навколишніх міст і сіл. Здебільшого вони проводилися в недільні дні, щоб залучити ширше коло мешканців. На ярмарках найбільше продавалося худоби за порівняно низькими цінами.

Розвиток торгівлі сприяв зростанню місцевого купецтва.

Певні висновки про його чисельність у містах можна зробити на підставі таблиці 11.

Таблиця 11. – Купецтво Новоросійської губернії в 1775 р.¹⁰²

Міста	Розподіл купців за гільдіями			
	1-а	2-а	3-я	Разом
Кременчук	1	12	39	52
Єлизаветград	6	32	117	155
Новомиргород	1	9	23	39
Новоархангельськ	–	–	1	1
Катерининськ	–	–	10	10
Павлівськ	–	–	1	1
Крилів	–	4	25	29
Крюків	–	1	3	4
Белівськ	1	6	10	17
Бахмут	1	12	14	27
Р А З О М	10	76	243	329

Таблиця свідчить, що найбільше купців проживало у Єлизаветграді та Кременчуку. Сума капіталів усіх купців складала 381515 крб., тобто в середньому на одного купця припадало трохи більше 1156 крб. Капітал елизаветградських купців складав 194650 крб., або понад 51% від загальної суми капіталів усіх купців Новоросійської губернії. Капітал купців 3-ї гільдії не перевищував 1000 крб., другої - від 1000 до 10000 крб., а першої гільдії - понад 10000 крб. Капітал двох елизаветградських купців складав 14000 крб., а бахмутського купця Парфена Гаврилова - 12000 крб.¹⁰³ Багато місцевих купців значно поповнили свої капітали за рахунок поставок провіанту для російської армії в 1768-1774 рр. Дані таблиці свідчать, що правобережне купецтво було більш чисельним, ніж лівобережне. Якщо на Правобережжі чисельністю купців відзначалися Єлизаветград, Новомиргород і Крилів, то на Лівобережжі - лише Кременчук і Бахмут. Останній, очевидно, завдяки тому, що тут знаходилися соляні заводи, а також і те, що місто лежало на торговельному шляху з Азова та Черкаська на Слобідську й Лівобережну Україну. В ньому знаходилася митниця. Зроблений 30 жовтня 1740 р. запис у митній книзі свідчить, що з белгородця Тимофія Арістова за куплену тут в рибному ряду засолену рибу (чебака - 1000 штук за 4 крб., 170 штук сазанів по 60 коп. за десяток, бочку щуки - за 3 крб. 15 коп., 300 штук белесни по 1 крб. 30 коп. за сотню) взяли мито й видали йому грамоту на право доставки товару до м. Курська¹⁰⁴. 9 травня 1741 р. Бахмутська митниця видала провізну грамоту мешканцю Нагольного Колодязя Обоянського повіту Івану Ширяєву на право провозу купленої на Міусі в'яленої сули 3300 штук по 10 крб. за 1000

штук до м. Севська¹⁰⁵. Таким чином, міста лівобережної частини мали більш міцні торговельні зв'язки із Слобідською та Лівобережною Україною, з південно-західними повітами Росії.

Наведені вище факти переконливо свідчать про подальший розвиток торгівлі в степовій частині України в другій половині XVIII ст., про зміцнення її зв'язків з іншими районами, в тому числі й сусідніми державами. Однак морська торгівля через відсутність морських портів і неможливість судноплавства по Дніпру розвивалася досить повільно. У зв'язку з поверненням Туреччини Азова й Таганрога згідно з умовами Прутського й Адріанопольського договорів прикордонні митниці були встановлені спочатку в Бахмуті та Черкаську, з побудовою в 1730 р. на Дону фортеці Св. Анни, черкаська митниця була перенесена до неї, а з 1749 р. - в пониззя Дону, в урочище Багатий Колодязь, з якого й розпочалося будівництво м. Ростова через 20 років¹⁰⁶. З того часу морська торгівля лівобережжя значною мірою була зв'язана з Азовським морем.

Зміцнення торговельних зв'язків з Туреччиною в середині XVIII ст. поставило на порядок денний питання про створення спільної компанії. Російський резидент у Константинополі запропонував створити таку компанію для торгівлі з середземноморськими країнами через Константинополь ще в грудні 1746 р.¹⁰⁷ Однак указ сенату про її створення при Темерниківському порту, що будувався на той час, був виданий лише 2 березня 1755 р.¹⁰⁸

Важливим центром зовнішньої торгівлі на Правобережжі з часу його заснування стало м. Єлизаветград¹⁰⁹, що не могло не позначитися на чисельності місцевого купецтва та швидкому рості його капіталів. На другому місці знаходився Новомиргород.

Крім ярмарків, на які в 70-х рр. часто приїжджали купці із сусідніх країн, особливо Польщі, тут проводилися щотижневі торги, знаходилися й крамниці. Купецтво Новомиргорода, як і Єлизаветграда, брало активну участь в торгівлі сусідніх міст, у тому числі й за межами Степової України.

Важливе значення в торгівлі з сусідніми країнами до 1775 р. мала Запорозька Січ, куди здебільшого прибували купці з турецьких володінь. Матеріали комісії, що розглядала суперечки між Кримським ханством і Запорожжям у 1749 р., свідчать, що, крім кримських купців, на Січ приїжджали очаківські, молдавські, грецькі та сербські купці. Однак купці з Архіпелагу не дуже охоче торгували з запорожцями, бо не завжди могли тут завантажити свої кораблі товарами на зворотний шлях¹¹⁰. Кримські купці на Запорожжі найчастіше купували коров'яче масло та іншу тваринницьку продукцію, хліб, а запорожці в Криму - сіль, вина, зброю,

кінську зброю, коней. Архіпелазькі купці привозили на Запорожжя здебільшого вина та фрукти¹¹¹.

Укладачі опису Азовської губернії відмічали, що іноземні купці привозили на місцеві ярмарки красні товари, парчові та шовкові тканини, англійські та інші сукна, ситець, китайку, набивні тканини, голандські полотна, срібні, золоті й алмазні вироби, юфт, сап'ян, залізо, мідний, олов'яний, кристалевий та скляний посуд, сирі й чорні кримські смужки, сіль, хліб, сало, дьоготь, ізюм, фініки, інжир, каву, мигдаль, турецькі та волоські горіхи, лимонний сік, лимони, мандарини, апельсини, оливкову олію, маслини, ладан, смирну, сарачинське пшоно (рис. - В.П.), турецький тютюн, турецькі хутра та бавновняні тканини. Вивозилося за кордон переважно залізо, ікра, коров'яче масло, сало, прядиво, шкіри та інші товари¹¹².

Про подальше регулювання зовнішньої і внутрішньої торгівлі в другій половині XVIII ст. свідчить встановлення нових митниць і карантинів. Відповідно до сенатського указу від 25 липня 1755 р. були встановлені прикордонні митниці в Царичанці, Ізюмі та Луганській станиці. Дві останні були підпорядковані Бахмутській, котра вважалася головною в межиріччі Дніпра та Дону. При всіх митницях передбачалося побудувати необхідні адміністративні та складські приміщення, а до Бахмута - призначити ще й лікаря, у віданні якого знаходились би всі інші митниці¹¹³. Через перелічені митниці дозволялося провозити іноземні товари на Лівобережну Україну з умовою сплати мита згідно з портовим тарифом¹¹⁴. На митниці покладався обов'язок не лише контролю за перевезенням товарів, карантинного нагляду за приїжджими купцями, але й гарантії безпеки їх пересування на підвладній митниці території. Наприклад, Бахмутська митниця зобов'язана була надавати купцям конвой на весь шлях до Криму, на Кубань і в інші місця за їх оплату¹¹⁵.

Здебільшого уряд віддавав митниці на відкуп. Наприклад, згідно з сенатським указом від 15 травня 1758 р. внутрішні та портові збори на Темерниківській митниці передавалися на відкуп компанії купців (у складі 14 осіб) на 6 років. Обер-інспектором призначався Микита Шем'якін, а до компанії входили купці з різних міст Росії та України, серед них був і бахмутський купець Василь Михайлов¹¹⁶. У той же час указ від 28 січня 1760 р. дозволяв компанії безмитно ввозити "усіх видів шовк й інші товари, необхідні для шовкових фабрик"¹¹⁷. На Дніпрі головною була Микитинська митниця, котрій згодом підпорядкували Олександрівську та Кінбурзьку, а також застави при Богородицькому (Усть-Самарському) ретраншаменті, Новомиргородську з підпорядкованими їй Крилівською та Катерининською¹¹⁸. Необхідно підкрес-

лити, що наприкінці 70-х - на початку 80-х рр. царський уряд всіляко заохочував торгівлю з Кримом¹¹⁹, добиваючись права заходу російських кораблів у всі кримські порти¹²⁰.

Для розширення зовнішньої торгівлі на півдні Росії в 70-х рр. велике значення мало повернення їй Азова й Таганрога. Після їх звільнення російськими військами в 1769 р. тут розпочалися роботи по налагодженню торгівлі з іноземними державами. Найбільша увага надавалася Таганрогу, оскільки місцева гавань дозволяла приймати морські кораблі. На вересень 1773 р. гавань була вже обведена молотом, котрий піднявся на старому фундаменті, закладеному ще при Петрі I. У трьох верстах від неї, на невеликому острові, знаходився карантин для іноземних купців. Завдяки цьому Таганріг ставав головним портом на Азовському узбережжі. Але оскільки з нього до кримських портів на вітрильнику можна було дістатися лише при наявності двох напрямків вітру, то для зв'язків з Кримом більше використовували Петрівську фортецю, при гирлі р. Берди, звідкіля на вітрильнику доставлялися до Керчі при північному вітрі через якихось 16 годин. Правда, через мілководдя Бердянської затоки морські кораблі зупинялися тут у відкритому морі, а товари з них на мілководних човнах доставлялися до берега. З Петрівської фортеці вони перевозилися по суходолу до Таганрога, Ростова, Олександрівська та інших міст. Гільденштедт підкреслював, що доставці товарів суходолом з цих міст до Петрівської фортеці, та навпаки, надавалася перевага над перевезенням їх морем¹²¹.

Варто зазначити, що з середини XVIII ст. торговельні зв'язки Степової України з Кримом ставали все більш жвавіми. Цьому сприяв не тільки ріст транзитної торгівлі, але й торгівля місцевими товарами. Так, у 1755 р. запорозькі козаки В. Романовський та Н. Сінченко продали в Криму 5 возів масла¹²². В 1756 р. перекопський торговець К. Магомет закупив у козака Шукуринського куреня І. Чорного в "борг" на 440 крб. тютюну¹²³. В 1774 р. кошовий отаман П. Калнишевський продав очаківським купцям 2000, а в наступному році - 14000 овець¹²⁴. Наведені приклади свідчать, що татари в другій половині XVIII ст. купували на Запорожжі не тільки хліб, який завжди користувався попитом у Криму, але й продукти тваринництва, здебільшого масло, а також і самих тварин - коней, овець, якими в минулому славився сам Крим. Необхідно також підкреслити, що в другій половині XVIII ст. татари стали купувати на Запорожжі все більше хліба¹²⁵.

Про подальше посилення контролю з боку царського уряду за зовнішньою торгівлею наприкінці 70-х - на початку 80-х рр. свідчить встановлення нових митних застав на кордоні з Річчю Посполитою та Кримом. Згідно з розписом 1782 р. по периметру

степового Правобережжя встановлювалося 56 контрольних пунктів з двома наглядачами на кожному для контролю за дотриманням митних правил¹²⁶.

Необхідно підкреслити, що досить розгалужені суходільні шляхи, які перетинали південь України, сприяли налагодженню його торговельних зв'язків з іншими регіонами, з народами Центральної та Західної Європи, Близького Сходу.

У другій половині XVIII ст. практикувалося проведення спільних ярмарків у прикордонних містах, на котрі запрошувалися купці з прикордонних областей сусідніх країн. Так, у 1763 р. було влаштовано спільний польсько-турецько-російський ярмарок у містечку Богопілля, що належало Речі Посполитій. Відкриттю ярмарку передували спільні урочистості, зустрічі державних представників, після яких на ярмарку хазайнували купці. Ярмарок продовжувався протягом тижня. Запорожці пригнали на нього коней та велику рогату худобу¹²⁷.

Інтенсивне господарське освоєння півдня України в другій половині XVIII ст., пільги, що надавалися місцевому купецтву, сприяли збільшенню його чисельності. У 1782 р. в Катеринославському намісництві числився 2721 купець. Найбільше їх було в Маріупольському повіті - 941, Кременчуцькому - 498, Єлизаветградському - 341, в Новомосковському - 283, а в Павлоградському - лише 2 купці. Така велика кількість купецтва в Маріупольському повіті пояснюється переселенням до нього із Криму в 1778 р. греків та вірмен, головним заняттям яких була торгівля. Із загальної кількості купців повіту вони склали 739 чол., тобто майже 78,6% від усіх купців повіту. За етнічною ознакою найбільшу кількість купецтва регіону склали росіяни (50,6%). Після них ішли вірмени (25,7%), а на третьому місці – українці (13,2%)¹²⁸.

Отже, географічне положення, природні ресурси сприяли в зазначений час розвитку торгівлі на півдні України. До середини XVIII ст. з цієї території в інші регіони України та в сусідні держави найбільше йшло риби, солі та хутра, у зворотному напрямку - хліб, одяг, взуття та зброя. З середини XVIII ст. південь України поступово не тільки відмовляється від привізного хліба, але й перетворюється в його експортера. Ще в більшій мірі він стає постачальником тваринницької продукції не тільки до обидвох російських столиць, але й сусідньої Польщі і навіть Криму.

З середини XVIII ст. значно пожвавилася внутрішня торгівля в регіоні. Крім ярмарків, які притягували до себе купців з різних регіонів України, Росії та сусідніх країн, стали проводитися тут місцеві торги не тільки в містах, але й великих селах. Найбільш важливими центрами як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі

були: Запорозька Січ, міста - Єлизаветград, Кременчук, Новомиргород, Новоархангельськ, Бахмут, Слов'янськ та ін. Наприкінці XVIII ст. поруч з ярмарковою стала розвиватися стаціонарна торгівля, що сприяло збільшенню чисельності місцевого купецтва. Немалий вплив на зміцнення його позицій мали військові замовлення, які надходили від командування російської армії, котра перебувала на півдні України не тільки у зв'язку з російсько-турецькими війнами, але й для зміцнення позицій царської Росії в регіоні.

3. Міста

Серед питань, що розглядаються в книзі, розвиток міст регіону можна віднести до числа найбільш досліджених. Про окремі з них зустрічаємо відомості не тільки в наукових працях, але й численних науково-довідкових виданнях XIX – XX ст., краєзнавчих нарисах. Містам регіону другої половини XVIII ст. присвячена монографія В. Тимофієнка. Вивчаючи їх забудову та особливості розвитку в зазначений час, автор робить екскурси в минуле, через що наводить стислі відомості про час заснування та розвиток ряду міст до середини XVIII ст. Переважно ці відомості автор почерпнув із різних видань, що й обумовило наявність у монографії окремих неточностей, які зустрічаються в цих виданнях, зокрема що стосується часу заснування деяких міст. Так, у другому розділі книги, спираючись на довідкові та краєзнавчі видання, він пише, що Бахмутську фортецю наприкінці XVI ст. заснували козаки, а в наступному розділі зазначає, що місто "засноване на початку XVIII ст. як центр соледобування"¹²⁹.

На жаль, такі неточності стосовно часу заснування міст зустрічаються і в інших дослідженнях. Тому в книзі зроблена спроба, наскільки дозволяли наявні матеріали, більш детально зупинитися на дискусійних питаннях виникнення та розвитку міст до середини XVIII ст. Оскільки в першому розділі книги йшлося про більш ранні міста, то тут особлива увага звернена на міста, що виникли наприкінці XVI - в XVII ст. і стали своєрідними форпостами народної та урядової колонізації півдня України.

Серед них такі функції відігравали в першу чергу запорозькі Січі, які майже протягом двох століть служили головними опорними пунктами колонізаційного руху української людності у Степовій Україні, тим більше що час їх заснування й місце знаходження й понині по-різному висвітлюються в літературі.

Важко погодитися з В. Голобуцьким, котрий ототожнював Січ із згадуваними М. Бельським куренями в пониззях Дніпра¹³⁰, в той час як більшість дослідників вважає, що перша Січ була

збудована на Хортиці козаками Д. Вишневецького в 1556 р.¹³¹ Однак у наступному році козакам довелося покинути хортицький "городок" і він був розорений татарами. Вважається, що після зруйнування Січі на Хортиці козаки заснували нову на острові Томаківці. Однак під час їх участі в повстанні К. Косинського (1591-1594) татарам вдалося зруйнувати й Томаківські укріплення¹³².

Більш достовірні відомості, завдяки щоденнику Е. Лясоти, наявні про Базавлуцьку Січ, в якій зі всіма почестями козаки зустріли посла австрійського імператора Рудольфа II¹³³. У 1638 р. вона була перенесена на Микитинський Ріг¹³⁴ і фактично поклала початок нинішньому м. Нікополю. Микитинська Січ стала опорною базою Визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького. З неї гетьман зі своїми прибічниками 22 квітня 1648 р. вирушив у похід проти польських військ великого коронного гетьмана М. Потоцького і польного гетьмана М. Калиновського¹³⁵.

З 1652 до 1709 р. центром запорозького козацтва стала Чортотлицька Січ, що розміщалася при р. Чортотлик (поблизу нинішнього с. Капулівки Нікопольського району Дніпропетровської області). Вона знаходилася за 500-600 м від кінця Капулівського мису, який після заповнення Каховського водоймища опинився під водою.

Окрім січових укріплень наприкінці XVI - на початку XVII ст. в межах степового Правобережжя виникло ще ряд міст-фортець. До числа найбільш ранніх належить м. Крилів. Перші згадки про нього наявні в люстрації Корсунського староства за 1615-1616 рр.: "Крилів - нова осада при гирлі Тясьмину, котрий впадає до Дніпра, на татарських переправах. В ньому 200 дворів, однак повинностей ніяких не відбувають, тому що містечку надана слобода на 30 років"¹³⁶. Наявність у містечку 200 дворів ставить під сумнів припущення, висловлені в коментарях до "Опису України" Боплана, що Крилів засновано у 1615 р.¹³⁷ Згідно з подимним реєстром 1631 р. у містечку знаходилося 50 "осілих димів", тобто дворів, які сплачували подимний податок, і 200 городників, звільнених від нього¹³⁸. Містечко розміщалося на старому городищі часів Київської Русі¹³⁹. Оскільки воно було засноване на землях, що належали Чигирину, то можна вважати, що поселення виникло на початку XVII ст., а в 1615 р. тут збудували укріплення, котрі склалися з земляного валу і частоколу. В 1616 р. польський король Сигізмунд III надав йому магдебурзьке право¹⁴⁰. Під час козацьких воєн у другій половині XVII ст. Крилів зазнав великих втрат й "опустів"¹⁴¹. Таким чином, часи "руїни" негативно позначилися на стані містечка.

Трохи нижче на правому березі Дніпра, на неширокому півострові, створеному з одного боку його притоками Крюківкою та Гнилянкою, а з другого залишками старого русла Дніпра, напроти м. Кременчука, при переправі в середині XVII ст. виникло укріплене поселення Крюків¹⁴². У 1676 р. при впадінні до Бугу його лівої притоки Синюхи запорожці збудували невелике укріплене поселення і назвали його Орликом за назвою урочища, при якому його було збудовано¹⁴³. Можна припускати, що якісь укріплення уже з кінця XVI ст. знаходилися при Гарді, який протягом існування Запорозької Січі був важливим місцем для рибальства й центром Буго-Гардівської паланки (нині с. Богданівка Доманівського району Миколаївської області)¹⁴⁴.

Усі ці укріплення будувалися в основному із збереженням прийомів та принципів містобудування давньоруських часів, з урахуванням особливостей місцевості та поєднання земляного валу з дерев'яним частоколом. Деякі інші принципи містобудування були використані при побудові за вказівкою польського уряду французьким інженером Гійомом Левасар де Бопланом Кодацької фортеці. Її гарнізон повинен був стояти не тільки на перешкоді проникнення татарських орд на Україну, але й взяти під свій контроль дії запорожців¹⁴⁵ та не допускати масового переходу українського селянства та міщан на Запорожжя, що особливо стало проявлятися в 20-30-х рр. XVII ст. у зв'язку з посиленням феодалного та національного гніту.

Фортеця споруджувалася за планом і під безпосереднім керівництвом Боплана влітку 1635 р. Оpubлікований О. Чоловським до атласу Ф. Гектанта в 1926 р. план Кодацької фортеці¹⁴⁶ і репродукований в багатьох пізніших виданнях¹⁴⁷ свідчить, що фортеця мала форму чотирикутника з бастіонами близько 1800 м по периметру. З трьох боків була оточена ровом, у дно якого було забито зверху загострене дубове кілля. Напроти єдиних воріт знаходився перекинутий через рів міст. З півдня, де підступи до фортеці не мали природного захисту, перед нею розмістили металеві колючки. У її внутрішніх приміщеннях могло розміститися до 1000 чол.¹⁴⁸

В "Описі України" Боплан відмічає, що спорудження фортеці було завершено в липні 1635 р., а наступного місяця, тобто 3 серпня, після його від'їзду, отаман І. Сулима, повертаючись з козаками із походу на Азов, захопив її і перебив дощенту весь гарнізон (до 200 солдат) під командуванням полковника Маріона¹⁴⁹. Таким чином, Сулима зі своїми козаками виконав передбачення Б. Хмельницького, який при передачі фортеці гарнізону й відповідь на запитання коронного гетьмана М. Конецьпольського, чи до вподоби козакам новозбудована фортеця, відповів ла-

тинською мовою: "Що людськими руками змуроване, ними ж буде і зруйноване"¹⁵⁰. Боплан зазначає, що після розорення Сулимою Кодака поляки занедбали фортецю. Це зробило козаків більш зухвалими і відкрило їм дорогу до повстання в 1637 р. під керівництвом Павлюка, а в наступному році – Острянина¹⁵¹. Після укладення Маслоставського миру з козаками Конецьпольський, як повідомляє Боплан, "особисто вирушив до Кодака з 4 тис. чоловік, де залишався доти, поки не був укріплений форт, що тривало близько місяця". Потім гетьман від'їхав, залишивши в Кодакі новий гарнізон на чолі з комендантом Я. Жолтовським¹⁵². Він протримався тут до квітня 1648 р.¹⁵³

Перемога козаків над польськими військами в 1648 р. сприяла появі козацької слободи при Кодакі, а в 1650 р. заснуванню вище по Дніпру Нового Кодаку. Після чого за збудованим у 1635 р. укріпленням закріпилася назва Старий Кодак. Сліди його збереглися й донині в межах м. Дніпропетровська¹⁵⁴. Під час голіцинських походів на Крим у Старому Кодакі була розміщена російська "залогова", що на Запорозжжі було сприйнято як втручання царського уряду у внутрішні справи Війська Запорозького¹⁵⁵.

Активне заселення на рубежі XVI-XVII ст. дніпровського лівобережжя, від Сули до Самари¹⁵⁶, сприяло появі на цій території таких міст, як Кременчук, Орлик, Переволочна. Вони мали великий вплив на освоєння краю, перш за все захищали наявні в цих місцях переправи через Дніпро, які зв'язували не тільки обидва боки Дніпра, але й Степову Україну з країнами Центральної, Південної та Західної Європи, з Москвою.

Серед перелічених міст Кременчук згадується ще з часів литовського князя Вітовта. Очевидно, під час походу на Київ військ Менглі-Гірея він був зруйнований. Що стосується його відновлення, то в літературі наявні різні погляди. Так, Бантиш-Каменський писав, що Кременчук був побудований за вказівкою польського короля Сигізмунда-Августа в 1571 р. для захисту від нападів татар¹⁵⁷. М. Николайчик, якому належить спеціальна монографія з історії міста, вважав, що універсал польського короля Сигізмунда-Августа від 25 липня 1591 р.¹⁵⁸ не був виконаний¹⁵⁹. На підтвердження свого висновку він посилається на Е. Лясоту, який згадував про Кременчуцькому урочищі в 1594 р. старий земляний замок або городище¹⁶⁰. Це повідомлення Лясоти підтверджує люстрація Черкаського староства від 1636 р., в якій говориться, що Кременчук колись був містечком, а "нині лежить пустим полем з іншими прилеглими до нього урочищами", через що з нього немає ніяких прибутків, за винятком прибутків від озер, тобто рибальства¹⁶¹. Оскільки Кременчуцьке урочище знаходилося в посесії С. Рудського, то можна вважати, що на початку

XVII ст. розпочалося його відновлення. Цей висновок підтверджується повідомленням Г. Боплана, який, перераховуючи поселення та урочища на обох берегах Дніпра, писав, що після м. Крилова, що знаходився на "руському боці", тобто правому березі Дніпра, "на московському (лівому березі ріки. - В.П.) видно Кременчук, де є зруйнована стара будівля і де в 1636 р. я накреслив план замку. Це місце дуже гарне і зручне для проживання; крім цього це - останнє місто, оскільки далі за ним тягнуться безлюдні степи"¹⁶².

Найбільш вірогідно, що нова Кременчуцька фортеця була споруджена між 1636 і 1638 рр., бо в щоденнику Ш. Окозького повідомляється про розміщення в Кременчуку королівського гарнізону¹⁶³. Про те, якою вона була в середині XVII ст, можна дійти певних висновків на підставі щоденника Е. Челебі, який писав, що "це красива невелика фортеця, збудована з тесаного каменю і здатна розмістити до 3 тис. війська"¹⁶⁴. Згідно з умовами Зборівського договору вона відносилася, як сотенне містечко, до Чигиринського полку.

До початку XVII ст. належать згадки про містечко Орлик на лівому березі Дніпра¹⁶⁵ та волость Нехворощу¹⁶⁶. Місто-фортеця Переволочна вважалася окраїною запорозьких земель. Збудована в 1654 р. при давньоруській "переволоці", відомій ще з XI ст., у досить зручному місці - між берегом Дніпра і гирлом його притоки Ворскли¹⁶⁷. Їйому відводилася важлива функція захисту не тільки переправи, але й всього Лівобережжя від татарських набігів. Наприкінці XVII ст. Переволочна, Кодак згадуються у зв'язку з походами російських військ на Крим, у пониззя Дніпра для завоювання татарсько-турецьких укріплень¹⁶⁸.

Після приєднання запорожців, очолюваних К. Гордієнком, і частини козаків з гетьманом Мазепою до Карла XII названі містечка були зруйновані російськими військами. Щоб покарати козаків за "зраду", Петро I розпорядився направити війська на Січ і зруйнувати її. Споряджена О. Меншиковим експедиція полковника П. Яковлева після розорення містечка Келеберди підійшла до Переволочни, де зібралося до 1000 запорожців і до 2000 місцевих мешканців, а також добре озброєний місцевий гарнізон в 600 чол. Оточивши містечко, полковник Яковлев запропонував гарнізон здатися добровільно. У відповідь із фортеці був обстріляний табір Яковлева. Тоді він наказав відкрити вогонь по місту, зосередивши основний удар на замку. Запорожці відбивали атаки з великим завзяттям. Однак перевага була на боці регулярних російських військ. Увірвавшись до містечка, вони учинили жорстоку розправу не тільки над козаками, що не хотіли здаватися в полон, але й мешканцями. Не пощадили навіть старих та малих.

Царські війська зруйнували не лише містечко, але й млини, що йому належали, та всі човни при Переволочанській переправі¹⁶⁹.

Розправа над переволочанцями викликала страх не тільки серед козаків, які знаходилися при К. Гордієнку і І. Мазепі, але й тих, хто залишився на Запорозжі. Січовики направили Меншикову листа з повідомленням про готовність підкоритися волі царя, з умовою прислати їм "обнадійливу грамоту". Однак це не вплинуло на рішення покарати козаків. Просуваючись по правому березі Дніпра, війська Яковлева розорили Новий і Старий Кодак, щоб у майбутньому вони не стали притулком для "зłodіїв". Мешканців, які здалися добровільно, Яковлев відправив до Богородицька, а інших, у тому числі й тих, хто переховувався в степах і на островах, було страчено. За допомогою полковника І. Галагана, який пообіцяв запорожцям царське помилування, Яковлеву вдалося взяти Січ. У полон потрапили кошовий отаман, військовий суддя, 26 курінних отаманів, 2 ченці, 250 козаків, 160 жінок і дітей. З них 5 чол. померли, 156 чол. були страчені, а сама Січ – розорена¹⁷⁰. Таким чином, у ході каральної експедиції Яковлева були розорені основні міста-фортеці, що належали запорожцям в Подніпров'ї, у тому числі й Чортомлицька (Стара) Січ.

На XVII ст., як зазначалось, припадає спорудження міст по р. Орелі (Китай-города, Царичанки, Маячки, Нехворощі). В описі Азовської губернії 1782 р. зазначається, що Царичанка була споруджена в 1604 р. на правому березі р. Орелі, за 30 верст від Дніпра на підвищеному місці, між річками Царичанкою і Прядівкою¹⁷¹. Нехвороща вперше згадується в люстрації 1615-1616 р.¹⁷² У середині 70-х рр. XVII ст. у ці містечка переселилися вихідці з Поділля, які змушені були покинути насиджені землі під натиском турецьких військ і в зв'язку з передачею Кам'янець-Подільська й прилеглих до нього територій за Журавнівським договором Османській імперії¹⁷³. Тож не дивно, що укладачі опису Азовської губернії заснування Китай-города відносять до 1677 р.¹⁷⁴ Згадуються ці містечка в 1692-1696 рр. у зв'язку з нападами татар-союзників Петрика. В 1692 р. Петрик з татарами спалив передмістя Китай-города, але мешканці закрилися в замку і відсиділися за його стінами, а царичанці перейшли на бік Петрика¹⁷⁵. У 1696 р. кримські й білгородські татари намагалися оволодіти містечками, однак і на цей раз їх спіткала невдача. Правда, під час нападу були спалені нехворощанські фільварки та новозбудований монастир святого Спаса¹⁷⁶. На жаль, наявні відомості про ці містечка не дозволяють скласти повної картини про їх стан. Можна лише допускати, що, як і в усіх інших козацьких містечках цього регіону, в їх забудові поєднувалися елементи давньоруських укріплень та новітньої військово-оборонної архітектури.

Завдяки виявленим "строєльним книгам" можна скласти більш чітку картину про стан міст межиріччя Дніпра й Сіверського Дінця, які зводилися в другій половині XVII ст. за вказівкою царського уряду. До їх числа перш за все належить згадане вище містечко Маяки (нині с. Маяки Слов'янського району Донецької області). В краєзнавчій літературі, завдяки твердженням К. Щелкова, прийнято вважати, що його історія розпочинається з 1644 р.¹⁷⁷ З цього року козаків Чугуївського полку зобов'язали нести охорону на Торських соляних промислах та біля переправи через Казенний Торець, якою здебільшого користувалися російські посли, проїжджаючи до Криму, а кримські орди здійснювали напади на південні повіти Росії. Вважають, що в цьому році вони й збудували при Маяцькому озері острог. Однак воєводські відписки та "чолобитні" архімандритів Святогірського монастиря дозволяють стверджувати, що перше укріплене містечко на правому боці Сіверського Дінця (Маяки) з наказу царського уряду було зведене лише влітку 1663 р.¹⁷⁸

Цей висновок підтверджується і "строєльною книгою" м. Маяки, складеною у 1666 р. В ній говориться: "Місто Маяки зведене за указом великого государя близько Торських озер на р. Дінці в минулому 171 (1663) р. Острог збудовано з дубового лісу по периметру на 185 сажнів; у стінах дві вежі з проїзними воротами, 4 вежі глухих. На стінах влаштовані облами і кати. Навколо острогу викопаний рів глибиною в 1,5 сажні, в ширину - стільки ж. Наряду - дві піщали у станках і на колесах, а до них 245 ядер. У зброярському погребі бочка зарядного пороху, 2 свині свинцю, 92 мушкети з жаграми. Проживати в цьому містечку повинні зведенці з Валуйки і Чугуєва по 50 чол., із Салтова - 25, Харкова - 11 чол. Ці зведенці будують двори і несуть варту: біля проїзних воріт по 12 чол., міняючись через добу, а біля глухих веж - по 5 чол. У містечку збудована соборна церква на честь Св. Трійці на державні кошти... погріб з виходом до Сіверського Дінця... заїжджий двір, три горниці для воєвод... льодовня, а над ним комора... хлів... 4 хати для ратних людей". Від міста різного виду укріплення тяглися до Маяцького лісу, в якому мешканці рубали дрова і доставляли їх на Торські соляні промисли, а звідти - до самих промислів¹⁷⁹.

Аналогічним за забудовою було й містечко Соляне (Тор – нині Слов'янськ Донецької області), зведене за розпорядженням царського уряду при Торських соляних промислах у 1676 р.¹⁸⁰ У складеному 1683 р. описі містечка говориться: "Місто Соляне, збудоване острогом з дубового та соснового лісу. Висота острогу 2 сажні без чверті. На стінах влаштовані облами і "накочені кати" (каміння та колоди, що призначалися для скидання на голови штурмуючих кріпосні стіни. - В.П.). По місту дві вежі проїзні з воротами

і чотири - глухих". На озброєнні гарнізону знаходилось сім піщалей, а не 45 гармат, як це подається в краєзнавчих нарисах.

Всередині острогу знаходилась приказна канцелярія, при ній - повітка для зберігання зброї та колодязь. Зі всіх боків місто було обведене ровом, глибина якого складала 0,5 саж., а ширина - 2,5 саж. Різного виду укріплення були збудовані біля соляних озер для захисту промислів. Всі з 201 мешканців містечка зобов'язані були нести станичну службу на дорогах, що виходили з нього на відстані до 20 верст по 6 чол. з рушницями на конях¹⁸¹.

Влітку 1696 р. після пожежі, під час якої згоріли не лише стіни Соляного, а й піщалі, що на них знаходилися, острог був відновлений на тій же старій основі. Тільки замість двох проїзних веж залишилася одна, від посаду. Довжина міської стіни разом з п'ятьма вежами складала 182,75 саж.¹⁸² Белгородський воевода С. Короб'їн, під керівництвом якого було відбудовано острог, прислав до царської канцелярії не тільки звіт про обсяг робіт, виконаних на його відбудові, але й "чертеж" самого острогу, що дозволяє відтворити стан Соляного (Тора) на той час¹⁸³ (додаток Б, рис. 2). Це схематичне зображення Торського острогу подає у своїй книзі В. Кусов і повідомляє, що воно засноване у 1663 р.¹⁸⁴ Таким чином, автор дату заснування Маяцького острогу, який призначався для захисту Торських соляних промислів, прийняв за час заснування містечка Соляного. Зробити це неважко, коли не вчитуватись уважно в кожний документ стовпців Белгородського столу.

Дещо іншим за характером забудови було третє серед споруджених у межиріччі Тору й Сіверського Дінця містечок, яке нині носить присвоєну йому на початку XVIII ст. назву Райгородок (Слов'янський район Донецької області). Збудоване воно влітку 1684 р. за вказівкою московських співправителів Петра та Івана для запобігання нападів кримських татар на Торські соляні промисли, Святогірський монастир (який вони в 1679 р. повністю спустошили, а ченців забрали до полону) та інші прикордонні міста, на Торській засічній лінії. Протяжність стін острогу складала 174 саж. без 2 проїзних веж і 4 глухих, одна з яких була земляною. Навколо острогу викопали рів, глибина й ширина якого складали по 3 саж.¹⁸⁵

Серед збудованих наприкінці XVII ст. міст-фортець у межиріччі Сіверського Дінця й Тору найбільш укріплене було м. Ізюм, яке стало адміністративним центром побудованої в 1679-1681 рр. на лівому березі Дінця - правому березі Осколу Ізюмської лінії, а з 1685 р. і центром Ізюмського слобідського полку¹⁸⁶. Місто було споруджене на правому боці Дінця, напроти старого дерев'яного укріплення при Ізюмській переправі, відомій з давніх ча-

сів¹⁸⁷. Наприкінці XVI ст. в цих місцях діяли козацькі загопи¹⁸⁸. Після побудови Цареборисова в 1599 р. при гирлі Осколу Ізюмський юрт був підпорядкований Белгородському повітові¹⁸⁹. В середині XVII ст. під час відбудови Цареборисова при Ізюмській переправі звели сторожову вежу¹⁹⁰. В 1673 р. тут згадується один з шести острогів, збудованих балаклійським полковником Черніговцем при татарських переправах через Донець¹⁹¹. Хоч Ізюмська лінія проходила по лівому березі Дінця, місто збудували на правому. Фактично складалося воно з трьох частин: великого та меншого міста і замку. Загальна протяжність стін усіх трьох міст становила 1756 саж. (3 км 740 м). Мале місто розташовувалося на горі Кременець. Протяжність його стін з вежами складала 334 саж., а самого замку - 175 саж. Його стіни були збудовані з дубових колод. Усе місто було оточене земляним валом (додаток Б, рис. 3)¹⁹².

В порівнянні з Ізюмом карликом виглядав Бахмутський острог. Час його спорудження і на сьогодні через амбітність представників місцевої влади продовжує залишатися предметом зайвих дискусій. Саме цим і зумовлена порівняно більша увага до часу заснування м. Бахмута (з 1924 р. - Артемівська) у цій книзі.

Найбільш ранні відомості про м. Бахмут належать до початку XVIII ст. В історико-географічній узагальнюючій праці І. Кирилова "Цветущее состояние Всероссийского государства", написаній в 1726-1727 рр., читаємо: "Місто Бахмут збудоване дерев'яним острогом років з 30 тому у зв'язку з відкриттям торським козаком Бірюковим соляних джерел..."¹⁹³. З цього повідомлення випливає, що Бахмутський острог збудований десь на рубежі XVII-XVIII ст.

У "Відомості", складеній в Бахмутській управі благочиння в 1786 р., говориться, що місто бере свій початок згідно з грамотою Петра Олексійовича від 14 жовтня 1704 р.¹⁹⁴ Однак у досить обширному тексті грамоти, де викладені претензії старшини Ізюмського слобідського полку до Війська Донського (останнє звинувачувало козаків Ізюмського полку в насильному захопленні соляних джерел на Бахмуті, відкритих козаками Сухарівського юрту – останнього з поселень донських козаків на берегах Сіверського Дінця), на жаль, не вказується конкретної дати заснування міста.

При порівнянні претензій на право володіння Бахмутськими соляними промислами обох сторін можна дійти висновку, що мешканці згадуваних вище Маяцького та Тору до заснування на р. Бахмут містечка випасали там худобу, косили сіно, тримали пасіки, як і козаки Сухарівського юрту. Останні відкрили в 1683 р. на берегах річки соляні джерела і стали виварювати сіль, як це робили відхідники на Торі. Однак концентрація ропи бахмутських

соляних джерел виявилася значно вищою, ніж у Торських озерах, тому торяни та маячани стали приїжджати сюди для соляного промислу. Всі вони до 1697 р. користувалися цими джерелами "наїздом"¹⁹⁵. У 1697 р., під час нападу кримської орди на Тор, були спалені соляні варниці при Торських озерах. Після чого місцеві солевари не стали їх відбудовувати, а переселилися на р. Бахмут і разом з маячанами заснували там слободу. В 1702 р. вони звернулися до белгородського воєводи, водночас і до царя, за дозволом побудувати на р. Бахмуті острог, в якому можна було б захиститися від нападів "воинских людей". Восени 1702 р. з Белгорода направили на Бахмут поручика П. Язикова, який склав опис новозаведеного поселення. Згідно з ним "на річці Бахмуті росіян (торських, маяцьких та інших різних міст) - 36 чол., українців ("черкас" Ізюмського полку - торських і маяцьких мешканців) - 112, донських козаків - 2 чол., в тому числі один з Черкаської станиці (жив на Бахмуті в курені прикажчиком у донського козака "наїздом" для варіння солі), другий - з Дурновської станиці (на Бахмут прийшов для варіння солі). У всіх цих мешканців числилося 29 солеварних колодязів, 49 дворів, 49 хат, 11 комор, 48 куренів та землянок"¹⁹⁶. Отже, у 1702 р. на Бахмуті уже була чимала слобода, але майже третина її поселенців жила ще в тимчасових приміщеннях - куренях та землянках. Про острог не подається відомостей.

В описних книгах Белгородського солдатського полку капітана Г. Скорихіна, представлених до Розряду в 1704 р., зазначається: "На річці Бахмуті збудовано місто по обидва боки річки стоячим дубовим острогом; у ньому двої проїзні ворота (в довжину цей острог через річку Бахмут на 61 саж., а поперек - 17 саж.); житла в ньому ніякого немає. Біля нього вгору по р. Бахмут з правого боку на посаді збудована каплиця, поблизу неї - приміщення для збору мита Ізюмського полку, митниця для збору мостового Семенівської канцелярії. Біля цієї митниці та ратуші в різних місцях були збудовані для ведення торгівлі козаками Ізюмського полку, торськими і маяцькими мешканцями різних чинів 15 комор, 9 кузень, торгова баня, віддана на відкуп... На річці Бахмуті влаштовані біля солеварних колодязів 140 солеварних сковорід Ізюмського полку козаків, а також 30 сковорід різних міст усяких чинів людей"¹⁹⁷.

З наведених вище коротких уривків грамоти, яка займає 20 сторінок надрукованого наприкінці XIX ст. тексту, випливає, що Бахмутський острог був зведений з дозволу царського уряду козаками Ізюмського полку, тому його й приписали до цього полку. Поруч з Маяцьким, Тором (Соляним) і Райгородком він став сотенним містечком цього полку. Однак у липні 1708 р. містечко

було спалене на знак покарання його мешканців за участь у повстанні К. Булавіна, яке фактично й розпочалося з виступу місцевих солеварів на чолі з отаманом К. Булавіним проти передачі соляних промислів казни.

Тому не дивно, що в науковій, науково-популярній і довідковій літературі XIX ст. заснування м. Бахмута пов'язувалося з розвитком соляних промислів на однойменній річці та відповідно датувалося першими роками XVIII ст.¹⁹⁸ Дослідник Ізюмського слобідського полку М. Гербель писав, що бахмутськими соляними джерелами донські та слобідські козаки користувалися спільно до тих пір, поки ізюмський сотник Л. Никифоров не наказав своєму управителю Кирику в 1701 р. вирити колодязь, який так і називали Кириковим. З того часу донські козаки стали доводити, що промисли повинні належати їм, а слобідські - навпаки. Наслідком цих суперечок і стало видання царської грамоти 14 жовтня 1704 р., згідно з якою промисли перейшли до рук казни. Українське населення містечка було підпорядковане ізюмському полковникові, а російське - торському приказному чиновнику. Це викликало незадоволення серед донських козаків, які в грудні 1705 - січні 1706 рр. з ініціативи солеварного отамана К. Булавіна розорили промисли¹⁹⁹.

Тільки в довіднику "Міські поселення в Російській імперії" та в праці Феодосія Макар'євського, на яку переважно й посилаються при визначенні часу заснування міста, початкова його історія пов'язується з Бахмутівською сторожею, встановленою на лівому боці Дінця в 1571 р.²⁰⁰ Однак ця дата не має ніякого відношення до м. Артемівська, тому що, по-перше, сторожа розміщала на лівому боці Дінця, навпроти прийняття ним р. Бахмут, а місто знаходиться на середній течії цієї ріки, приблизно за 35 км від місця сторожі; по-друге, сторожа не була ні укріпленням, ні поселенням, а всього-навсього місцем зустрічі патрулів, які зобов'язані були стежити за донецькими переправами та сповіщати воеводам порубіжних міст про переходи через них татар.

Якщо укладачі довідника та Ф. Макар'євський через незнання місцевості чи функцій сторожової служби могли допуститися хибної думки щодо часу заснування Бахмута, то нині, володіючи досить вичерпною інформацією про хід освоєння регіону, необхідно цю помилку визнати і виправити²⁰¹.

Згідно з підписаними І. Мазепою Коломацькими статтями українські козаки під керівництвом самого гетьмана та російські війська під командою окольничого і севського воеводи Л. Неплюєва влітку 1688 р. заклали на правому березі Самари, поруч із Старим Самарчиком, нову земляну фортецю. Її будівництво було завершене наприкінці серпня, напередодні свята Пресвятої Бо-

городиці, у зв'язку з чим місто стали називати Новим Богородицьким містечком або просто Богородицьком²⁰². Збудовану всередині фортеці церкву також назвали іменем Пресвятої Богородиці. Тут же знаходився і двір воєводи, 260 просторих з сіньми хат, два льохи для зберігання пороху, льодовня, баня, 17 повіток для полкових припасів, у тому числі три з байдачних дощок, 7 дворів для гетьмана та старшини. Навколо фортеці й посаду викопали рів, через який були перекинуті мости. Довжина валу міста складала 1641 саж.²⁰³

Друге містечко при Самарі було споруджене через рік за розпорядженням В. Голіцина і отримало назву Сергіївськ, або Вільний, оскільки розташовувалося при Вільному Броді²⁰⁴. У ньому були зведені: двір воєводи, приказний двір, погріб для зберігання зброї, комори для зберігання продуктів, 50 хат для служилих людей. Навколо міста насипали вал і викопали рів по периметру на 600 сажнів. На валу були влаштовані вартові та проїзні вежі²⁰⁵.

На сьогодні не встановлено конкретно часу заснування запорожцями на узбережжі Азовського моря, справа від гирла р. Кальміус, на місці генуезько-венеціанського поселення Адомахи невеликого острогу Домахи, яку часто сприймають як центр Кальміуської паланки у XVIII ст. Більшість авторів краєзнавчих та довідкових видань сходяться на тому, що воно було зведене на потаємному шляху, яким користувалися запорожці для спільних з донськими козаками морських походів, а також для повернення з них на Січ у випадку блокування турецьким флотом Дніпровського лиману²⁰⁶. Оскільки найбільше таких спільних та окремих морських походів запорожців до турецьких і кримських берегів припадає на початок XVII ст., то, очевидно, саме цим часом і слід датувати заснування Домахи, а не 1500 р., як вважав А. Чорногор, а вслід за ним і П. Лаврів²⁰⁷, бо в той час на цій території ще безроздільно кочували татари. На розташованій на захід від гирла Кальміусу косі наприкінці XVI ст. кримський хан збудував свій укріплений пункт Білий Сарай, звідки, очевидно, й пішла нинішня назва коси²⁰⁸. Приблизно в 1594 р. він був зруйнований козаками, які, очевидно, після цього при гирлі Кальміусу й заклали власний форпост – Домаху.

Таким чином, на XVII ст. припадає виникнення значної частини укріплених містечок у степовій частині України, основні функції яких полягали в захисті місцевого населення від нападів кочівників. Більшість з них була зведена місцевим населенням - запорожцями та козаками Лівобережної і Слобідської України. Лише в межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця Маяки, Тор, Райгородок, Новобогородицьк і Сергіївськ зводилися за вказівкою

царського уряду. Крім цього, під командою князя Кольцова-Мосальського російські ратні люди з участю гетьманських козаків у 1701 р. звели на лівому боці Дніпра, навпроти Січі, при Кам'яному Затоні замість зруйнованих під час дніпровського походу татарських укріплень нові, в яких розмістився російський гарнізон²⁰⁹. Це не тільки загостило взаємовідносини між царським урядом і запорожцями, але й між Росією та Туреччиною, бо згідно з Константинопольським договором обидві держави зобов'язувалися не зводити на цих територіях ніяких укріплень.

Однак згадані вище події початку XVIII ст. негативно позначилися на їх розвитку. Якщо Бахмут на початку липня 1708 р. потерпів від царських карателів, які жорстоко розправилися з учасниками повстання К. Булавина, то Тор і Маяки зазнали втрат під час облоги їх військами повсталих²¹⁰. Під час каральної операції російських військ проти запорожців у 1709 р. була розорена Переволочна і Стара Січ. За умовами Прутського, Константинопольського та Адріанопольського договорів були зруйновані Новобогородицьк та Сергіївськ при Самарі, Кам'яний Затон при Дніпрі²¹¹. В 1711 р. царські війська під командуванням Бутурліна, що разом з гетьманськими полками несли охорону південних рубежів Росії, зруйнували і побудовану запорожцями при р. Кам'яній замість Старої Кам'янської Січі²¹².

Після розорення Азова і Троїцької фортеці згідно з умовами Прутського договору Бахмут перетворився в найбільш близький до Кримського ханства форпост на південно-західних рубежах Росії, що значною мірою й визначило його подальшу долю.

Нестача солі в південних повітах Росії змушувала царський уряд вживати заходи щодо відновлення Бахмутських соляних промислів, а заодно й м. Бахмута. У травні 1709 р. Петро I, перебуваючи в Бахмуті, розпорядився не тільки відновити виварку солі²¹³, але й відбудувати місто. В 1710 р. місто було обведено земляним валом²¹⁴. У зв'язку із зруйнуванням Таганрога (Троїцької фортеці) до Бахмута перевезли не тільки артилерію, але й перевели частину гарнізону. Після чого місто розширилось і значно укріпилось. І. Кирилов зазначав, що в ньому воєводою на той час був підполковник Никифор Львов, у розпорядженні якого числилося понад 500 чол. гарнізону²¹⁵. В 1723 р. земляним валом, палісадом і ровом обнесли соляні варниці, що знаходилися на правому березі ріки. Того ж року Бахмутська соляна контора звернулася до Військової колегії з клопотанням поповнити військову команду, яка охороняла казенні соляні промисли. Вона вимагала, щоб при варницях було не менше 300 солдат і 10 гармат²¹⁶.

Подальша розбудова й зміцнення міст на схід від Дніпра великою мірою були пов'язані з підготовкою Росії до війни з Ту-

реччиною в 1735-1739 рр. В 1731-1735 рр. в ході спорудження Української лінії на правому березі Орелі, крім наявних Китай-города, Царичанки, Маячки, Нехворощі, були побудовані починаючи від Дніпра Борисоглібська, Лівенська, Ряска і Федорівська фортеці; Берестової - Козловська, Белівська, Св. Анни, Орловська та Св. Парасковії, а на лівому березі - Береки - Єфремівська, Олексіївська, Михайлівська, Слобідська, Тамбовська й Св. Петра фортеці. Всі вони будувалися у вигляді чотирикутника, лише Борисоглібська та Лівенська мали вигляд п'ятикутників²¹⁷. Крім того, під час спорудження лінії додатково були укріплені містечка Китай-город, Царичанка, Маячка, Нехвороща.

Переважно всередині кожної фортеці знаходилися казарма, склади для зберігання зброї та провіанту, лазарет і колодязь²¹⁸. Це свідчить про те, що фортеці мали чисто військово-оборонне призначення, яке вони зберегли до середини 80-х рр. XVIII ст. На лінію щорічно із Лівобережної та Слобідської України направляли тяглих і піших людей для підтримки фортець і самої лінії в належному стані²¹⁹. Академік Гільденштедт, відвідавши Українську лінію наприкінці літа - на початку осені 1774 р., зазначив, що фортеці Орловська, Олексіївська та Михайлівська стояли вже пустими, а їх гарнізони були переведені до нових фортець, що зводилися на Дніпровській лінії по Кінських Водах і Берді. У справжнє міське поселення переросла лише Белівська фортеця, в якій розміщався штаб ландміліцьких полків, а з 1776 р. центр Азовської губернії (нині м. Красноград Харківської області).

Під час війни з Туреччиною в 1735-1739 рр. були відновлені Новобогородицька і Сергіївська фортеці. Місто Царичанка під час війни стало опорною базою російської армії²²⁰. Значна робота була проведена по зміцненню обороноздатності Торської та Бахмутської фортець. Остання під час війни разом з Ізюмом стала опорним пунктом лівого флангу російських військ. Згідно з планом 1732 р. на обох берегах р. Бахмут передбачалося побудувати компактне, добре укріплене місто, оточене зі всіх боків земляним валом і ровом. Житлові райони намічали розмістити вздовж прямих вулиць. Однак через близькість театру воєнних дій заселення міста йшло повільно. Були зміцнені його оборонні споруди, перш за все сама фортеця і вали навколо міста та соляних заводів²²¹.

Після повернення запорожців на старі місця вони збудували не тільки Нову Січ, але й укріпили паланкові центри. Однак відсутність їх описів не дозволяє дати повної характеристики останніх. Щодо самої Січі, то згідно з різними описами вона мала вигляд неправильного трикутника, була оточена дубовими палями. Над єдиними кріпосними воротами піднімалася соснова дзвіниця.

Навколо всього поселення був насипаний земляний вал, на якому розміщалися розкати для гармат. З півночі та сходу Січ омивалася правим рукавом Дніпра, річкою Підпільною, а від стегу її відділяв рів. Усередині фортеці знаходилися будинки військової канцелярії, гарматна, будинки військової старшини, комори й майстерні, церква та 38 куренів²²².

Поруч з Січчю царський уряд в 1735 р. збудував Новосіченський ретраншамент, в якому знаходився російський гарнізон. Його керівництву було доручено контроль за діями коша.

Паланкові центри також мали земляні укріплення, на валах яких розміщалися гармати²²³. До них належали Новоселиця - центр Самарської паланки, Кальміуська слобода - Кальміуської, Гард - Бугогардівської. Центр Кодацької паланки розміщався в Ст. Кодаку, а Інгульської - в Кам'янській Січі. На жаль, відсутні відомості про характер укріплень Орільської та Протовчанської паланок, створених на базі Самарської кошовим отаманом П. Федоровим (Лантухом) у 1764 р., а також Прогноївської, що вперше згадується в 1735 р.²²⁴ В 1770 р. запорожці на чолі з полковником А. Гараджею при верхів'ях Сухого Торця побудували земляне укріплення (нині м. Барвінкове), що стало центром Барвінківської стінки, тобто паланки²²⁵. На підставі описів Кальміуського (1773) та Барвінківського (1774), за визначенням Гільденштедта, "земляних окопів" можна вважати, що це були земляні укріплення, всередині яких знаходились приміщення паланкової адміністрації.

З поверненням у 1732 р. Росії території Задніпров'я царський уряд намагався прискорити її заселення та зміцнити тут свої позиції. Однак війна з Туреччиною 1735-1739 рр. не сприяла цим намірам. Через загрозу можливого нападу орд кримського хана довелося частину населення перевести на Лівобережну Україну. В роки війни в пониззі Дніпра на місці майбутнього м. Херсона російські війська збудували Олександрівський шанець²²⁶ і верф на о. Хортиці²²⁷.

Після війни, коли ці території згідно з Белградським договором відійшли до Росії, вздовж кордону з Польщею почали будувати нові укріплення та зміцнювати старі. Роботи виконувалися козаками Миргородського і Полтавського полків під керівництвом полковника Капніста та військового інженера де Боксета. В ході цих робіт основна увага була зосереджена на зміцненні укріплень Орлика, Архангельська, Новомиргорода, Цибульова, Крюкова та Крилова. Напроти останнього, на правому березі р. Тясмин, стали селитися старообрядці, які заснували нове поселення Новогеоргіївськ²²⁸.

З утворенням Нової Сербії ці містечка ввійшли до її складу і зазнали подальшої перебудови як ротні та полкові центри Гусарського і Пандурського полків. Найбільше було укріплено Новомиргород, який став адміністративним центром всього Новосербського поселення та штабом Гусарського полку, а також Крилів, де розмістився штаб Пандурського полку. Однак на перших порах чисельність їх мешканців, у зв'язку з переведенням українського населення до Новослобідського полку, зменшилася. Наприклад, у м. Крилові в 1741 р. числилося 2 церкви, 322 хати козаків і посполитих, 9 броварів²²⁹, а в усій Крилівській сотні - одне містечко, 8 сіл, 5 висілків і 16 хуторів, 10 церков, 1703 хати, 57 броварів і 18 млинів²³⁰. У 1761 р. у м. Крилові числилося лише 345 чол. обох статей, а в Пандурському полку - 2072 особи обох статей²³¹.

11 січня 1752 р. царський уряд доручив І. Хорвату побудувати Єлизаветинську фортецю для прикриття з півдня Нової Сербії. Однак роботи по її зведенню розпочалися тільки навесні 1754 р. і велися під керівництвом коменданта І. Глібова гетьманськими козаками. Будівництво великої фортеці неподалік кордонів з Туреччиною викликало незадоволення в Криму та Туреччині. На вимогу останньої восени вони були припинені, але на той час уже основна частина їх була виконана. В 1756 р., у зв'язку з загостренням становища на кордоні з Туреччиною, роботи відновилися і в основному Єлизаветинська фортеця була завершена²³². У фортеці розмістився гарнізон, який складався з трьох батальйонів і двох команд. Комендант фортеці отримав широкі повноваження: мав право зносин з турецькими і польськими фортецями, кримським ханом і запорожцями²³³.

Наступний етап у зведенні оборонних споруд на півдні припав на час війни з Туреччиною в 1768-1774 рр. Серед запроєктованих на Дніпровській лінії 7 фортець особлива роль відводилася Олександрівській (нині м. Запоріжжя), на лівому березі Дніпра, при р. Московці, та Петрівській на узбережжі Азовського моря, на лівому березі Берди (нині с. Новопетрівка). Розташовані на важливих шляхах (перша - на Чумацькому, друга - Азовсько-Кримському), вони незабаром, особливо перша, переросли у важливі адміністративно-господарські осередки регіону.

В системі Дніпровської лінії Олександрівська фортеця вважалася головною. В ній розмістилося командування лінії, а поруч з нею, на лівому березі Дніпра, збудували пристань для прийняття вантажів, що сплавлилися по Дніпру, в першу чергу лісу, для побудови фортець. Спорудження фортеці розпочалося в середині серпня 1770 р. Поки воно велося, батальйон полковника Фредерсдорфа та прислані з ним робітні люди влаштувалися в збудованому в 1736 р. ретраншаменті та запорозьких зимівни-

ках²³⁴. За досить короткий час солдати і робітні люди побудували не тільки саму фортецю, але й будинки для офіцерів та казарми для солдат, а на передмісті напівземлянки і землянки - для майстрів і робітних людей.

Однак поспішність, з якою споруджувалася фортеця наприкінці літа і на початку осені 1770 р., позначилася на її обороноздатності. Невдалим виявилось і місце при Мокрій Московці. Тому в 1771 р. заклали нову фортецю при Сухій Московці. Проектом передбачався капонірний зіркоподібний полігон загальною площею в 50 десятин. Три боки фортеці мали посередині бастіони, а четвертий, від Дніпра, гонверк з рavelіном. Передбачався також рів з ескарпами, плацдарм при прихованій дорозі і гласіс. На стінах фортеці розмістили 137 гармат. Внутрішня площа в 12 десятин відводилася для забудови²³⁵.

Хоч не все намічене вдалося реалізувати, Олександрівська фортеця на 1775 р. серед фортець Дніпровської лінії виявилася найбільш завершеною. В ній знаходилося декілька дерев'яних і кам'яних будинків для командування лінії, 8 просторих казарм, аптека, шпиталь, школа, запасний "провіантський магазин", цейхгауз, пороховий погріб. Між фортецею і дорогою, що проходила по лівому березі Дніпра, виросло передмістя, забудоване мазанками та напівземлянками. Спочатку його називали "Невінчаним кутком", а згодом - Солдатською слободою²³⁶. Оскільки через місто проходив шлях з Криму, в 1776 р. тут спорудили митницю і карантин. З 1779 р. Олександрівськ став центром однойменного повіту Азовської губернії. В 1782 р. в ньому проживало 7 купців, 329 міщан, 41 чоловік різного "звання", понад 900 військовослужбовців. Щорічно в місті проводилось 4 ярмарки²³⁷.

Створення Азовської губернії після ліквідації Нової Січі поставило питання про її адміністративний центр, який тимчасово розмістили в Белівській фортеці. Губернатор В. Чортков вважав, що найбільше вимогам губернського міста відповідає місцевість на березі р. Самари, при впадінні в неї Кільчені. Проект міста Катеринослава було затверджено в 1776 р., а роботи на його спорудженні розпочалися в 1777 р. В 1778 р. до міста з Белівської фортеці перебралась губернська адміністрація та розпочалось заселення його купцями і ремісниками. Згідно з описом Азовської губернії 1782 р. в місті проживало 277 купців, що склали понад 1/3 купецтва всієї губернії, 874 цехових ремісників і міщан та 1050 чол. різного звання. В місті функціонувало 4 церкви та 4 ярмарки²³⁸. Однак уже в 1782 р. стало очевидним, що місце для губернського центру вибрано невдало. Болотиста місцевість, що затоплювалась навесні розливами Самари, а сама ріка виявилась непридатною для заходу великих суден. До того ж на

початку 1783 р. було прийнято рішення про створення на базі Азовської та Новоросійської губерній Катеринославського намісництва, що й визначило долю Катеринослава I. Катеринослав II згідно з указом імператриці 1784 р. розпочали зводити на правому березі Дніпра на базі Старого та Нового Кодаків, де на перших порах і розмістилась адміністрація губернії, також запорозької слободи Половиці й с. Кам'янки, чому нині ведеться дискусія відносно дати заснування Дніпропетровська (Катеринослава II): з 1635 (з часу побудови найстарішого поселення Ст. Кодака, яке стало фактично основною базою Катеринослава II) чи з 1776 р. (часу заснування Катеринослава I). Катеринослав I в 1786 р. було вирішено перенести на берег р. Кринки, до Новобородицької фортеці й переіменувати його в Новомосковськ I, а Новомосковськом II стало з 1794 р. с. Новоселиця – колишній центр Самарської паланки (нині м. Новомосковськ Дніпропетровської області).

У 1780 р. на правому березі р. Вовчої було засновано м. Павлоград, яке стало центром однойменного повіту Азовської губернії. Через два роки в ньому проживало 2 купці, 47 міщан, 70 чоловіків "різного звання"²³⁹. В 1782 р. Белівська фортеця була перейменована в м. Костянтиноград, а через два роки він став повітовим центром Катеринославського намісництва. На той час у містечку функціонувало 3 церкви, проживало 132 купці, 83 міщанини, 25 цехових і 66 представників інших соціальних груп, на рік проводилось 3 ярмарки. У 1784 р. статус повітового центру цього ж намісництва одержало й містечко Нехвороща, яке з того часу стало називатись Олексополем. Згідно з описом 1782 р. в Нехворощі функціонувало 3 церкви, проживало 1369 мешканців і щорічно проводилось 3 ярмарки. Однак через 10 років в Олексополі як повітовому центрі розчарувались і перенесли його до м. Царичанки, назвавши її Олексополем II. На 1782 р. в Царичанці функціонувало 4 церкви, проживало 8 купців, 32 міщанини, 24 цеховики і 1590 інших мешканців. На рік продились лише одна ярмарка, що тривала понад 3 тижні. В ході нової адміністративної реформи 1797 р. містечкам повернули попередні назви, а повітовим центром залишилась Царичанка²⁴⁰. В 1784 р. повітовим центром Катеринославського намісництва стало і запорозьке с. Усівка (шанець Беча за часів Нової Сербії), переіменоване в Олександрію. У цьому ж році повітовим центром під назвою Ольвіополя стало й містечко Орлик. На цей же рік припадає й переіменування відвойованої під час війни 1768-1774 рр. татарсько-турецької фортеці Кизи-кермен у м. Берислав, а також остаточне закріплення за Микитинською переправою (Січчю, з 1775 р. м. Слов'янськ) назви Нікополь. Про стан забудови міст та їх залюд-

нення на середину 80-х рр. можна зробити відповідні висновки на підставі планів міст (додаток Б, рис. 3-6) і таблиці 6 (додаток А).

Наведені в таблиці відомості та плани міст дозволяють зробити наступні висновки: 1) деякі міста виникли на базі більш ранніх поселень, інколи й декількох (наприклад, Катеринослав - нині Дніпропетровськ), і їх історію треба розглядати з часу заснування цих поселень і зимівників; 2) закріплення за містами орної та вигінної землі засвідчує про аграрний характер більшості міст регіону; 3) ріст чисельності купців, ремісників, міщан дозволяє стверджувати, що з середини XVIII ст. в регіоні намітилися значні зрушення в переростанні міст з військово-адміністративних осередків у адміністративно-господарські; 4) важливий вплив на розвиток міст мало їх розташування на зручних шляхах сполучення, які здавна пролягали через південь України.

Після приєднання до Росії за умовами Кючук-Кайнарджійського договору Дніпровсько-Бузького рогу відкрилась можливість зведення нових міст, військових баз і морських портів на берегах Дніпровського та Бузького лиманів. 18 червня 1778 р. був виданий указ, а 19 жовтня цього ж року відбулась урочиста церемонія закладки м. Херсона. В першу чергу зводились фортеця та адміралтейство. Бажаючим поселитися в новому місті надавались безплатно ділянки для забудови та будівельні матеріали. В основному зводилось місто за рахунок робочих рук солдат, каторжників і кріпосних селян. В 1783 р. було спущено на воду перший лінійний корабель. Місто стає не тільки військовою базою, але й важливим центром внутрішньої та зовнішньої торгівлі. В 1784 р. запроваджено було дві щорічних ярмарки. Через Херсонський порт велась торгівля з країнами Центральної та Західної Європи²⁴¹.

В роки чергової російсько-турецької війни (1787-1791 рр.) виникла необхідність не тільки в подальшому зміцненні південного кордону, але й створенні необхідних баз для успішного наступу на позиції Туреччини. З цією метою було обстежено Інгульський та Бузький лимани і на підставі розпорядження Г. Потьомкіна від 27 серпня 1789 р. розпочато будівництво м. Миколаєва при впадінні в Південний Буг Інгулу. В 1792 р. в Миколаєві функціонували магістрат, адміралтейство, будинок капітана порту, училище, 100 казарм, 13 складів, 158 приватних будинків, 209 мазанок, 61 землянка, 149 крамниць, церква, проживало 3300 чоловік²⁴².

За умовами Ясського договору 1791 р. до Росії відійшли турецькі фортеці Очаків, Гаджибей. І хоча на перших порах планувалось Очаків зробити портовим містом, але через мілководність бухти Очаківська фортеця не переросла в портове місто. Зате

фортеця Гаджибей, яка мала значно краще розташування, швидко перетворилася в головні морські ворота Росії в Північному Причорномор'ї. 27 травня 1794 р. появився указ про заснування м. Гаджибея, а на початку 1795 р. його було переіменовано в м. Одеса на знак того, що в античну епоху під цією назвою тут існувало одне із грецьких міст-полісів. У порівнянні з іншими містами в останні роки XVIII ст. Одеса перетворилася в одне з найбільших міст регіону. В 1795 р. в Одесі вже існував магістрат, з 1796 р. – шестигласна дума. В 1800 р. відкрилось училище. Торгові операції в місті досягли 1 млн крб.²⁴³

Головною особливістю міст Степової України було те, що засновувалися вони в XVI-XVIII ст. в основному як оборонні споруди для захисту населення від нападів кримських і ногайських татар, як опорні пункти на перших порах стихійної народної, а з другої половини XVII ст. російської урядової колонізації в регіоні. В залежності від місця розташування, їх функціонального призначення більшість з них переросла на кінець XVIII ст. в адміністративно-господарські осередки, а деякі, після втрати оборонних функцій (з середини 80-х рр.), стали звичайними сільськими поселеннями (села Маяки, Новопетрівка та ін.).

Отже, вигідне географічне розташування Степової України на шляхах, що зв'язували Схід із Заходом, Південь з Північчю, сприяло розвитку не тільки внутрішньої, але й зовнішньої торгівлі. Головними товарами, які йшли з Півдня в інші райони до середини XVIII ст., були сіль та риба. Остання йшла й на експорт. Ввозилися з інших районів переважно хліб, горілка, ремісничі вироби, з сусідніх країн - фрукти, вина, ювелірні вироби. З середини XVIII ст. південь України поступово не тільки забезпечує власні потреби в сільськогосподарській продукції, але й під кінець століття експортує її в інші райони та сусідні держави, в тому числі й до Криму та Польщі.

Розвиток торгівлі сприяв росту міст, їх переростанню з військово-адміністративних осередків у адміністративно-господарські. Найбільш яскравим прикладом цієї тенденції може служити збудований в 1754 р. Єлизаветград (нині м. Кіровоград). Завдяки вигідному розташуванню уже в середині 70-х рр. воно перетворилося у справжнє міське поселення з численним і заможним у Новоросійській губернії купецтвом. В цілому до кінця XVIII ст. міста півдня України як за чисельністю і складом населення, так і функціями значно відрізнялися від міст інших регіонів.

ВИСНОВКИ

Монголо-татарські завоювання у Східній і Центральній Європі призвели до великих як політичних, так і демографічних змін. Під натиском військ Батия значна частина населення із степової і лісостепової зони відійшла у більш захищені місця Карпат і Полісся, що призвело до обезлюднення не лише Північного Причорномор'я, але й південноруських князівств, включених до складу Золотої Орди.

Нечисленне татарське населення та асимільовані ним рештки половців переважно зосереджувались у приморських районах. Тому обезлюдніла значна частина степів складала своєрідну санітарну зону між християнським і мусульманським світом. Здебільшого татари використовували її для полювання й випасу худоби, особливо в засушливі роки. Населення руських порубіжних князівств – для різних відхідницьких промислів.

Ослаблені феодалними міжусобицями, напруженою боротьбою з монголо-татарськими завойовниками давньоруські землі з XIV ст. стали об'єктом експансіоністських устремлінь правителів Литви та Польщі. На кінець XIV ст. більша частина земель сучасної України опинилася у складі Великого князівства Литовського.

Литовські князі, зміцнюючи південні рубежі своєї держави, зводили в Подністров'ї, на узбережжі Чорного моря, в Подніпров'ї укріплені замки, влаштовували в них гарнізони. Це сприяло переселенню до степової зони здебільшого української людності. Однак цей процес виявився досить короткотривалим. Уже наприкінці XV ст. під натиском турецько-татарської експансії Литва втрачає свої позиції в Причорномор'ї. У 1482 р. кримський хан Менглі-Гірей з великими військами під час походу на Київ спустошив значну частину осілостей Степової України. Після цього походу мали місце ряд інших набігів кримських орд в різні райони України, під ударами яких українська людність змушена була відходити у більш захищені місця. Тому за Північним Причорномор'ям закріпилася назва "Дике поле", а в російській документації - "Поле".

Для боротьби з експансіоністськими устремліннями турецько-татарських феодалів польсько-литовські магнати на правобережжі Дніпра з кінця XIV ст. будують нові замки, а для їх оборони із своїх підданих формують козацькі загони, звільняючи козаків від селянських повинностей. Наступ польсько-литовських феодалів на українські землі та закріпачення селян спричинили масові втечі селян від своїх панів на окраїни й поступове освоєння незаселених районів.

Важливу роль в проникненні української людності в причорноморські степи відіграла Запорозька Січ. Збудована за дніпровськими порогами Січ з другої половини XVI ст. стала не тільки центром низового козацтва, але й форпостом народної колонізації причорноморських степів. На Запорозжі шукали притулку ви-

штовхнуті з насиджених місць як соціальним, так і національним гнобленням. Тут вони ставали не тільки воїнами – охоронцями своєї землі, але й освоювачами природних багатств краю.

Після невдач у Визвольній війні й повернення польських феодалів на Волинь, Поділля й Правобережну Україну міграційні процеси в Україні посилились. Розпочався масовий перехід української людності на Лівобережжя і в степову зону. Завдяки цьому активно освоювалося межиріччя Дніпра і Дону. Це дозволило царському урядові приступити до реалізації висунутих ще в 40-х рр. XVII ст. планів побудови в цьому районі укріплених поселень - форпостів російської урядової колонізації у східній частині запорозьких вольностей (Маяк, Соляний - Тор, Городок - в Подонці, Богородицьк та Сергіївськ - в Подніпров'ї), що ще більше активізувало освоєння степової частини лівобережжя Дніпра.

Однак репресії царських військ проти булавинців, розгром Старої Січі та перехід запорожців у межі Кримського ханства і, нарешті, перенесення кордонів Росії з узбережжя Азовського моря в межиріччя Орелі й Самари після невдач Петра I при Пруті, не тільки на тривалий час загальмували заселення краю, але й призвели до скорочення чисельності його людності.

Тільки з кінця 20-х - початку 30-х рр. XVIII ст. намічається подальше заселення степів, обумовлене стихійним переходом на південь українців, організованим переселенням царським урядом державних селян, поверненням запорожців на старі місця, а також поселенням на півдні вихідців із сусідніх держав. Значний вплив на цей процес мало перенесення російсько-турецького кордону після війни 1735-1739 рр. з межиріччя Орелі й Самари на узбережжя Азовського моря.

З метою прискорення заселення краю та зміцнення своїх позицій Причорномор'ї царський уряд вдався в 50-х рр. до поселення тут іноземних військовослужбовців (сербів, хорватів, македонян, молдаван і ін.), які погодились перейти на військову службу до Росії й поселитися на її окраїнах, а також росіян-розкольників, що жили в Речі Посполитій та Туреччині. З іноземних військовослужбовців він вирішив сформувати два військово-землеробських поселення (Нову Сербію та Слов'яносербію) і розмістити їх на флангах збудованої в 1731-1735 рр. Української лінії, щоб таким чином прикрити південні кордони та посилити тиск на Запорожжя. Оскільки необхідної кількості іноземців для укомплектування 4 полків не набралось, царський уряд дозволив зачислити до них і місцевих жителів та переселенців з інших регіонів України і сусідніх держав, за винятком поміщицьких селян, які прожили за своїми володільцями більше 10 років.

Однак масова урядова колонізація регіону розгорнулася тільки після ліквідації Запорозької Січі. В 1776-1782 рр. в межах створених на запорозьких землях Азовської і Новоросійської губерній було засновано 569 поселень, у тому числі 488 на землях, що належали кошу. Серед них 478 - склали приватновласницькі. На початку 1784 р. в Катеринославському намісництві, до

якого ввійшли Азовська і Новоросійська губернії, нараховувалось 2209 поселень, в т.ч. 45 міських, в яких проживало 708190 чол. Серед них українці складали 73,77%, росіяни - 12,23, молдавани і румуни 6,22, греки - 3,47, вірмени 2,62, а на решту (представників більше 30 етнічних груп) припадало лише 1,69%. Отже, основний тягар освоєння регіону на початковому етапі випав на долю українців. До кінця XVIII ст. чисельність населення в регіоні досягла майже 1 млн чол., але частка українців впала до 64,76%.

Завдяки наполегливій праці цього багатоетнічного населення освоювались різні види природних ресурсів краю. Найголовнішим з них була земля. З понад 14,5 млн десятин землі близько 60% до кінця XVIII ст. було відведено під рілля, що свідчить про значні досягнення населення в землеробстві. Важливу роль продовжувало відігравати скотарство. Найбільше розводили великої рогатої худоби, коней і овець.

Розвиток сільського господарства стимулював заведення підприємств по переробці сільськогосподарської продукції. На початку 90-х рр. XVIII ст. тут діяло близько 3 тис. різних типів млинів, декотрі з яких мали понад 10 каменів для помелу зерна, виготовлення круп і т.д. Діяло в регіоні 113 гуралень і 56 різного типу підприємств, у тому числі два цукрових заводи, що переробляли привізну цукрову тростину.

Велику роль в освоєнні природних ресурсів відіграли Торські і Бахмутські соляні промисли, що забезпечували не тільки Слобожанщину й частково Лівобережну Україну, але й південно-західні повіти Росії сіллю. З їх роботою тісно пов'язані пошуки кам'яного вугілля, залізних руд, що покляло початок розвитку вугледобувної та металургійної промисловості нинішнього Донбасу.

Багатогалузеве господарство краю спонукало населення до обміну результатами праці, розвитку торгівлі, тим більше що з давніх часів через нього пролягали важливі шляхи, які з'єднували регіон з країнами Європи та Азії й іншими українськими землями. Найбільш поширеним товаром, що доставлявся з Причорномор'я на ринки України та сусідніх держав, була риба і продукти з неї. Поруч з рибою до інших регіонів доставлялась сіль як самосадкова з приморських лиманів, так і кухонна з Торських та Бахмутських промислів. У центральні райони Росії та в інші країни, крім риби, доставлялась продукція тваринництва. Наприкінці XVIII ст. все більшого розвитку стала набувати поруч з ярмарковою стаціонарна торгівля. У великих містах працювали десятки крамниць, в яких можна було придбати не лише місцеві товари, але й привізні, в тому числі заморські фрукти, вина, не кажучи про широкий вибір ремісничих виробів.

Перелічені фактори стимулювали розвиток міст краю, які протягом другої половини XVIII ст. з військово-оборонних центрів переростають в осередки ремесла і торгівлі. Особливо це стосується таких новозаснованих міст, як Миколаїв та Херсон, старого Гаджибея – Одеси, які за короткий час перетворились у великі промислові та торговельні центри регіону.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

Вступ

1. Народное хозяйство СССР в 1990 г. - М., 1991. - С.470-471; Народне господарство Української РСР у 1989 р. - К., 1990. - С.348, 350.
2. Там само. - С. 71.; С.28.
3. Донецкий кряж. - 1993. - № 35, 13 - 20 окт.
4. Мышецкий С. История о казаках запорожских... - М., 1847. - 42 с. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. - К., 1994. - 764 с.
5. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. - Од., 1836-1838.- Ч.1-2. Он же: История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. - Од., 1846. - Ч.1-3. Он же: Опыт статистического описания Новороссийского края. - Од., 1851-1853. - Ч.1-3. (Розанов) Гавриил. Историко-хронологическое описание церкви епархии Херсонской и Таврической// ЗООИД. - Т.2. - С.140-210. /Макарьевский /Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. - Екатеринослав. - 1880. - Ч.1-2. Никифоров В. Материалы для истории возникновения церкви// ЗООИД. - Т.23. - С.49-69. Житецкий К. Смена народностей в Южной России// КС.- 1884. - Т.IX.X. Багалея Д. Очерки колонизации и быта степной окраины. - М., 1887. - 614; Эварницкий Д.И. Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края. - СПб. 1889.- 195 с. Він же: Історія запорозьких козаків. - К., 1990-1991. - Т.1-3. Николайчик Ф. Город Кременчуг. - СПб., 1891.- 217. Падалка Л. Прошлое полтавской территории. - Полтава, 1914. - 236 с.
6. Аркас М. Історія України-Русі. - К., 1990. - 509 с.; Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины. - К., 1895. - 174 с.
7. Сухоруков В. Историческое описание земли Войска Донского. - Новочеркасск, 1902. - 556 с. Баиов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. - М., 1906. - 556 с. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. - СПб., 1858. - Т. 1-3. Савельев П. История Дона и донского казачества. - Новочеркасск, 1915. - Ч.1-4. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. - СПб., 1908-1910. - Т.7, 14.
8. Полонская-Василенко Н. Заселение Южной Украины в середине XVIII в.// Историк-Марксист. - № 5. - С.30-46. Вона ж: Из истории Южной Украины// Ист. записки. - М., 1942. - Т. 13. - С.113-174. Юркевич П. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. - 1932. - 188 с. Голобуцкий В. Запорожское казачество. - К., 1957.- 461. Він же: Запорізька Січ в останні часи свого існування. - К., 1961.-462 с. Слюсарский А. Социально-экономическое

развитие Слобожанщины. XVII-XVIII вв. - Харьков, 1964. - 460 с. Баранович А. Украина накануне Освободительной войны., 1959. - 210 с. Бачинский А. Основные этапы крестьянской колонизации Буджацкой степи// ЕАИВЕ 1964. - К., 1966. - С.315-331. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. - К., 1961.- 299 с. Тимофеев В. Города Северного Причерноморья второй половины XVIII. - К., 1984. - 218 с. Прико В.А. Северное Приазовье в XVI-XVIII вв. - К., 1988. - 134 с. та ін.

9. Новосельский А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. - М.,1948.- 446 с. Кабузан В. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в. - М., 1976.- 306 с. Дружинина Е. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. - М., 1959. - 272 с. Кириков С. Изменения в населении и среде обитания животных СССР в XVI-XVIII вв. - М. - 1972.

10. Історія Української РСР. У 8 т. - К., 1979. - Т.1-2. Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська обл. - К., 1968-1974. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. - К.,1986. - 268 с. Дорошенко Д. Нарис історії України. - Л.,1991. - Т.1-2.

11. Стороженко А.П. Степан Баторий и днепровское казачество. - К.,1934. - 327 с. Perdenia J. Stosunki Rzeczy Polskiej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przelomie XVII-XVIII w. - W. - К., 1963. - 283 s. Кабузан М.В. Народы России в XVIII в. - М., 1990. - 255 с. Пронштейн А.П. Земля Войска Донского в XVIII в. - Ростов-на-Дону, 1961. - 375 с.

12. Акты Московского государства. - СПб. 1890-1901. - Т.1-3. Акты, относящиеся к истории Войска Донского. - Новочеркасск, 1891-1894. - Т.1-3. Архив Юго-Западной России. - СПб., 1863-1905. - Ч.1,6,7. Воссоединение Украины с Россией. - М., 1954. - Т.1. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII в. - Од., 1886. - 433 с. Материалы для Отечественной истории. - К., 1853. - 317 с. Материалы по истории Войска Донского. - Новочеркасск, 1894. - 357 с. Материалы по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. - Харьков, 1886-1890.- Т.1-2. Zrodla dziejowe. - W., 1877. - Т. 4,5. Боплан Г. Опис України. - К., 1990.- 256 с. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - К., 1991.- 228 с. Дневник путешествия в Южную Россию академика Гильденштедта//ЗООИД. - Т.11. Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии. - Харьков, 1892. - 89 с. Манштейновы современные записки о России. - Дерпт, 1810. - Т.1-2. Барбаро и Контарини о России. - Л., 1971. - 273 с. Статейный список путешествия Н.Зотова и В.Тяпкина в Крым. - Од., 1850. - 284 с. Путешественные записки В. Зуева. - СПб., 1787. - 237 с. Січинський В. Чужинці про Україну. - К., 1992. - 254 с.

Герберштейн С. О Московитских делах. - 1908. - 308 с. Книга большому чертежу. - М., 1950. - 229 с. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). - СПб., 1830. - Т. 2-24. Величко С. Літопис. - К., 1990-1991. - Т.1-2.

13. Російський державний архів давніх актів (РДАДА), Російський військово-історичний архів (РДВІА), Російський державний архів Військово-Морського Флоту (РДАВМФ), Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ), державні архіви Миколаївської, Одеської та Харківської областей.

14. Інститут рукописів Наукової бібліотеки НАН України, Відділ рукописів Бібліотеки Інституту історії РАН.

Розділ I

1. Історія УРСР. - Т.1, кн. 2.- С.107.
2. Літопис Руський. - К.- 1989.- С.405.
3. Егоров Л.В. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. - М., 1985. - С.37.
4. Кудряшов К.В. Половецкая степь. - М., 1948. - С.158-159.
5. Там само. - С.159.
6. Аркас М. Вказ праця. - С.92.
7. Берлінський М.Ф. Історія міста Києва. - К., 1991. - С.81.
8. Грушевський М. Історія України-Руси. - К., 1993. Т.4. -С.94-97.
9. Субтельний О. Україна. Історія. - К., 1991. - С.72.
10. Дорошенко Д. Нарис. - Т.1. - С.103. До Подільської землі належало степове Правобережжя до гирла Дністра (Шабульдо Ф.М. Землі Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. - К., 1987. - С.43).
11. Там само. Про Смотрицький замок згадується у дарчій Олександра Коріятовича Смотрицькому монастиреві від 17 березня 1375 р. (Грамоти XIV ст. - К., 1974. - С.49-50).
12. Грушевський М. Історія України-Руси. - Т.4. - С.314-315; Історія Української РСР. - Т.1, кн.2. - С.69.
13. Дорошенко Д. Нарис. - Т.1. - С.104.
14. Zrodla dziejowe. - Т.19. - S.115, 205-206; ЗООИД. - Т.17. С.6-20; Історія УРСР. - Т.1. - Кн.2. - С.76.
15. Щербак В.О. До витоків українського козацтва // Українська козацька держава. - С.62.
16. Там само. - С.62-63.
17. Скальковский А.А. Опыт статистического описания. - Ч.1. С.10; Jablonowski A. Pisma. - Т.3. - S.81; Житецкий И. Смена народностей в Южной России // Киев. старина. - 1884. - Т.10. - С.8-12.
18. История СССР с древнейших времен до наших дней. В 12 т. - М., 1966. - Т.2. - С.409.
19. Там само. - С.12-13.

20. Скальковский А.О. Опыт статистического описания. - Ч.1. - С.15.
21. Там само. - С.16.
22. Там само. - С.21.
23. Там само. - С.83; він же: Первое тридцатилетие истории города Одессы. - Одесса, 1837. - С.102.
24. Берлінський М. Вказ. праця. - С.82.
25. Цит за: Грамоти. - Примітка 107. - С.113-115.
26. Дорошенко Д. Нарис. - Т.1. - С.139.
27. Там само; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. - К., 1902. - Т.3. - С.1.
28. Герберштейн С. Вказ. праця. - С.108.
29. Загоровский В.П. Изюмская черта. - С.46-47, 53; Рущенко П.Т. Валки. - Краєзнавчий нарис. - Харків, 1965. - С.9.
30. Балабушевич Т.А. Територіальні межі правобережних козацьких полків (друга половина XVI - початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України. - К., 1991. - С.23-24.
31. Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV - XVIII вв. - К., 1992. - С.86-87; Дашкевич Я.Р. Східне Поділля на картах XVI ст. // Географічний фактор в історичному процесі. - К., 1990. - С.156-158.
32. ЗООИД. - Т.1. - С.383.
33. Книга Большому чертежу. - С.65.
34. Челеби Э. Книга путешествий. - М., 1961. - Вып.1. - С.107.

Розділ II

1. Аркас М. Вказ. праця. - С.121.
2. Там само.
3. Дорошенко Д. Нарис. - Т.1. - С.154.
4. Історія Української РСР. - Т.1. - Кн.2. - С.116-117.
5. Zrodla dziejowe. - W-wa, 1877. - Т.V. - С.115-116.
6. Ibid. - S.135.
7. Ibid. - S.186.
8. Ibid. - S.218-239; Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я. - С.58.
9. Савельев П. История Дона и донского казачества. - Ч.2. - С.53.
10. Герберштейн С. Записки о Московии. - С.137-138.
11. Цит за: Сухоруков В.Д. Указ. соч. - С.3.
12. Архив ЮЗР. - Ч.7, т.2. - С.372; Історія Української РСР. - Т.1, ч.2. - С.123; Пирко В.А. Северное Приазовье. - С.9.
13. Стороженко А.В. Вказ. праця. - С.277.
14. Воссоединение Украины с Россией. - Т.1. - С.69-70; Баиов А.К. Указ. соч. - С.117.

15. Історія міст і сіл УРСР. Донецька область. - К., 1970. - С.391; Акты, относящиеся к истории Войска Донского. - Т.1. - С.8.
16. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины. - Т.1. - С.127-129; РДАДА. - Ф.210, Белгород. стіл. - Стовп. 1530. - А.92.
17. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации.- С.124-125.
18. Материалы для истории Войска Донского. - С.9.
19. Новосельский А.А. Указ. соч. - С.157.
20. Грушевський М. Історія України-Руси. - Т.8, ч.2. - С.37-40; Юркевич В. Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. - С.45.
21. Історія міст і сіл УРСР. Донецька область. - С.706-707; Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Т.5. - С.117; Книга о Донбассе. - С.12.
22. РДАДА. - Ф.123, оп.1. - Спр.7. - А. 2-6; Пірко В.О. До питання про заснування м. Слов'янська. - С.115.
23. РДАДА. - Ф.210, Белгород. стіл. - Стовп.255. - А.1-4.
24. История Русов. - С.23.
25. Яворницький Д.І. Історія. - Т.1. - С.64.
26. Цит за: Яворницький Д.І. Історія. - Т.2.- С.11.
27. Там само.
28. Цит за: Яворницький Д.І. Історія. - Т.2. - С.31.
29. Там же. - С.47; Zrodla dziejowe. - Т.4. - S.68-69; Житецкий А. Указ. соч. - С.45.
30. Баранович. А.И. Украина. - С. 61-62; Стороженко А. Указ. соч. - С.277-279.
31. Яворницький Д.І. Історія. - Т.1. - С.28.
32. Słownik geograficzny. - Т.1. - S.789; Т.14. - S.13.
33. Яворницький Д.І. Історія. - Т.1. - С.25.
34. Апанович О.М. Запорозька Січ. - С.18; Автор "Історії Русів" вважав, що Орлик збудували козаки І.Мазепи в 1694 р. і назвали його на честь П. Орлика (Історія Русів. - С.192).
35. Історія Української РСР. - Т.2. - С.136.
36. Тимофеенко В.И. Указ. соч. - С.131; История городов и сел УССР. Николаевская обл. - С.577.
37. Балабушевич Т.А. Вказ. праця. - С.30-31.
38. Борысенко В.И. Указ соч. - С.45; Perdenia J. Op. cit. - S.61; Ефименко А.Я. Указ соч. - С.265-266.
39. Воссоединение Украины с Россией. - Т.3. - С. - 100-101.
40. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. - С.113.
41. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории. - С.83-90.
42. Величко С. Літопис. - Т.2.- С.178-179; Максимович М. Собр. соч. - Т.1. - С.726.

43. Загоровский В.П. Изюмская черта. - С.106-196.
44. Величко С. Літопис. - С.265; Костомаров Н.И. Собр. соч. - Кн.6. - С.330.
45. Яворницький Д.І. Історія. - Т.1. - С.366.
46. (Макарьевский) Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии.- Вып.1.- С.36.
47. Акты Московского государства. - Т.2.- С.572.
48. Загоровский В.П. Указ соч. - С.54.
49. Там само. - С. 55.
50. Там само. - С.57-58.
51. РДАДА.- Ф.210.- Белгород. стіл. - Стовп.436. - А.317-318.
52. Там само. - Стовп. 920. - А.85.
53. Там само.
54. Там само. - Стовп. 436. - А.32.
55. Там само. - Стовп. 769. - А.345.
56. Там само. - А. 428.
57. ЗООИД. - Т. 4. - С.310.
58. РДАДА. - Ф.210. - Белгород. стіл. - Стовп. 598. - А.123.
59. Там само. - Стовп. 998. - А.67.
60. Там само. - А.125.
61. Там само. - Стовп. 687. - А. 365 - 458.
62. Там само. - Стовп. 998. - А. 73.
63. Там само. - А. 144.
64. Там само. - А. 73-75.
65. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. - Т.1. - С.121-122; В.С.Кусов вважає, що Тор (Соляне) збудовано в 1663 р. (Кусов В.С. Картографическое искусство Русского государства. - М., 1989. - С.88).
66. РДАДА. - Ф.210. - Белгород. стіл. - Стовп. 1058. - А.135; Стовп. 1319. - А.138.
67. Воронежский край с древнейших времен до конца XVII в. Документы и материалы по истории края. - Воронеж, 1976. - С.82-83.
68. Загоровский В.П. Изюмская черта. - С.211.
69. Там само. - С. 214.
70. РДАДА. - Белгород. стіл. - Стовп. 1530. - А.894-895.
71. Там само; Материалы для истории колонизации. - Т.1.- С.127-129.
72. Пирко В.А. Торская укрепленная линия //Вопр. истор. - 1986, № 1. - С.183-184.
73. РДАДА. - Ф.210. - Белгород стіл. - Стовп. 1530. - А. 896.
74. Там само. - А. 929.
75. АЮЗР. - СПб., 1889. - Т.XIV. - С.565.
76. Там само. - Т. XI. - С. 138.

77. Літопис Самовидця. - С.132.
78. Історія Української РСР. - Т.2. - С.99.
79. РДАДА. - Ф.124. - Оп. 4; Величко С. Вказ. праця. - Т.2. - С.359-360; Заруба В.Н. Вказ. праця. - С.98-99.
80. Эварницкий Д. Источники. - Т.1. - С.147-148.
81. Феодосий. Указ соч. - Т.1. - С.411.
82. Яворницький Д.І. Історія. - Т.3. - С.62.
83. Эварницкий Д. Источники. - Т.1. - С.369.
84. Яворницький Д. Історія. - Т.3. - С.109-1721.
85. РДАДА.- Ф.210.- Белгород. стіл. - Стовп. 1097. - А.203.
86. Там само. - Стовп. 1543. - А.1-3.
87. Там само. - Стовп. 1634. - А.64.
88. Там само. - А.68-70.
89. Там само. - Стовп. 1610. - А.92.
90. Там само.
91. (Гумилевский) Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Харьков,1858. - Отд. 5. - С.134.
92. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Одесса, 1850. - Т.2. - С.453; ЗООИД. - Т.1. - С.351-352. Це спростовує поширену в літературі версію про заснування м. Бахмута в 1571 р. (Пирко В.А. Сколько же лет Артемовску? // Донбасс. - 1991, № 6. - С. 191.
93. ЗООИД. - Т.1. - С.351-352.
94. Там само. - С.352; ВР Бібліотеки Інституту історії РАН (СПб.). - Ф.36, оп.1. - Спр.561. - А.205.
95. Дядиченко М.Т. Етапи заселення Слобідської України в XVII - першій половині XVIII ст. // УІЖ. - 1970. - № 8. - С.48-51.
96. Опис Харківського намісництва. - С.54, 128.
97. РДАДА. - Ф.21.- Белгород. стіл. - Стовп.886. - А.1.
98. Бугаївський І.А. Про час заснування айдарських і деркульських поселень // УІЖ. - 1984. - № 12. - С.82-85; ЗООИД.Т.1. - С.365-367.
99. Історія Української РСР. - Т.2. - С.108-109.
100. Ригельман А.И. Ведомость и географическое описание крепости Св. Димитрия Ростовского // Ростов на-Дону 150 лет назад. - Ростов н/Д., 1918. - С.48.
101. Эварницкий Д. Источники. - Т.1. - С.968.
102. Яворницький Д.І. Історія. - Т.3. - С.224.
103. РДАДА. - Ф.350, оп.2. - Спр.42. - А.9; Пирко В.А. Роль народных миграций в заселении и освоении Северного Приазовья. - С.91-98.
104. Цит за: Булавинское восстание (1707-1708). - М., 1935. - С.114.

105. РДАВМФ. - Ф.233, оп.1. - Спр.35. - А.98; РДВІА. - Ф.52, оп.1/194. - Спр.92, ч.1, в.128. - А.275.
106. Эварницкий Д.И. Вольности запорожских казаков. - Спб., 1898. - С.213; История городов и сел УССР. Донецкая область. - К., 1976. - С.748, 795.
107. Феодосий. Материалы для историко-статистического описания - Ч.2. - С.91.
108. Там само. - С.95.
109. Там само. - С.125, 139.
110. Там само. - С.282-285, 425, 510, 539.
111. Там само. - С.281.
112. Там само. - С.192.
113. Там само. - С.217.
114. Там само. - С.259.
115. Там само. - С.258.
116. AGZ. - Lwow, 1914. - Т.22. - S.562, 570, 578, 597. Пирко В.А. О пустующих крестьянских наделах в Галицком Прикарпатье в конце XVП - первой половине XVIII в. // Материалы симпозиума по проблемам аграрной истории СССР. - Вологда, 1976. - С.30.
117. Burszta J. Zbiegostwo chlopow znad Sanu w I cwierci XVIII w. // Roczniki dziejow spolecznych i gospodarczych.- Poznan. 1955. - Т.17. - S.74.
118. Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине. - С.209-212.
119. ПСЗ. - Т.4, № 2998; Т.6, № 3671.
120. Яворницький Д.І. Історія. - Т.1. - С.326-328.
121. Там само. - Т.3. - С.357.
122. Бачинский А.Б. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации. - С.326.
123. ПСЗ.- Т.5.- № 2834; Орешкова С.Ф. Указ соч. - С.152-153.
124. Левашов П. Картина или описание всех нашествий на Россию татар и турков. - С.104.
125. Там само. - С.126.
126. РДВІА.- Ф.20, оп.1/47. - Спр.3.- А.13-15. До 1734 р. для ландміліції спорудили лише 179 будинків. 1015 хат, 35 мазанок. Там само. - Ф.23, оп.1/121, в.32. - Спр.1196. - А.2.
127. Сборник событий в Новороссийском крае // ЗООИД.- Т.7.С.294; Кирилов И.К. Указ. соч. - С.201.
128. ПСЗ. - Т.5. - № 2643; Эварницкий Д. Очерки. - С.12-13.
129. ПСЗ. - Т.6. - № 3486.
130. Там само. - № 3994; № 4131; Т.7. - № 4196; № 4220
131. Там само. - Т.7. - № 4137.
132. Там само. - Т.8. - № 5673.

133. Кочубинский А. Сношения румынов и югославян с Россией при Петре Великом // ЖМНП. - 1872. - Ч.162, ст.2. - С.117-118.
134. Пірко В.О. 250-річчя з часу спорудження Української лінії // УІЖ. - 1986, № 8. - С.139.
135. ПСЗ. - Т.8, № 5673.
136. РДВІА. - Ф.23, оп.1/121, зв.32. - Спр.196. - А.3.
137. Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства. - Ч.3. - С.768-769.
138. Сборник РИО. - Т.117. - С.580-629.
139. Эварницкий Д. Источники. - Т.2. - С.1083-1085, 1094-1101, 1104, 1134-1136, 1140-1142; IP ЦНБ НАН України. - Ф.2, оп.1. - Спр.1633. - А.234-242.
140. Сборник РИО. - Т.108. - С.313; ЗООИД. - Т.20. - С.74.
141. Яворницький Д.І. Історія. - Т.3. - С.449-450.
142. Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины. - С.109-114.
143. Кабузан В.М. Указ соч. - С.76.
144. ПСЗ. - Т.9, № 6555.
145. Полонская-Василенко Н. Заселение Южной Украины. - С.34.
146. Сборник РИО. - Т.114. - С.57.
147. Кабузан В.М. Указ. соч. - С.76.
148. РДВІА. - Ф.423, оп.1. - Спр.14.
149. ПСЗ. - Т.10, № 7915.
150. Słownik geograficzny. - Т.7. - S.269.
151. Кабузан В.М. Указ соч. - С.77.
152. ЗООИД. - Т.20. - С.67.
153. Кабузан В.М. Указ соч. - С.80.
154. Феодосий. Указ. соч. Ч.1. - С.522-523.
155. ПСЗ. - Т.12, № 9282.
156. Готье Ю. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. - М., 1913. - Т.1. - С.109.
157. РДАДА. - Ф.353, оп.2. - Спр.1035. - А.5.
158. РДВІА. - Ф.20, оп.1/47. - Спр.351. - А.164-172.
159. Яворницький Д.І. Історія. - Т.3. - С.412.
160. Ласковский Ф. Указ. соч. - Т.3. - С.702-703.
161. Там само. - С.39-40.
162. Тимофеенко В.И. Указ. соч. - С.125-130.
163. ПСЗ. - Т.13, № 9919.
164. Там само. - № 9921.
165. Там само. - № 9924.
166. Там само. - № 9935, 9967, 9976, 9993.
167. Там само. - № 10037.
168. Там само. - № 10029.

169. РДВІА. - Ф.ВУА. - Спр. 26029. - А.1; Ф.20, оп.1/47. - Спр.418. - А.86.
170. ПСЗ. - Т.13, № 10049.
171. Там само. - № 9924.
172. РДАДА. - Ф.248, оп.39. - Спр.2888. - А.58.
173. Там само. - А.54-55.
174. Военно-статистическое обозрение Российской империи. - Т.11, ч.1. - С.30-31; Słownik geograficzny. - Т.7. - S.270.
175. ЗООИД. - Т.3. - С.84.
176. Шишмарев В.Ф. Указ. соч. - С.37.
177. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение. - Ч.1. - С.29.
178. Шишмарев В.Ф. Указ. соч. - С.38.
179. Кабузан В.М. Заселение Новороссии. - С.88.
180. Там само.
181. ПСЗ. - Т.16, № 12099.
182. Кабузан В.М. Указ соч. - С.89.
183. РДВІА. - Ф.20, оп.1/47. - Спр.64. - А.6.
184. РДАДА. - Ф.248, оп.39. - Спр.2888. - А.103; ЗООИД. - Т.9. - С.85.
185. ПСЗ. - Т.14, № 10454.
186. Кабузан В.М. Указ соч. - С.91.
187. ПСЗ.- Т.15, № 11048, 11312; Путро А.М. Левобережная Украина. - С.104.
188. ПСЗ. - Т.15, № 11312.
189. Никифоров В. Указ соч. - С.6.
190. Історія міст і сіл УРСР. Одеська область. - К., 1969. - С.214.
191. Там само. - С.520.
192. Там само. - С.599-600.
193. Кабузан В.М. Указ. соч. - С.98.
194. Бачинский А.Д. Основные этапы крестьянской колонизации. - С.326-327.
195. РДАДА. - Ф.16, оп.1. - Спр.346. - А.1-21.
196. ПСЗ. - Т.13, № 10104.
197. РДВІА. - Ф.ВУА. - Спр.26032. - А.1.
198. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение. - Ч.1. - С.26.
199. Кабузан В.М. Указ. соч. - С.94.
200. Шишмарев В.Ф. Указ. соч. - С.47-48.
201. (Розанов) Гавриил. Отрывки повествования. - С.99.
202. РДАДА. - Ф.248, оп.39. - Спр.2732. - А.635-636; Пирко В.А. Северное Приазовье. - С.29.
203. Кабузан В.М. Указ соч. - С.95.
204. РДВІА. - Ф.ВУА. - Спр. 6037. - А.1.

205. Там само. - Спр. 26031, 26035.
206. ЦДІА України. - Ф.229, оп.1. - Спр.28. - А.74-75.
207. Феодосий. Указ. соч.- Ч.1.- С.26, 47, 82, 99, 186, 221, 268.
208. Там само. - С.11,47.
209. ЗООИД. - Т.20.- С.7.
210. Шевченко Ф.П. Вихідці з балканських країн на Запоріжжі у XVIII ст. // Історія та історіографія України. Зб. наук. праць. - К., 1985. - С.68.
211. Там само.
212. Кабузан В.М. Указ. соч. - С.97.
213. ПСЗ. - Т.16, № 11720; Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация. - С.15-16.
214. ПСЗ. - Т.16, № 11853, 12095.
215. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации. - С.53-176.
216. ПСЗ. - Т.16, № 11861.
217. Там само. - № 12099.
218. Там само. - № 12180.
219. Кабузан В.М. Указ. соч. - С. 53.
220. ПСЗ. - Т.16, № 12236.
221. Там само. - № 12180.
222. РДАДА. - Ф.13, оп.1. - Спр.66. - А.3.
223. Там само. - Спр. 797, ч.2. - А.526-527.
224. Там само. - А. 527.
225. Кабузан В.М. Указ соч. - С.102-103.
226. ПСЗ. - Т.16, № 12180.
227. Кабузан В.М. Указ. соч. - С.104.
228. Там само. - С.105.
229. Полонская-Василенко Н. Из истории Южной Украины. - С.145.
230. Барон Тотт. Записка о татарском набеге. - С.170.
231. Полонская-Василенко Н.Д. Заселение Южной Украины. - С.44.
232. Елизаветградский вестник. - 1889, № 5969.
233. Полонская-Василенко Н. Из истории. - С.165; Елизаветградский вестник. - 1889, № 53, 60.
234. Полонская-Василенко Н. Из истории. - С.158.
235. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение. - Ч.2. - С.74.
236. Кабузан В.М. Указ соч. - С.110.
237. Там само. - С.116.
238. Там само. - С. 117.
239. Там само. - С.113; Путро А.И. Указ соч. - С.104.
240. Феодосий. Указ. соч. - Ч.2.- С.99-101, 103-104, 124.
241. Полонская-Василенко Н.Д. Из истории. - С.155.

242. Путешествие акад. Гильденштедта. - С.59-70.
 243. Феодосий. Указ. соч. - Ч.2. - С.38, 39, 43, 65.
 244. Полонская-Василенко Н.Д. Из истории. - С.158.
 245. Путешествие Гильденштедта. - С.70.
 246. Кабузан В.М. Указ соч. - С.114.
 247. Там само.
 248. Полонская-Василенко Н.Д. Из истории. - С.167.
 249. Кабузан В.М. Указ соч. - С.119.
 250. Елизаветградский вестник. - 1889, № 53 - 60.
 251. Полонская-Василенко Н. Из истории. - С. 156.
 252. ЛЕУАК. - Вып.7. - С.609-636.
 253. РДВІА. - Ф.424, оп.1. - Спр.29. - А.2
 254. ПСЗ. - Т.19, № 13460, № 13504.
 255. ЦДІА України. - Ф.229, оп.1. - Спр.279. - А.16-157.
 256. Пирко В.А. Днепровская укрепленная линия. - С.97-98.
 257. ЗООИД. - Т.7. - С.181-182.
 258. Там само. - С.169.
 259. Кабузан В.М. Указ. соч. - С.119; Скальковский А.А. История Новой Сечи. - Ч.1.-С.223; Яворницький Д. Історія. - Т.1. - С.195-196; Дорошенко Д. Нарис. - Т.2.- С.234; Encyclopedia of Ukraine. - Vol.V. - F.813.
 260. РДАДА. - Ф.16, оп.1. - Спр. 797, ч.4.- А.304; ЦДІА України. - Ф.229, оп.1. - Спр. 279. - А. 16-157.
 261. Кабузан В.М. Указ соч. - С.121.
 262. ПСЗ. - Т.20, № 14252.
 263. Там само. - № 14380
 264. Там само. - № 14460.
 265. Кабузан В.М. Указ соч. - С.54-59.
 266. РДВІА. - Ф.ВУА. - Спр.18337. - А.5.
 267. Эварницкий Д.И. Очерки. - С.8-16.
 268. РДАДА. - Ф.16, оп.1. - Спр.588, ч.5. - А.64; Спр.797, ч.3 - А.193
 269. ІР ЦНБ НАН України. - Ф.5, оп.1. - Спр.265. - А.107.
 270. Кабузан В.М. Указ соч. - С. 136.

Розділ III

1. Мышецкий С. Указ соч. - С.24.
2. Яворницький Д.І. Історія ... - Т.1. - С.400.
3. Там само.
4. Там само. - С.401.
5. Там само.
6. Там само.
7. ЗООИД. - Т.7. - С.187.
8. ЦДІА України. - Ф.229, оп.1. - Спр. 279. - А.21.

9. Там само. - А.33.
10. Там само. - А.16.
11. Там само. - А.22.
12. Голобуцький В.О. Запорозька Січ. - С. 166.
13. РДАДА. - Ф.210, Белгород, стіл. - Стовп.504. - А.77.
14. Там само. - Стовп.600. - А.710.
15. Там само. - Стовп. 1530. - А.683.
16. ЗООИД. - Т.1. - С.361-367.
17. Там само. - С.355.
18. РДАДА. - Ф.248, оп.39. - Спр.2888. - А.115.
19. ЗООИД. - Т.7. - С.182.
20. ЛЕУАК. - Вып.1. - С.90.
21. Опис Харківського намісництва. - С.34; Бебер И.И. Указ соч. - С. 188.
22. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. - С. 219.
23. Бебер И.И. Указ соч. - С.187.
24. Там само.
25. Там само.
26. Там само. - С. 188.
27. Яворницький Д.І. Історія ... - Т.1. - С.301.
28. Эварницкий Д.И. Вольности запорожских казаков. - С.210.
29. Яворницький Д.І. Історія ... - Т. 1. - С.302-303.
30. Там само. - С.303.
31. Филарет. Историко-статистическое описание. - Т.5. - С.122-123.
32. Там само. - С.123.
33. РДАДА. - Ф.210, Белгород, стіл. - Стовп.504. - А.80.
34. Там же. - Стовп.886. - АЛ.
35. Там же. - А.31.
36. Материалы для истории Воронежской и соседних губерний. Вып.11. - С.173.
37. Яворницький Д.І. Історія ... - Т.1. - С.400.
38. Там само. - С.398.
39. Савельев Е.П. История Дона. - Ч.3. - С. 187.
40. ЗООИД. - Т.7. - С.148.
41. РДАДА. - Ф.248, оп.39. - Спр. 2667. - А.107.
42. Мышецкий С. История о казаках запорожских. - С.24.
43. Там само.
44. Яворницький Д.І. Історія ... - С. 419.
45. Цит. за: Голобуцький В.А. Запорожское казачество. - С.348-349.
46. Там само.
47. Записки К.Хоецкого // КС. - 1883. - Т.7. - С.607.
48. ЦДІА України. - Ф.229. оп. 1. - Спр.240. - А.4.

49. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. - С.347-349.
50. Там само.
51. Там само.
52. Там само. - С.348.
53. Там само. - С.349.
54. Мышецкий С. Указ, соч. - С.9.
55. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. - С.367.
56. Там само. - С.356.
57. Голобуцкий В.О. Запорізька Січ. - С.226-248.
58. РДАДА. - Ф.248, оп.39. - Спр.2667. - А. 112-490.
59. РДВ1А. - Ф.ВУА. - Спр.18728. - А.2-270.
60. Елизаветград. вестник. - 1889. - № 65.
61. Материалы для истории колонизации степной окраины Московского государства. - Т.2.- С.252; РДАДА. - Ф.16, оп.1. - Спр.693. - А.269; Калужинский Г. Указ, соч. - С.71.
62. Яворницький Д.І. Історія ... - С.304-305.
63. Там само. - С.366.
64. Там само. - С.366-367.
65. ІР ЦНБ НАН України. - Ф.2, оп. 1. - Спр.755. - А.32.
66. РДАДА. -Ф. 13, оп.1. - Спр.588, ч.5. - А.47-64.
67. Там само. - А. 112.
68. Там само. - Спр.797, ч.2. - С.542.
69. Там само.
70. Кабузан В.М. Указ соч. - С.136-138.
71. Скальковский А.А. Опыт статистического описания. - Ч.2. - С.92.
72. РДВ1А. - Ф.ВУА. - Спр.18725. - А.2-272.
73. РДАДА. - Ф.16, оп.1. - Спр.797, ч.3. - А.311-313.
74. Путешествие Гильденштедта. - С.18.
75. Шафонский А.Черниговского наместничества топографическое описание. - К., 1851. - С.475.
76. Путешествие Гильденштедта. - С.19.
77. Там само.
78. Там само. - С.31.
79. Там само. - С.18.
80. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. - С.73.
81. Барбаро и Контарини о России, - С. 150.
82. Елизаветград. вестник. - 1889.- № 69.
83. РДАДА. - Ф.16, оп.1. - Спр.797, Ч.1. - А.141.
84. Путешествие Гильденштедта. - С. 20
85. Бебер И.И. Указ, соч. - С.175.
86. Там само. - С.176.
87. Там само. - С.177
88. Описи Харківського намісництва. - С.35.

89. Путешествие Гильденштедта. - С.60
90. Береб И.И. Указ, соч. - С.177.
91. Путешествие Гильденштедта. - С. 18, 30.
92. РДВ1А. - Ф.ВУА. - Спр.1828.
93. Бебер И. Указ. соч. - С.177.
94. Путешествие Гильденштедта. - С. 30.
95. РДВ1А. - Ф. ВУА. - Спр.1828.

Розділ IV

1. Jablonowski F. Pisma. - Т.2. - S. 14-15.
2. Акты Московского государства. - Т.1. - С.176.
3. Історія Української РСР. - Т. 1, кн.2. - С. 122.
4. Там само.
5. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество.-С.66.
6. Хрестоматия по древнерусской литературе. - М., 1973. - С.361.
7. РДАДА. - Фонд 210. - Белгородський стіл. - Стовп.504. - С.77.
8. Донские дела. - Кн.2. - Стовп. 64.
9. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. -Ч.2. - С.466-467.
10. Эварницкий Д.И. Вольности запорожских казаков. - С.304.
11. Скальковский А.А. Соляная промышленность Новороссийского края //ЖМВД, - 1849. - № 25. - С.65.
12. Россия: Полное географическое описание нашего отечества. - СПб., 1903. - Т.7. - С. 174.
13. Багaley Д.И. Очерки ... - С.; Слюсарский А.Г. Указ. соч. - С.312-313.
14. Кравец Д.11. Древние торговые пути Донецкого края // Летопись Донбасса. - Донецк, 1992. - Вып.1. - С.9-10.
15. Книга Большому чертежу. - М., 1950. - С. 15.
16. Загоровский В.П. Изюмская черта. - С.46-47, 53-54.
17. РДАДА. - Ф.210, Белгородський стіл. - Стовб.199. - А.123.
18. Там само. - Стовб.1.- А.84.
19. Там само.
20. Багaley Д.И. Очерки - С.74-76, 149-152; Юркевич П. Вказ. праця. - С.45-47.
21. РДАДА. -Ф.210, Белгородський стіл. - Стовп.199.- С.128.
22. ЗООИД. - Т.І. - С.360.
23. Там само.
24. РДАДА. - Ф.210, Белгородський стіл. - Стовп.600. - А.710.
25. Там само. - Стовп. 988. - А.2.
26. Там само. - А.123. А.Слюсарський помилково вважав, на підставі царського розпорядження, що в 1664 р. сіль виварювали на казенних варницях у 100 котлах, а в 1665 р. - лише в 40. (Слюсарський А.Г. Указ. соч. - С.319).

27. Там само. - С. 128-129.
28. Материалы для истории колонизации ... Т.1. - С.43-44.
29. РДАДА. - Ф.210, Белгородський стіл. - Стовп. 998.- А.68.
30. Там само. - А.59-66.
31. Там само. - А.372-375; Стовп.687. - А.362-456; 982-989.
32. Там само. - А. 79.
33. Там само. - Стовп.1175.- А.148.
34. ЦДІА УРСР. - Ф.1722, оп.1. - Спр.6. - А. 148.
35. Скальковский А.А. Соляная промышленность. - С.66; ЗОО-ИД. - Т.1. - С.363.
36. ЗООИД. - Т.1. - С.364.
37. РДАВМФ. - Ф.233, оп.1. - Спр.146. - А.88.
38. ЗООИД. - Т.1. - С.351-372.
39. Сборник судебных решений. - С.512.
40. РДАВМФ. - Ф.233, оп.1. - Спр.146. - А.88.
41. Там само. - А.81.
42. Вірші ієромонаха Климетія Зіновіва // Пам'ятники української мови і літератури. - Львів, 1912. - Т.VII. - С.128.
43. РДАВМФ. - Ф.233, оп.1. - Спр.146. - А. 108.
44. РДАДА. - Ф.353, оп.1, ч.2. - Спр. Ю33. - А.20.
45. Там же. - А.2.
46. ПСЗ. - TVIII. - № 5932.
47. Сборник РИО. - Т. 130. - С.303-304.
48. РДАДА. - Ф.248, оп. 24. - Спр.426. - А.430-431.
49. Там само.
50. Там само. - Ф.375, оп. 1. - Спр.62. - А.8-9.
51. Там само. - Ф.353, оп.1. - Спр.1033. - А.5.
52. Там само. - Ф.375, оп.1. - Спр.62. - А.16.
53. Пірко В.О. До питання про розвиток техніки ... - С.92.
54. Там само.
55. РДАДА. - Ф.353, оп.1, ч.2. - Спр.1033. - А. 19-20.
56. Там само. - Ф.248, оп.24. - Спр.1604. - А.78.
57. Там само. - Ф.353, оп.1, ч.2. - Спр.1170. - А.4.
58. Путешествие акад. Гильденштедта ... - С.44.
59. РДАДА. - Ф.248, оп.24. - Спр.1604. - А.195-196
60. ПСЗ. - Т. 12, № 9042.
61. Там само. - № 9354.
62. РДАДА. -Ф.248, оп.24. - Спр.1604. - А.857-858.
63. ПСЗ. - Т.17, № 12409; ЦДІА УРСР. - Ф.1805, оп. I. - Спр.46.
- Л.207.
64. Цукерник АІ. Соляная промышленность Донецкого бассейна в XVIII в. // Вопросы экономики, планирования и статистики. Сб. статей. - М, 1957. - С.280.
65. Там само.

66. Горный журнал. - 1838. - Ч.3. - Кн.8. - С.253-254.; РДА-ДА.Ф.248, оп.24. - Спр.1604. - А.436; БАН РАН (СПб.) - Ф.36, оп.1. Спр.561. - А.210-213.
67. Пірко В.О. Географія збуту донецької солі в XVII - XVIII ст. // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. - К., 1988. - С.77.
68. Слюсарский А.Г. Указ, соч. - С.327.
69. ЦДІА УРСР. - Ф.1710, оп.2. - Спр.510. - А.1, 148.
70. Слюсарский А.Г. Указ, соч. - С.327.
71. Там само.
72. ЦДІА України. - Ф.1800, оп.1. - Спр.44. - А. 188-189.
73. ВР Бібліотеки інституту історії РАН (Санкт-Петербург). Ф.36, оп.1. - Спр.561. - А.214-215.
74. Скальковский А.А. Опыт статистического описания. - Ч.2. - С.466-467.
75. Там само. - С.468.
76. Там само. - С.469-470.
77. ЗООИД. - Т.3. - С.281.
78. Новик Е.О., Пермяков В.В., Коваленко Е.Е. Указ соч. - С.20.
79. Зворыкин А.А. Указ, соч. - С. 16.
80. Новик Е.О. и др. Указ, соч. - С.20; Подов В.И. Указ, соч. - С.10-20.
81. ПСЗ. - Т.VIII, № 4297.
82. Зворыкин А.А. Указ, соч. - С.25-26.
83. Новик Е.О. и др. Указ, соч. - С.25-26.
84. Там само. - С.27.
85. Там само.
86. РДАДА. - Ф.371, оп.5. - Спр.1097. - А.257-263.
87. Там само. - Ф.248, оп.124. - Спр.1604. - А.843.
88. Новик Е.О. и др. Указ, соч. - С.81.
89. РДАДА. - Ф.248, оп.24. - Спр.1604. - А.843.
90. Там само.
91. Там само.
92. Там само.
93. ЗООИД. - Т.УП. - С.186.
94. Там само. - С.182.
95. Там само. - С.180.
96. Там само. - С.182.
97. Скальковский А.А. Опыт статистического описания. - Ч.2. - С.406.
98. История Дона с древнейших времен. - С.157.
99. Дневник путешествия. - С. 187.
100. Яворницький Д.І. Історія ... - Т.1. - С.404-405.
101. РДВІА. - Ф.ВУА. - Спр.18728. - А. 18-167.

102. ЗООИД. - Т.7. - С.182.
 103. Дневник путешествия. - С. 192.
 104. Там само. - С.214.
 105. Голобуцький В.О. Запорізька Січ. - С.265-266.
 106. Там само. - С.266.
 107. Дневник путешествия. - С.214.
 108. Там само. - С.193.
 109. Там само. - С.214.
 110. Скальковский А. Опыт статистического описания. - Ч.2.
 С.403.
 111. ЦДІА України. - Ф.1805, оп.1. - Спр.46. - А.72.
 112. Голобуцький В.О. Запорізька Січ. - С.271.
 113. Там само. - С.270
 114. Там само.
 115. Там само. - С.268.
 116. Там само. - С.266.
 117. ЗООИД. - Т.7. - С.187.
 118. ЛЕУАК. - Вип.1. - С.91.
 119. ЗООИД. - Т.1. - С.358, 360.
 120. Мышецкий С. Указ, соч. - С.24.
 121. ЗООИД. - Т.7. - С.186.
 122. ЦДІА України. - Ф.229, оп.1. - Спр.49. - А.58.
 123. Голобуцький В.О. Запорізька Січ. - С.273.
 124. Яворницький Д.І. Історія ... - Т.1. - С.419.
 125. ЗООИД. - Т.7. - С.187; ЛЕУАК. - Вип. 1. - С.91; Зуев В.
 Указ, соч. - С. 272.
 126. Дневник путешествия. - С.223-224.
 127. ЗООИД. - Т.1. - С.357-358, 360, 365.
 128. Яворницький Д. Історія ... - Т.І. - С.409.
 129. ЗООИД. - Т.7. - С.187-188.
 130. Путешествие Гильденштедта. - С.79; Культура і побут на-
 селення України. - С.78.
 131. Путешествие Гильденштедта. - С.81-82.
 132. Елизаветград. вестник. - 1889.- № 56.
 133. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье. - С.80.
 134. Голобуцький В.О. Запорізька Січ. - С.281.
 135. Там само. - С.278-279.
 136. Мышецкий С. Указ, соч. - С.25.
 137. Путешествие Гильденштедта. - С.51.
 138. Голобуцький В.О. Запорізька Січ. - С.213-214.
 139. Там само. - С.214.
 140. Путешествие Гильденштедта. - С.72, 77.
 141. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. - С.224.
 142. Путешествие Гильденштедта. - С.71-72.

143. Там само. - С.76-77.

144. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. - С.226.

Розділ V

1. Книга Большому чертежу. - С.60-65; Руценко П.Т. Валки: краєзнавчий нарис. - Х., 1965. - С.9.
2. Цит за: Яворницький Д. Історія ... - Т.1. - С.66.
3. Величко С. Літопис. - С.340-341; 369-370.
4. Книга Большому чертежу. - С.60-67; Головинский П. Указ, соч. - С. 229.
5. Беляев И. О сторожевой и станичной службе ... - С.7, 18.
6. РДАДА. - Ф.123, оп.1. - Спр.7. - А.6; Ф.210, Белгород, стіл-Стовп.348. - А.272-273; Стовб.431. - А.73-74.
7. Там само.
8. АМТ. - Т.1. - С.176.
9. Челеби Э. Книга путешествия ... - 4.2. - С.36-38.
10. Воссоединение Украины с Россией. - Т. 1. - С.69-70.
11. Феодосий. Указ. соч. - 4.2.- С.32.
12. Історія міст і сіл УРСР. Донецька обл. - С.391.
13. Описи Харківського намісництва. - С.83.
14. ЗООИД. - Т.2. - Отд. П-Ш. - С.628.
15. Jablonowski A. Pisma. - Т.3. - С.88-92.
16. Величко С. Вказ. праця. - С.570-571.
17. Русов А.А. Вказ. праця. - С.52.
18. Історія УРСР. - Т.1, кн.2. - С.56;
19. Там само.
20. Материалы по истории Воронежской и соседних губерний. - Воронеж, 1886. - Вып. VIII, - С.757-759.
21. Описи Харківського намісництва. - С.93.
22. Там само.
23. ЗООИД. - Т.3. - С.577-579.
24. Яворницький Д.І. Історія ... - Т.1. - С.68.
25. Пірко В.О. 250-річчя з часу спорудження Української лінії // УІЖ. - 1986, № 8. - С.140.
26. Пирко В.А. Украинская линия. Донецк, 1985. - Деп. рукоп. - С.102.
27. Тимофеенко В.И. Указ, соч. - С.226.
28. ЗООИД. - Т.П. - С.227.
31. Там само. - С.222-225.
32. Путешествие акад. Гильденштедта. - С.67-68.
33. РДАДА. - Ф.210, Белгород, стіл. - Стовп.504. - С.77-78.
34. Путешествие. - С.52.
35. Эварницкий Д. Вольности запорожских казаков. - С.252.
36. Новицкий Я.П. Матеріали. - С.37-38.

37. Путешествие Гильденштедта. - С.52.
38. Цит. за: Скальковский А.А. Опыт статистического описания ... - Ч.2. - С.474-475.
39. Путешественные записки В. Зуева. - С.252-257.
40. Слабеев І.С. Вказ. праця. - С.16.
41. Сборник РИО. - Т.35. - С.290.
42. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. - С.66-67.
43. Акты Московского государства. - Т.1. - С. 176.
44. Там само.
45. Рабинович Г.С. Город соли - Старая Руса в конце XVI - в середине XVIII в. - Л., 1973. - С.212-214.
46. РДАДА. - Ф.210, Белгород, стіл. - Стовп.1. - А.83-84; Воронежский край ... - С.57-58.
47. РДАДА.-Ф.210, Белгород, стіл. - Стовп. 998. - А. 136.
48. Пирко В.А. Северное Приазовье. - С.49.
49. Материалы для истории колонизации. - Т.1. - С. 130-132.
50. ЦДІА України. - Ф.1805, оп.1. - Спр.46. - А.57, 72.
51. Скальковский А.А. Опыт статистического описания. - Ч.2. - С.466.
52. ЗООИД. - Т.11. - С.225.
53. Материалы для истории русского флота. - С.54-56.
54. Слабеев І.С. Вказ. праця. - С.16-19; Яворницький Д.І. Історія ... - Т.1. - С.421-484.
55. Сборник государственных грамот и договоров. - Т.3. - С.444-447; Яворницький Д.І.Історія ... - С.412-413;
56. Слабченко Н.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до мировой войны. - Одесса. - Т.3.- С.151.
57. Яворницький Д.І. До історії Степової України. - С.68.
58. Яворницький Д.І. Історія ... - Т.1. - С.48.
59. ЗООИД. - Т.П. - С.495-496.
60. ПСЗ. - Т.4, № 1826.
61. Там само. - № 1936:2094.
62. История русского флота. - Ч.1. - С.509-511.
63. ПСЗ. - Т.4, № 1936.
64. Там само. - № 2044.
65. Пирко В.А. Северное Приазовье. - С. 55.
66. Цит. за: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малороссии. - С.414.
67. Там само. - С.415.
68. Чулков М. Указ, соч. - Т.2, кн.1. - С.76, 121.
69. Там само. - С. 122-123.
70. Там само. - С.140-141.
71. Яворницький Д.І. Історія ... - Т.1. - С.420
73. Слабеев І.С. Вказ. праця. - С.42.

74. Дневник путешествия ... - С.192-193.
75. Там само. - С.93.
76. Там само. - С.214.
77. ЦДІА України. - Ф. 1805, оп. 1. - Спр.46. - А.72.
78. Там само.
79. Там само. - С.57.
80. Яворницький Д. Історія ... - Т.1. - С.422-423.
81. Там само. - С.423.
82. Мышецкий С. Указ, соч. - С. 91.
83. Скальковский А.А. Опыт ... - Ч.2. - С.475.
84. Яворницький Д. Історія ... - С.424.
85. Слабеев І.С. Вказ. праця. - С.40.
86. Там само. - С.41.
87. Там само.
88. Введенский В.М. Указ, соч. - С.17.
89. ВР Бібліотеки Інституту історії РАН (СПб.). - Ф.36, оп.1. - Спр.561. - А.88.
90. Там само. - А.207.
91. ПСЗ.-Т.15,№ 11013.
92. ВР Бібліотеки Інституту історії РАН (СПб.). - Ф.36, оп.1. - Спр.561. - А.7.
93. ЦДІА України. - Ф.1710, оп.2. - Спр.510. - А.89.
94. Сборник РИО. - Т.68. - С.321-323.
95. Описание Азовской губернии. - С.92.
96. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. - С.350.
97. Там само. - С.351.
98. Там само. - С.352.
99. Яворницький Д.І. Історія ... - Т,1. - С.425.
100. Описание Азовской губернии. - С.76.
101. РДВІА. - Ф.52, оп.1/194. - Спр. 601. - А.10-21.
102. Там само. - Спр.79. - А.122-129.
103. Там само. - А.123-125, 129.
104. РДАДА. - Ф.829, оп.1. - Спр.101. - А.І.
105. Там само. - А.3.
106. ПСЗ. - Т.12, № 9699.
107. РДАДА. - Ф.1261, оп.1. - Спр.2606. - А.6.
108. ПСЗ. - Т.14, № 10368.
109. Там само. - № 10303.
110. Андриевский А.А. Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев. - К., 1894. - С.22.
111. Там само. - С.22-23.
112. ЛЕУАК. - Вып.1. - С.92.
113. ПСЗ. - Т.14, № 10393.
114. Там само. - № 10404.

115. Там само. - № 10437. П6. Там же. - Т.15, Н 10837.
117. Там само. - № 11023.
118. Чулков М. Указ. соч. - С.482-483.
119. ПСЗ. - Т.19, № 13533, 13636, 13656.
120. Чулков М. Указ. соч.- С.482-483.
121. Дневник путешествия ... - С.211.
122. ЦДІА УРСР. - Ф.229, оп.1. - Спр.19. - А.74.
123. Там само. - Спр.30. - А.56.
124. Скальковский А.А. История Новой Сечи ...- Т.3. - С.177.
125. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. - С.352.
126. РДАДА. - Ф.16, оп.1. - Спр.693, ч.6. - А.87-90.
127. Ласковский Ф.Ф. Указ, соч. - Т.3. - С.715.
128. Підприємництво Південної України останньої чверті XVIII - першої чверті ХХ століття. - Запоріжжя, 1995. - С.8.
129. Тимофеенко В.И. Указ. соч. - С.37,97.
130. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. - С.66.
131. Яворницький Д.І. Історія ... -Т.1. - С.; Телегін Д.Я. Вказ. праця. - С.136.
132. Телегін Д.Я. Вказ. праця. - С. 137.
133. Яворницький Д.І. Історія ... -Т.1. - С.201.
134. Телегін Д.Я. Вказ. праця. - С.137.
135. Величко С. Літопис. - Т.2.- С.65-66; АЮЗР.- Т.II.- С.12-15.
136. Zrodla dziejowe. - Т.5. - S. 115.
137. Боплан Г.Л. Опис України. - С.151.
138. АЮЗР. - Ч.7. - Т.1. - С.404.
139. Тимофеенко В.И. Указ, соч. - С.41.
140. Słownik geograficzny. - Т.4. - S.748.
141. Ibid.
142. Ibid.- Т.I.- S.572; Тимофеєнко В.І. вважає, що м. Крюків, як і Кременчук, засновано в XVI ст. (Тимофеєнко В.И. Указ, соч. - С.130). Однак Боплан того не сповіщав про місто Крюків, то важко погодитись, що воно існувало до 1635 р.
143. Тимофеєнко В.И. Указ, соч. - С.131.
144. История городов и сел УССР. Николаевская область. - С.350.
145. Volumna legum. - Т.3. - S.404.
146. Czolowski A. Kudak: przyczynki do zalozenia i upadku twierdzy// Kw. Histor. - Lwow, 1926. - Roczn.1. - S.184-185.
147. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. - С.217.
148. Боплан Г.Л. Опис України. - С.155.
149. Там само. - С.39-40.
150. Літопис Грабянки. - С.32-33.
151. Боплан Г.Л. Опис України. - С.40.
152. Там само. - С. 154.

153. Літопис Самовидця. - С.54.
154. Швидько Г.К. До історії землеволодіння та господарства Катеринослава кінця XVIII - початку XIX ст. // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. - Дніпропетровськ, 1995. - С.40.
155. Величко С. Літопис. - С.343-345; Яковлев А. Українсько-московські договори. - С. 118.
156. Рігельман О. Літописна оповідь. - С.82-83; Грушевський М. Історія України-Руси. - Т.7. - С.137-173.
157. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. - С.86.
158. На цей універсал посилався В.Ляскоронський, стверджуючи, що Кременчуцька фортеця була збудована ротмістром Свірчевським (Ляскоронський В.Г. Г.Л.Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. - С.II). Автори нарису "Кременчук" в Історії міст і сіл УРСР. Полтавська область, с.463 датують заснування міста 1590 р.
159. Николайчик Ф.Д. Город Кременчуг. - С.21-25. З цим висновком погодився М.Грушевський (Грушевський М. Історія України-Руси. - Т.7. - С.178-179).
160. Николайчик Ф.Д. Город Кременчуг. - С.25.
161. Zrodla dziejowe. - Т.5. - S.226.
162. Боплан Г.Л. Вказ. праця. - С.37.
163. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. - Вып.2. - С.268.
164. Челеби Э. Указ. соч. - С.81.
165. Дядиченко В. А. Нариси. - 43
166. Zrodla dziejowe. - Т.5. - S. 186.
167. Іванюк Я.Г. Місто-фортеця Переволочна у XVII-XVIII ст.// УІЖ. - 1978. - №7. - С.107.
168. Літопис Самовидця. - С. 155; Величко С. Літопис. - С.345.
169. Яворницький Д.І. Історія ... - Т.3. - С.325.
170. Там само. - С.328-329.
171. Описание городов Азовской губернии. - С.88.
172. Zrodla dziejowe. - Т.5. - S.77.
173. Максимович М.А. Собр. соч. - Т.1. - С.726; Падалка Л.В. Прошлое Полтавской губернии. - С.91.
174. Описание городов Азовской губернии. - С.89.
175. Літопис Самовидця. - С. 153.
176. Величко С. Літопис. - С.514-515.
177. Щелков К. Историческая хронология Харьковской губернии. - С.13; Книга о Донбассе. - С.12; Історія міст і сіл УРСР. Донецька область. - С.753.
178. РДАДА. - Ф.210, Белгород, стіл. - Стовп.504. - А.425-448.
179. ЗООИД. - Т.4, отд.2. - С.310-312.
180. РДАДА. - Ф.210, Белгород, стіл. - Стовп.998. - А.73-74. У краєзнавчій та науково-довідковій літературі заснування м. Сло-

в'янська пов'язують з Торським острожком, побудованим при Торській переправі у 1645 р., в якому з настання весни і до першого снігу несли службу чугувські козаки. Однак до 1664 р. постійного населення тут не було.

181. Матеріали для історії колонізації ... - Т.1.- С.120-122.
182. РДАДА.- Ф.210, Белгород, стіл. - Стовп. 1624. - А.69.
183. Там само. - А.68-70.
184. Кусов В.С. Картографічне мистецтво Російського державства. - С.88-89.
185. РДАДА.- Ф.21.; Белгород, стіл. - Стовп.1530. - А.680.
186. Загоровський В.П. Изюмська черта. - С.208-214.
187. Беляєв І. О сторожової і станичної службі ... - С.7,18.
188. Багалей Д.І. Очерки. - С.124-125.
189. Загоровський В.П. Изюмська черта. - С.47.
190. Там само. - С.58.
191. Слюсарський А.Г. Указ, соч. - С.105; Багалей Д.І. Історія Слобідської України. - С.34.
192. Загоровський В.П. Изюмська черта. - С.208-209.
193. Кирилов І.К. Цветущее состояние Всероссийского государства. - М., 1977. - С.201.
194. ІР ЦНБ НАН України. - Ф.5. - Спр.492. - А.144.
195. ЗООІД. - Т. 1. - С.360-363.
196. Там само. - С.354.
197. Там само. - С.354.
198. Географічний словарь Російського державства, сочиненный в настоящем оного виде, собранный А. Щекатовым. - М., 1806. - Т.4. - С.367; Справочный энциклопедический словарь / Изд. К.Крайя. - СПб., 1847. - Т.1. - С.179; Списки населенных мест Российской империи. - Т.13. - СПб. - 1873. - С.17; Скальковский А.А. Опыт статистического описания ... - Ч.2.- С.452-454; Гербель Н. Изюмский слободской казачий полк. - 1651-1765.- СПб. - 1852. - С.50-52; Подов В.І. Про час заснування м. Бахмута//УІЖ.- -1995. - № 1. - С.116-118.
199. Див.: Гербель М. Указ, соч. - С.50-51.
200. Городские поселения Российской империи. - СПб., 1863. - Т.2. - С.145; Феодосий. Указ, соч. - Ч.2. - С.2.
201. Більш докладно про це див.: Пірко В.О. Про час заснування м. Артемівська // V Всеукраїнська конференція "Розвиток українського краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України". - Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. - С.720; він же: Скільки лет г. Артемовску//Донбасс. - 1991. - № 6. - С.116.
202. Величко С. Літопис. - Т.2. - С.365-366; Яворницький Д.І. Історія... - Т.3. - С.48.
203. Яворницький Д.І. Історія ...- Т.3. - С.49.
204. Там само. - С.62-63.
205. Там само. - С.63.

206. Пирко В.А. Северное Приазовье. - С. 13.
207. Черногор А.М. До історії заснування м. Жданова // УІЖ. 1971. - № 4. - С.91; Лаврів П.1. Вказ. праця. - С.47.
208. Новосельский А.А. Указ. соч. - С. 127.
209. Яворницький Д.І. Історія ... - Т.3. - С.223-224.
210. Подъяпольская Е. Восстание Булавина. - С.152.
211. ПСЗ.-Т.5, №2834.
212. Рігельман О. Вказ. праця. - С.596.
213. РДАВМФ. - Ф.233, оп.1. - Спр.146. - А.81.
214. ІР ЦНБ НАН України. - Ф.5. - Спр.492. - А.144.
215. Кирилов И. Указ. соч. - С.201-202.
216. РДВІА. - Ф.23, оп.1/121, зв.32. - Спр.1196. - А.3.
217. Ласковский Ф. Указ. соч. - Т.3. - С.75.
218. Там само. - С.72-73.
219. Там само. - С.78.
220. Сборник РИО. - Т. 114. - С.343-360; Баиов А.К. Указ. соч. - С.195.
221. Тимофеенко В.И. Указ. соч. - С.97-98.
222. Голобуцький В.О. Запорізька Січ. - С.68.
223. Гильденштедт И. Дневник... - С.228.
224. ЛЕУАК. - Вин.5. - С.3-6; Кащенко А. Вказ. праця. - С.265;
- Скальковський А.О. Історія Нової Січі. - С.264.
225. История городов и сел УССР. Херсонская область.-С.79.
226. Пирко В.А. Украинская линия. - С. 103.
227. Słownik geograficzny. - Т.4. - S.448.
228. РДАДА. - Ф.248, оп.39. - Спр.2667. - А.91.
229. Там само. - А.98.
230. Кабузан В.М. Заселение Новороссии. - С.90.
231. Ласковский Ф. Указ. соч. - Т.3. - С.88.
232. Тимофеенко В.И. Указ. соч. - С.42.
233. Пирко В.А. Днепровская укрепленная линия // Вопросы истории СССР. - 1989. - Вып.34. - С.94.
234. Тимофеенко В.И. Указ. соч. - С.54.
235. Новицкий Я.П. История города Александровска. - С.103.
236. Описание городов Азовской губернии. - С.76.
237. Там само. - С.74-75.
238. РДАДА. -Ф.16., оп.1. - Спр.693, ч.б. - А.124-129.
239. Описание городов Азовской губернии. - С. 88-88.
240. Там само. - С. 88.
241. Тимофеенко В. Указ соч. - С.136-140.
242. Там само. - С. 140-146.
243. Там само. - С.150-156.

СПИСОК

скорочень

AGZ – Akta grodzkie i ziemskie
АЮЗР – Архив Юго-Западной России
ВИ – Вопросы Истории
ВР – Відділ рукописів
ВУА – Военный ученый архив
ЕАИВЕ – Ежегодник аграрной истории Восточной Европы
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей
ИР – Інститут рукописів
КС – Киевская старина
ЛЕУАК – Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии
НАН – Національна Академія наук
ПСЗ – Полное собрание законов Российской империи
РАН – Російська Академія наук
РДАДА – Російський державний архів давніх актів
РДАВМФ – Російський державний архів Військово-Морського Флоту
РДВІА – Російський державний військово-історичний архів
Сб. РИО – Сборник Русского исторического общества
УІЖ – Український історичний журнал
ЦДІА – Центральний державний історичний архів
ЦНБ – Центральна наукова бібліотека

рідковживаних слів

аспр – дрібна старовинна французька монета
верста – міра довжини в 1,0668 км
гуральня – підприємство для виготовлення спиртних напоїв
десятина – міра площі в 1,09 га
екю – дрібна старовинна французька монета
лье – міра довжини в 4,5 км
пуд – міра сипучих тіл = 16 кг
сажень – міра довжини в 2,13 м
су – дрібна французька монета
тамго – мито за провіз товарів
фолюш – підприємство по виготовленню сукна
фунт – міра ваги в 0,45 кг
чверть – міра площі = 0,25 десятини
четвертина – міра сипучих тіл в 3,08 л
юрт – родинне володіння в тюркських племен